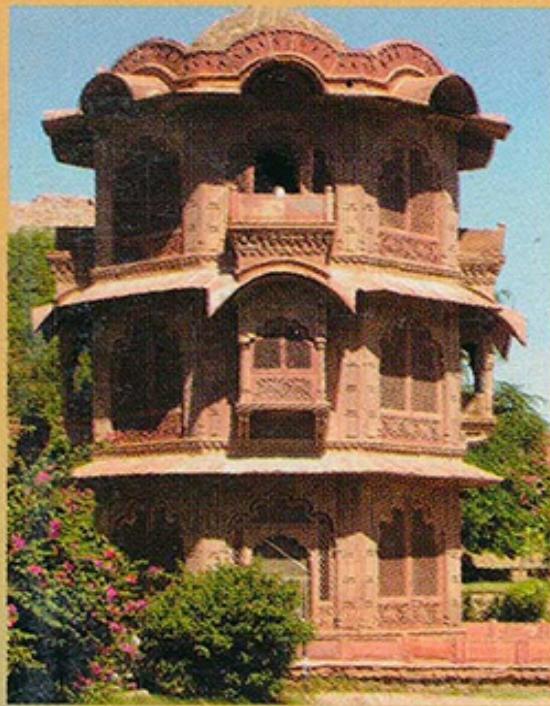

સ્થાપત્ય અને શૌર્યની ભૂમિ

રાજસ્થાન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સ્થાપત્ય અને શૌર્યની ભૂમિ રાજ્યાન

સ્વામી સાચિદાનંદ

Sthaptya Ane Shaurya-Ni Bhoomi Rajasthan
a travelogue by Swami Sachidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006

© Swami Sachidanand

First Published: 2007
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-839-6

GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

પન્ના ધાઈને

જે પન્ના ધાઈએ રાજકુમાર ઉદ્યસિંહને બચાવવા પોતાના બાળકનું બલિદાન આપી દીધું અને રાજકુમારને બચાવી લીધો તે મહાન
ત્યાગી દાસી પન્નાને આ પુસ્તક નમ્રભાવે અર્પણ.

સાચિદાનંદ

પ્રવાસ એ મારા જીવનનું અંગ બની ગયું છે. મને પ્રવાસમાંથી અમાપ પ્રેરણા અને સત્ય મળે છે. અહીં ગુજરાતની જ નજીક આવેલા રાજસ્થાનનો પ્રવાસ ગોઠવાયો ત્યારે મને કટ્યના પણ ન હતી કે રાજસ્થાનમાં આટલું બધું જોવા-જાણવાનું હશે. પહેલા દિવસથી જ અમે ઈતિહાસનું ચિત્ર જોવા માંડ્યા. આમ જુઓ તો રાજસ્થાનના બે ભાગ કરી શકાયઃ મારવાડ અને મેવાડ. મારવાડમાં રાઠોડો તથા ભાડીઓનો પ્રભાવ વધારે, જ્યારે મેવાડમાં રાણાઓનો પ્રભાવ વધારે. મારવાડમાં રણ જ રણ છે, જ્યારે મેવાડમાં રણ નથી. હા, કુંગરો છે પણ લીલોતરી પણ છે. અમારો પ્રવાસ છેક સુધી રાજ્યપૂતોના સંપર્કમાં અને તેમનાં પ્રાચીન નિર્માણકાર્યો સાથે થતો રહ્યો. એકંદરે મારા ઉપર તેમની સારી છાપ પડી. વિનય-વિવેક અને ભડ્રતાનાં દર્શન થયાં.

મારવાડના રાજ્યપૂતોએ અકબર સાથે રાજકીય અને વૈવાહિક સંબંધો બાંધેલા, જેને આજે પણ મેવાડવાળા હલકી નજરે જુએ છે. જોકે મેવાડના રાજ્યપૂતોએ પોતાની આન-બાન છેક સુધી સાચવી રાખી હતી. પ્રતાપ ન નમ્યા તે ન જ નમ્યા. તેમણે પારાવાર કષ્ટો સહન કર્યા પણ ન તો તે દિલહી દરબારમાં માથું નમાવવા ગયા કે ન વૈવાહિક સંબંધ બાંધ્યો. તેમની આ ટેક ઉપર હિન્દુ સમાજ ગર્વ અનુભવે તે સ્વાભાવિક છે. જોકે તેમના પછી મહારાણા અમરસિંહે અકબર સાથે સંધિ કરી લીધી. પણ તેમણે શરત કરેલી કે હું મોગલ દરબારમાં પ્રતિવર્ષ ભરાતી ખંડિયા રાજાઓની સભામાં માથું નમાવવા નહિ આવું તથા વૈવાહિક સંબંધ નહિ બાંધું. અકબરે તેમની શરત માન્ય કરેલી અને મેવાડ યુદ્ધમુક્ત થયેલું. પણ કહેવાય છે કે પ્રતાપી પિતાના પુત્ર હોવાના કારણે અમરસિંહને આ સંધિથી એટલી વેદના થયેલી કે તે જીવનભર રાજમહેલમાંથી બહાર ન નીકળ્યા.

બીજી તરફ જોધપુર, જ્યાપુર, બીકાનેર વગેરે રજવાડાં સમયને પારખીને મોગલ બાદશાહોની સાથે સંધિથી જોડાઈ ગયાં. અકબર અને તેના પછીના બાદશાહોના મુખ્ય સેનાપતિઓ આ રાજ્યપૂતો જ હતા. તેમાં પણ જ્યાપુરના સવાઈ રાજાઓએ તો ખૂબ જ ભાગ લીધો હતો. એક રીતે એમ કહી શકાય કે મોગલ બાદશાહોનાં મોટા ભાગનાં યુદ્ધો આ રાજાઓના નેતૃત્વમાં લડાયાં હતાં અને જિતાયાં હતાં. આ સેનાપતિપદના કારણે મારવાડનાં રજવાડાં ખાસ કરીને જ્યાપુર રાજ્ય વધુ સમૃદ્ધ અને ધનાઢ્ય હતું. એવું કહેવાય છે કે સંપત્તિની દસ્તિએ અકબર કરતાં જ્યસિંહ વધુ સમૃદ્ધ હતો. યુદ્ધમાં જીતેલી સંપત્તિ અકબરના ખજાનામાં ઓછી અને જ્યસિંહના ખજાનામાં વધુ જમા થતી. આમેરના કિલ્લામાં પાણીની યંકીની નીચે તેનો વિશાળ ખજાનો સુરક્ષિત રહેતો. તે હંદિરા ગાંધીના સમયમાં તપાસાયો અને લોકવાયકા પ્રમાણે સાત ટ્રૂકો ભરીને જરજરેચાત દિલહી લઈ જવામાં આવ્યું હતું. આ તો લોકવાયકા છે. ખરું-ખોટું ભગવાન જાણે.

જોકે રાઠોડો આજે કહે છે કે અમે દીકરીઓ આપી જ ન હતી. જોધાબાઈ રાજકુમારી કે રાજ માનસિંહની બહેન ન હતી પણ દાસીપુત્રી હતી. તેને અકબર સાથે પરણાવી હતી. જોકે બીજા પક્ષે અકબરે જોધાબાઈને પટરાણી બનાવી અને તેના પુત્ર સલીમ (જહાંગીર)ને પોતાની ગાઢી સોંપી તે તેની મહાનતા જ કહેવાય. તેની પાસે મોગલવંશની ઘણી બેગમો હતી તેમ છતાં પોતાના વંશ બહારની કન્યાને મહારાણી બનાવવી અને તેના સંતાનને વારસદાર બનાવવો તે ઘણી મોટી ઉદારતા કહી શકાય. તેના કુટુંબીઓએ આ વ્યવસ્થા સ્વીકાર કરી તે પણ નવાઈભરી ઉદારતા કહેવાય. એવું લાગે છે કે આ વૈવાહિક સંબંધ એકતરફી હતો. અર્થાત્ રાજ્યપૂતો કન્યા આપતા પણ મોગલ કન્યાઓ લેતા નહિ. જો તેમણે કન્યા લેવાનું પણ સ્વીકાર્યું હોત તો ઈતિહાસ બદલાઈ જત. ત્યારથી અત્યાર સુધી આ સંબંધો એકતરફી જ ચાલ્યા કરે છે, જેથી હિન્દુઓ હીનતા અને હાનિ બન્ને ભોગવી રહ્યા છે.

મારી દસ્તિએ રાજસ્થાનમાં પાંચ ઐતિહાસિક મોડ (વળાંક) આવેલા છે. પ્રથમ વર્ધનવંશની પકડ કમજોર થતાં રાજ્યપૂતોનો ઉદય થયો અને નાનાં-મોટાં રજવાડાંઓની સ્થાપના થઈ.

બીજો મોડ મોગલોના આધિપત્યનો સ્વીકાર અને વૈવાહિક સંબંધો બાંધવાનો થયો. ત્રીજો મોડ મરાઠા શક્તિનો રાજસ્થાનમાં પ્રવેશ થયો. પેશાના ઘોડા રાજસ્થાનમાં અવારનવાર આવી પહોંચતા. મોગલો કરતાં પણ આ સેના બહુ શક્તિશાળી હતી. સારું એટલું હતું કે તેને માત્ર ખંડણીમાં જ વધુ રસ રહેતો. ખંડણી ઉઘરાવીને એ ચાલ્યા જતા. પણ આવતાં અને જતાં હાહકાર મચાવી જતા. એવું કહેવાય છે કે મોગલો કરતાં પણ મરાઠાઓથી રજવાડાં વધુ ભયભીત રહેતાં.

ચોથો વળાંક આવ્યો અંગેજોના આવવાથી. જોતજોતામાં અંગેજો છવાઈ ગયા. હેસ્ટિંગ્સ અને વેલેસ્લીએ જે સંધિઓ રજવાડાં સાથે કરી-કરાવી તેનાથી યુદ્ધો સમાપ્ત થઈ ગયાં. અંગેજોનો પિરિયડ શાંતિકાળ છે. બધાં રજવાડાંઓની સુરક્ષાની જવાબદારી અંગેજોએ પોતાના માથે લઈ લીધી. એટલે સહીઓથી અંદરઅંદર લડાતાં યુદ્ધો બંધ થઈ ગયાં પણ આનું એક અનિયાની પરિણામ એ આવ્યું કે નાના-મોટા રાજાઓ નિશ્ચિંત થઈ ગયા અને પોતપોતાની આવકને વધુ ને વધુ ભોગવિલાસ તરફ ખર્ચવા લાગ્યા. જોકે અંગેજોના સમયમાં રાજાઓ ભણવા લાગ્યા. પ્રજા ભણવા લાગ્યી. કેટલાક તો વિદેશ પણ ગયા. ધાર્મિક-સામાજિક સુધારા પણ થવા લાગ્યા. પાંચમો મોડ સ્વતંત્રતાનો આવ્યો. જ્યારે એક પછી એક બધાં રજવાડાં રાજ્યમાં સમર્પિત થવા લાગ્યાં. આ બહુ મોટો ત્યાગ હતો. હવે વિશાળ રાજ્યસ્થાન એક છે અને સારો એવો વિકાસ કરી રહ્યું છે.

ટૂરિઝમની દસ્તિએ રાજ્યસ્થાન ગુજરાત કરતાં ઘણું આગળ છે. રાજ્યસ્થાન પાસે પ્રવાસીઓને બતાવવાની ઘણી વસ્તુઓ છે. જેમાં સૌથી મહત્ત્વ કિલ્લાઓને આપી શકાય. રાજ્યસ્થાનમાં સેંકડો કિલ્લાઓ છે, જેમાં કેટલાક તો અત્યંત ભવ્ય છે. અમે ઘણા કિલ્લા જોયા. અમારા ઘણા સાથીદારો ચઠ-ઊિતર ન કરી શકવાના કારણો પગથિયાંમાં જ અટકી ગયા. યાત્રા અને પ્રવાસ યુવાવસ્થામાં જ કરવા યોગ્ય છે. વૃદ્ધવસ્થામાં બહુ સફળ રહેતો નથી. અમે જે કિલ્લાઓ વગેરે જોયું તેનો સારમાત્ર આ પુસ્તકમાં લેવાયો છે. પૂરી વિગત નથી લઈ શકાઈ. પણ આટલો સાર પણ રાજ્યસ્થાનને સમજવામાં ઉપયોગી થશે.

રાજ્યસ્થાનમાં રાજ્યપૂતોનો ઈતિહાસ છે તો સાથે સાથે શાહુકારો-નો પણ ભવ્ય ઈતિહાસ જોવા મળે છે. જેસલમેરની પ્રખ્યાત હવેલીઓ, રાણકપુર અને દેલવાડાનાં મંદિરો વગેરે શ્રેષ્ઠી લોકોની જાહોજલાલી અને ધાર્મિકતાનાં પ્રમાણ આપે છે. જેસલમેરમાં તો પ્રાચીન પાંડુલિલિપિઓનો બહુ મોટો ભંડાર પણ છે. આમ જુઓ તો ગુજરાતમાં મોટા ભાગની વસતિ રાજ્યસ્થાનમાંથી જ સ્થળાંતર કરીને આવેલી છે. મેવાડી-મારવાડી અને જૂની ગુજરાતી ભાષામાં ઘણું સામ્ય છે.

આખાદી પછીના નિર્માણયુગમાં જેટલું નિર્માણ અને પ્રગતિ ગુજરાતમાં થયાં છે તેટલાં રાજ્યસ્થાનમાં થયાં દેખાતાં નથી. તોપણ સારી એવી પ્રગતિ થઈ છે. રાજ્યસ્થાનની પાસે કોઈ મોટી નદી નથી, સમુદ્ર નથી. એટલે બંદરો નથી. ઉદ્યોગપાતિઓ છે પણ પાણી ન હોવાથી ઉદ્યોગો બહુ ખીટ્યા નથી. તેમ છાતાં પ્રજા એકંદરે સુખી છે. લલિતકલાનો વિકાસ પણ અહીં સારો થયો દેખાય છે. નૃત્ય-સંગીત અને સાહિત્યમાં તે આગળ છે. અહીં ઘણા રાસો લખાયા છે જે ઈતિહાસની ગરજ સારે છે. આવા રાજ્યસ્થાનમાં અમે બારેક દિવસ ભ્રમણ કર્યું. જેથી અમને નજીકથી રાજ્યસ્થાન જોવાનું મળ્યું. રાજ્યસ્થાન પ્રત્યે અમારું માન વધી ગયું. ધાર્યા કરતાં અહીંની પ્રજા સારી લાગ્યી. ઈતિહાસ તો ડગલે ને પગલે છે જ. ભારતની આ વીરભૂમિ-બલિદાનભૂમિ જોયા પછી ગૌરવની લાગણી થાય તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રવાસમાં સૌ સાથીદારોનો પૂરેપૂરો સાથ મળ્યો. શ્રી મહેશભાઈએ પૂરી ટૂર ગોઠવી દીધી તે માટે તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર. અમારી યાત્રા ધાર્મિક નહિ પણ ઐતિહાસિક હતી. જિશાસુ લોકોને જ આવી ઐતિહાસિક યાત્રા કરવાની હું સલાહ આપું છું.

આ યાત્રા હેમખેમ આનંદપૂર્વક પૂરી પાડવા બદલ પરમકૃપાળું પરમાત્માનો ખૂબ ખૂબ આભાર.

—સ્વામી સરિયદાનંદ

20-2-2007

ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,

પો. બો. નં. 19

પેટલાદ-388450

ટે. નં. (02697)252480

1. કોબા

અમે અથર માણસો રાજ્યસ્થાનના કેટલાક કિલ્વા જોવા નીકળી પડ્યા. શ્રી જગદીશભાઈ જગડુશાએ બધી વ્યવસ્થા ગોઠવી અને શક્તિ ટ્રાવેલ્સવાળા શ્રી મહેશભાઈએ બધું માર્ગદર્શન આપ્યું. શરૂઆતથી જ સૌને સાવધાન કર્યો હતા કે આ ધાર્મિક યાત્રા નથી. આ ઐતિહાસિક યાત્રા છે અને કઠિન પણ છે. આમાં સહનશક્તિ, ધીરજ, હિંમત અને સાહસની જરૂર રહેશે જ. બાજુના કાવિઠા ગામથી શ્રી ભરતભાઈ પોતાની મિનિબસ લઈને આવી ગયા. 18 પ્રવાસીઓ માટેની આ બસમાં અમે 18 પ્રવાસીઓ જ હતા. દંતાલીથી મારી સાથે પ્રિન્સિપાલ કે.ડી.આચાર્ય, તેમનાં પત્ની નીરુબહેન, ચંદનબહેન, કમળાબહેન, કોકિલાબહેન, રાજેન્દ્રકુમાર, યામનીબહેન વગેરે હતાં. બસ ડગુમગુ ચાલતી સવારના આઠ વાગ્યે કોબા આશ્રમ પહોંચ્યી. અહીં મનીષાદેવીએ બધાંને ચા-નાસ્તો કરાવ્યો. અહીંથી રમણભાઈ, ગૌતમભાઈ દેસાઈ, સમર્પણાદેવી વગેરે જોડાયાં. શ્રી ભરતભાઈની પોતાની પણ ઈચ્છા સાથે આવવાની હોવાથી એ પણ સાથે જોડાયા. કોબાથી બસ ફરી પાછી ઊપડી અને ઊંઝા આવી. ઊંઝા આશ્રમમાં ફરી પાછા બધાંએ ચા-પાણી કર્યા અને જગદીશભાઈ, કાંતાબહેન દશરથલાલ ‘વેવાઈ’—જ્યોતિબહેન, ‘તબિયત’ અને ધનજી મહારાજ વગેરેને લીધાં. અમારે રાત સુધીમાં જોધપુર પહોંચવાનું છે, એટલે ઝડપથી નીકળી ગયાં.

અમારી મિનિબસ એક્સપ્રેસ વે ઉપર સડસડાટ દોડી રહી છે. છેલ્ટાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતમાં માર્ગોનું કામ ઘણું સારું થયું છે. વળી પાછું અમદાવાદને ફરતો એક રિંગ રોડ પણ થયો છે, જેનાથી અમદાવાદનો ટ્રાફિક ઘણો ઘટી ગયો છે. પહેલાં ટ્રાફિકથી ઘણા માર્ગો જામ થઈ જતા. હવે ઘણાં વાહનો રિંગ રોડ તરફ વળી ગયાં છે. એથી પ્રશ્ન ઉકેલાયો છે. પહેલાં અમદાવાદ રિક્ષાઓના પ્રદૂષણથી ધૂમ્મસ જેવું થઈ જતું. રિક્ષાઓ પેટ્રોલની જગ્યાએ કેરોસીનથી ચાલતી અને ધોધબંધ ધુમાડા ઓકૃતી. પોલીસ પકડે તો સ્થાનિક રાજનેતાઓ છોડાવી લાવતા. હવે મોટા ભાગની બધી રિક્ષાઓ ગોસથી ચાલતી થઈ ગઈ છે. પોલ્યુશન ઘણું ઘટી ગયું છે. સરકારે પ્રશ્નો ઉકેલવા માંડ્યા છે. અમે રિંગ રોડથી સાબરમતી પાર કરી રહ્યા છીએ. સાબરમતી ઉપર બંધો બંધાઈ જવાથી હવે પાણીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. સરકારે સાબરમતીના બન્ને કિનારાઓ પાકા બનાવીને કેટલાક બેરેજો બાંધવાની યોજના બનાવી છે. જો આ યોજના પૂરી થાય તો અમદાવાદનો નદીકિનારો કાયમ ભરેલો રહે. આજુબાજુના કૂવાનું તળ ઊંચું આવે અને અમદાવાદ સુંદર બને. આપણી પાસે ઘણુંબધું છે. માત્ર આયોજનની જ જરૂર છે. ચાલો, અમે રિંગ રોડ ઉપરથી કોબા આશ્રમે પહોંચ્યી ગયાં છીએ. બધાં ભાઈ-બહેનો ઉત્સુકતાપૂર્વક અમારી રાહ જોઈ રહ્યાં છે. ચા અને ઉપમાનો નાસ્તો તૈયાર છે. તમે જ્યારે કોઈ મહાત્વના કાર્ય વિદાય થતા હો અને લોકો તમને ઉમળકાબેર વિદાય કરતા હોય ત્યારે તમને ધન્યતાનો અનુભવ થતો હોય છે. શ્રી રમણભાઈ, શ્રી ગૌતમભાઈ, સમર્પણાદેવી વગેરેને લઈને ઈષ્ટદેવના જ્યજ્યકાર સાથે અમે વિદાય થયા.

આ બાજુ સાબરમતી છે. આજાદીની સર્વોચ્ચ સાધના અહીં થઈ હતી. પૂરા ભારતની અને વિલાયતની દસ્તિ અહીં રહેલી. મહાત્મા ગાંધીજીએ ઘણાં વર્ષો સુધી આ ભૂમિ ઉપર પલાંઠી વાળીને રાષ્ટ્રમુક્તિની સાધના કરી હતી. દુઃખ એ છે કે હવે આ આશ્રમમાં કાગડા ઊડે છે અને પ્રવૃત્તિશ્રન્ય થઈ ગયો છે. જેને યોગ્ય વારસદારો નથી મળતા તેવા સમર્થ માણસોની પણ આવી જ દશા થાય છે. અને આ ગાંધીનગર, ગુજરાતની વર્તમાન રાજ્યધાની છે. રસ્તા પહોળા અને વનરાજ ઘણી. લોકશાહીમાં પક્ષો ઘણા એટલે ગાદીની જેંચતાણ રહ્યા જ કરે. ખટપટે વિનાનું રાજકારણ ન હોય. અમદાવાદના પોલ્યુશન કરતાં આ ખટપટેનું પોલ્યુશન વધુ બીમારીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. રાજકારણમાં રહીને પણ દૂષિત ખટપટોથી મુક્ત રહેવાની કલા મ. ગાંધીજી પાસેથી શીખી શકાય. પણ તે માટે સત્તાનિરપેક્ષ થવું પડે. અમે કલોલ પહોંચ્યી ગયા છીએ. કલોલની જોવા જેવી વસ્તુ અહીંના હાઈવેના બમ્પ છે. એક નહિ, બે નહિ પણ એકી સાથે દશ-પંદર બમ્પોની હારમાળા વાહનને અધમૂં જ કરી નાખે છે. પહોળા હાઈવે ઉપર બમ્પ હોવા જ ન જોઈએ. તેની સાથે જોડાનારા નાના માર્ગો ઉપર બમ્પ હોય. વિશ્વભરમાં આ નિયમ છે. પણ આપણે તો કયાં વિશ્વની પરવા કરીએ છીએ! કહે છે કે એક વાર અક્સમાત થયો અને બમ્પ નાખી રહ્યા ગયા. આ સાચો ઉપાય ન કહેવાય. સંગ્રહ-સ્થાનમાં ચોરી થઈ એટલે દર્શકોને જ આવતા રોકી દીધા એવી વાત થઈ. હવે ચોરી નહિ થાય કારણ કે દર્શકો આવે તો ચોરી થાય ને?

લ્યો, આ મહેસાણા આવી ગયું. વર્ષો પહેલાં અહીં મેસાજી ઠકોર રાજ્ય કરતા હતા. મેસાજીના નામ ઉપરથી આ ગામનું નામ મેસાણા— મહેસાણા પડ્યું. ગાયકવાડી શાસનમાં તે પ્રાંતનું કેન્દ્ર બન્યું. રેલવેનું જંકશન પણ બન્યું. પણ આજાઈ પછી વ્યાપાર-ઉદ્યોગનું ધામ બન્યું એટલે તેનું મહત્વ વધી ગયું છે. હવે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તે સરસ્વતીનું પણ ધામ થઈ રહ્યું છે. ગણપત વિશ્વવિદ્યાલય અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ પટેલોએ નિર્મિત કરી છે અને વિદ્યારી ધમધમી રહી છે.

મહેસાણાના રોડ ઉપર લોકોએ સરદાર સાહેબની ભવ્ય પ્રતિમા મૂકી છે. ભારતના બધા જ રાજનેતાઓમાં સૌથી વધુ પ્રેરણાદાયી કોઈ બન્ધિતત્વ હોય તો તે સરદાર સાહેબનું છે. તેમનાં મૂળ લોકોનાં હદ્યમાં ઊરે સુધી જામેલાં છે એટલે સરકાર તેમને યાદ કરે કે ન કરે, લોકો તેમને ભૂલતા નથી. અને આ બીજી ચોકડીનું વર્તુળ. અહીં કોઈ કલાકારની માત્ર હાથ જોડેલી ભવ્ય કલાકૃતિ મુકાયેલી છે. કલાકૃતિ એટલી બધી મોટી છે કે દૂરથી દેખાય છે અને સમજાય છે. તેની ભવ્યતા, નગરની ભવ્યતાની ઓળખ આપે છે.

અને આ દૂધસાગર ડેરી જોઈ લ્યો. કોઈ ધર્મમંદિર કરતાં તેનું મહત્વ ઓછું નથી. આ વિભાગમાં એક મહાન સપૂત થયા શ્રી માનસિંહભાઈ ચૌધરી. તેમણે અનુભવ્યું કે બધી પ્રગતિમાં મુખ્ય પ્રગતિ આર્થિક છે. જો લોકો આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ હશે તો જ સુખી થશે. આ ભાગમાં પશુધન ઘણું છે. જો તેનું દૂધ બેગું કરવામાં આવે અને તેમાંથી અનેક ચીજેનું નિર્માણ કરી શકાય તો ખેતી સાથેનો એક નવો પૂરક ધંધો ઊભો કરી શકાય. આ દૂધસાગર ડેરી દ્વારા આજે ઉત્તર ગુજરાત સમૃદ્ધ થયું છે. ખાસ કરીને બેડૂતો-બહેનો આત્મનિર્ભર થઈ છે અને તેમના ચહેરા ઊજળા થયા છે. અહીંનું દૂધ છેક દિલહી અને કલકત્તા સુધી પહોંચે છે. આપણે માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રના મહાપુરુષોને જ મહત્વ આપવાનું નથી. આર્થિક ક્ષેત્રે, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે અને રાજકીય ક્ષેત્રે પણ જેમણે ભવ્ય પ્રદાન કર્યું હોય તે બધાને પણ યાદ કરતા રહેવાનું છે. ખરેખર તો આ બધાએ હજારોને રોજરોટી પૂરી પાડી છે. ખરો યજ્ઞ આ જ કહેવાય.

અત્યાર સુધી રસ્તામાં એવાં કેટલાંય લોંગંડનાં માળખાં આવ્યાં જે રોડની ઉપર આરપાર જતાં હોય. પહેલાં આ માળખાં ઉપર શ્રી બાજપેયીજીનાં મોટાં ચિત્રો મુકાયેલાં. ઊંચો હાથ કરીને જાણે તે કંઈક કહેતા હોય તેવું દશ્ય દેખાતું. પણ હવે બધાં ચિત્રો કાઢી નખાયાં છે. માળખાં સૂનાં પડ્યાં છે. જાણે હાડપિંજર. પોતાની જાતે જ પોતાનાં ચિત્રોનો પ્રચાર કરનાર-કરાવનાર નેતાઓએ બોધપાઠ કેવા જેવો ખરો કે તમે સત્તા ઉપરથી ગયા નહિ કે ચિત્રો ગયાં નહિ. ચિત્રો મુકાવાનો મોહ ઓછો કરો અને કામ કરો તો કદાચ લોકોના હદ્યમાં તમારાં ચિત્રો વર્ષો સુધી રહે.

અને આ નહેરો જોઈ લ્યો. ગુજરાત સરકારે ‘સુજલામ્ભ સુફલામ્ભ’ નામની યોજના બનાવી છે. નર્મદાજીનું ચોમાસુપાણી દરિયામાં વહી જાય છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા આ યોજના તડામાર ધોરણે ચાલી રહી છે. જ્યારે યોજના પૂરી થશે ત્યારે ઉત્તર ગુજરાતની શિક્ષણ બદલાઈ જશે. ફ્લોરાઇડ અને નાઈટ્રોડવાળા ક્ષારોવાળું ટ્યુબવેલનું પાણી ઓછું થશે. લોકોનાં હાડકાં વાંકાં વળી જતાં અટકશે. વીજળીનો વપરાશ ઓછો થશે અને પાકનો ઢગલો થશે.

અને આ ઉનાવાના મીરા દાતારની દરગાહ. મુસ્લિમો પાસે એક અલ્લાહ છે. કોઈ દેવ-દેવીઓ નથી પણ દરગાહો ઘણી છે. આ દરગાહમાં દૂરદૂરથી વળગાડવાળાં હજારો માણસો આવે છે. ધૂણો છે. હોંકારા-પડકારા થાય છે. કોઈ સખીદાતા હોય તો અહીં સાઈકિયાટિક દવાખાનું ખોલે કારણ કે અહીં આવનારા ઘણા કેસો ભૂત-પલિતના નહિ પણ મગજના રોગોના હોય છે. લોકો અંધશ્રદ્ધામાંથી વિજ્ઞાન તરફ વળે તો ઘણું ધૂણવાનું બંધ થઈ જાય.

અને હવે ઊંઝા આવી રહ્યું છે. બે કિલોમીટર દૂરથી જ જીરા-વરિયાળીની સુગંધ આવવા માંડે એટલે સમજી જવું કે ઊંઝા આવી ગયું છે. માત્ર ભારતની જ નહિ, એશિયાની આ સૌથી મોટી જીરા-વરિયાળી, રાયડાટેલ વગેરેની ગંજ બજાર છે. અત્યારે મોટા ભાગનો વ્યાપાર પટેલોના હાથમાં છે, જે બેડૂતોમાંથી હમણાં-હમણાં વ્યાપારી થયા છે અને ખૂબ સફળ રહ્યા છે. સુપર પ્રજા ધંધો બદલતી હોય છે.

અમારી બસ સડસડાટ જઈ રહી છે. ત્યાં બાજુના ખેતરમાંથી દોડતું એક રોજ આંતું ઊત્યુ. રોજ એટલે રોજ. તેને ભાન ન હોય કે જગ્યા મળે ત્યારે રોડ પાર કરાય. ડ્રાઇવરે ગાડી બચાવી લીધી નહિ તો મોટો અક્સમાત થઈ જાત. રોજ દોડીને સામે ઊભેલા પોતાના ઝુંડમાં ભળી ગયું. ગુજરાતમાં હજારો રોજ ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે. એ ખેતીને ધમરોળી રહ્યાં છે અને બેડૂતોને બરબાદ કરી રહ્યાં છે. જીવદ્યાવાળા અને પર્યાવરણવાળા પશુઓની પડખે છે એટલે આ પ્રશ્નને ઉકેલી શકતો નથી. બેડૂતો મરે અને ખેતી ભલે બરબાદ થાય પણ રોજને કશી આંચ આવવી ન જોઈએ તેવી ધર્મભાવના પ્રબળ કરવામાં આવે છે. રોજ જીવ છે તે વાત સાચી પણ બેડૂતો પણ જીવ

જ છે ને? તેમના ઉપર પણ જીવદ્યા કરવી જ જોઈએ. જેડૂતોનું હિત વળી પાછું રાષ્ટ્રહિત સાથે સંકળાયેલું છે. રાષ્ટ્રહિતને હાનિ પહોંચાડવી તે શું દેશદ્રોહ ન કહેવાય? રોજ, ભૂદ, વાંદરાં, ઉંદરો વગેરેથી અને માણસોથી ખેતી બચાવવી એ રાષ્ટ્રધર્મ છે. જે ધર્મ કે જે વિચારો રાષ્ટ્રધર્મની આડે આવે તે કલ્યાણકારી ન થઈ શકે. આપણી ધાર્મિકતા એવી હોવી જોઈએ જે પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં સહાયક બને. ઓછામાં ઓછું વિધાતક તો ન જ બને. વિધાતક ધારણાઓ રાષ્ટ્રને પદ્ધત બનાવી દેશો.

કોબાની માફક ઉંઝામાં પણ અમારો આશ્રમ છે. તેનો પણ ઈતિહાસ છે. ભયંકર દુષ્કાળ વખતે અમારી સંસ્થાએ અહીં ઢોરવાડો કર્યો હતો. 6-8 મહિના સુધી કેટલાંય ઢોરોને ઘાસચારો વગેરે નાખીને જિવાડવાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી. ઢોરવાડો પૂરો થયા પછી એ જ જમીન ઉપર આશ્રમ કરવાનો આગ્રહ થયો અને જોતજોતામાં આશ્રમ તૈયાર થઈ ગયો. અત્યારે અહીં વૃદ્ધાશ્રમ ચાલી રહ્યો છે અને અંબાજી પગપાળા સંઘ તરફથી સરસ અંબાજી માત્રાનું મંદિર થયું છે. હરિયાળીથી લીલોછભ આ આશ્રમ સાંજના સમયે લોકો માટે શ્રદ્ધા-ભક્તિનું કેન્દ્ર બન્યો છે. રવિવારે તો માણસોનો મેળો ભરાય છે. ઉંઝાની આ તરફ કોઈ ખાસ મંદિર નથી અને ગામનો વિસ્તાર આ તરફ વધી રહ્યો છે એટલે નવી વસતિને પણ સારું એવું ધર્મસ્થળ પ્રાપ્ત થયું છે. આશ્રમનું સંચાલન અમારી સાથે યાત્રામાં જોડાનારા શ્રી જગદીશભાઈ ‘જગડુશા’ સારી રીતે કરી રહ્યા છે.

29-1-07

*

2. ઊંઝા

ઉંઝામાં છ હજાર ઘર કડવા પટેલોનાં છે. આટલો મોટો જથ્થો બીજા કોઈ નગરમાં ભાગ્યે જ રહેતો જોવા મળશે. ઉંઝાના પટેલો અત્યારે ઘણા સુખી છે. રસ્તા ઉપરના તેમના બંગલા જુઓ તો હૃદય ખુશ ખુશ થઈ જાય. રાજમહેલ જેવા કેટલાય બંગલાની હારમાણ પટેલોની ચઢતી દશાનું દર્શન કરાવે છે. આ પ્રજા સહીઓથી માત્ર જેતી જ કરતી હતી. પણ આજાદી પછી ધીરે તેમણે કલમ અને ગ્રાજવું પકડ્યું અને બન્ને ક્ષેત્રમાં ઘણા સફળ થયા. સુપર પ્રજાની બે ખાસ નિશાનીઓ હોય છે. એક તો સ્થળાંતર કરે અને બીજું ધંધો બદલે. જે લોકો ગામમાં અને ગામમાં જ ચોંટી જાય છે અને જે લોકો બાપદાદાનો જ ધંધો કરતા રહે છે તે વિકસી શકતા નથી. તે કદ્દી સુપર પ્રજા થઈ શકતા નથી. પટેલોની સમૃદ્ધિનું મહત્વનું કારણ આજાદી પછીનું સ્વતંત્ર પ્લોટફોર્મ છે. તેમની પાસે જે ગુણો અને કુનેહ હતાં તે દબાયેલાં હતાં. તે દબાણમુક્ત થઈ ગયા.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા મહાન નેતાએ માત્ર દેશનો જ ઉદ્ધાર ન કર્યો પણ પટેલોને પણ ગૌરવ અપાવ્યું. પટેલોનું રાજકારણમાં સફળ નેતૃત્વ હોઈ શકે છે તેવું સરદારસાહેબે બતાવી દીધું. મેં એક સજ્જનને પૂછ્યું કે આટલો છ હજાર ઘરોનો જથ્થો હોવા છતાં આ પ્રજા ઐતિહાસિક પ્રજા કેમ ન થઈ શકી? કાંઈ ઉત્તર ન મળ્યો. મેં જ ઉત્તર આપ્યો: સમૃદ્ધિ દેશાંતર અને ગ્રાજવામાંથી નીકળતી હોય છે. તમે ગ્રાજવાં પકડ્યાં એટલે સમૃદ્ધ થયા. જ્ઞાન, કલમમાંથી પ્રગટું હોય છે. તમે કલમ પકડી અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રના જ્ઞાની બન્યા. ઈતિહાસ તલવારની ધારમાંથી પ્રગટ્યો હોય છે. તલવાર વિનાની પ્રજાનો ઈતિહાસ ભાગ્યે જ હોય છે. જેના પાળિયા હોય તેનો જ ઈતિહાસ હોય. બલિદાની પ્રજાના પાળિયા હોય છે. જીવ બચાવવા ફાંફાં મારનારી પ્રજાના પાળિયા હોતા નથી. તે જીવ તો બચાવે છે પણ બલિદાન આપી શકતી નથી એટલે તેની ગાથા પણ હોતી નથી. પટેલો પાસે પહેલાં માત્ર હળ જ હતું. વરસાદની જ ખેતીવાળા તે સમયમાં હળ દરિદ્રતાનું પ્રતીક થઈ ગયું હતું. દર ત્રીજા વર્ષ દુષ્કાળ હોય, પટેલ દેવાદાર હોય અને 2-5 ટકા સિવાયના બધા દુઃખી દુઃખી જીવન જીવતા હોય. તેમની પાસે કલમ ન હતી એટલે કલમવાળા તેમનું શોષણ કરતા હતા. ગ્રાજવું ન હતું એટલે ગ્રાજવાવાળા શોષણ કરતા હતા અને તલવાર ન હતી એટલે તલવારવાળા તેમનું શોષણ કરતા હતા. તેમની પાસે કાળી મજૂરી, ધાર્મિકતા અને ઉદારતા સિવાય કશું ન હતું. એટલે તે રૈયત તરીકેનું જીવન જીવતા હતા.

છેક પંજાબ (પાકિસ્તાન)થી મજબૂરીવશ સ્થળાંતર કરતા કરતા તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા અને જુદી જુદી જગ્યાએ વસી ગયા. સાથે પોતાની કુળદેવી ઉમિયા માતાજીને પણ લેતા આવ્યા અને ઉંઝામાં તેમની પદ્ધરામણી કરી. તેમની છત્રછાયા નીચે નવું જીવન શરૂ કર્યું. રાજકીય ક્ષેત્ર, વ્યાપારિક ક્ષેત્ર કે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં કોઈ અવાજ જ નહિ. એક ઘટના ઉપરથી પ્રાચીનકાળની દશાનો જ્યાલ આવશે. ઉંઝામાં મુસ્લિમ સૂબાએ પડાવ નાખેલો. કેટલાક ચુગલખોરોએ તેના કાન ભરમાવ્યા કે આ ગામની મુખીની કન્યા રૂપરૂપનો અંબાર છે. બસ પછી શું? સૂબાએ કન્યાનું અપહરણ કરાવ્યું. હાહાકાર થઈ ગયો. પણ થાય શું? નહોર અને રાક્ષસીઓ વિનાનાં હરણાંઓ જેમ વાધના અત્યાચારને સમસમીને સહન કરી લે તેમ બધા સમસમીને રહી ગયા. પણ મુખિયાણી કલ્યાંત કરે, “મારી દીકરી લાવી આપો, મારી દીકરી લાવી આપો...” અંતે મુખીને એક રસ્તો સૂઝ્યો. સિદ્ધપુરનો એક બ્રાહ્મણ નામે અસાઈત બહુ મોટો સંગીતકાર. તે રોજ પેલા સૂબાને સંગીત સંભળાવવા જાય. મુખીએ રોઈ-કકળીને અસાઈતને વાત કરી. તે દિવસે અસાઈતે બહુ જ ઉમદા સંગીત સંભળાવ્યું. સૂબો ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને ઠનામ માગવા કહ્યું તો અસાઈતે કહ્યું કે, “મને મારી દીકરી પાછી આપી દો.” સૂબો બોલ્યો કે, “દીકરી તો મુખીની છે, તારી નથી.” અસાઈતે ભાર દઈને જણાવ્યું કે દીકરી મારી જ છે. અંતે એવું નક્કી થયું કે જો દીકરી અસાઈતની હોય તો તેની સાથે એક જ થાળીમાં અસાઈત જે. ત્યારે હિન્દુ પ્રજા વાતવાતમાં અભડાઈ જતી. સાથે તો શું પટેલોનું અડેલું ભોજન પણ બ્રાહ્મણો જમતા નહિ. અસાઈત ગાંજ્યો જાય તેવો ન હતો. તે પેલી કન્યા સાથે એક જ ભાગામાં જમ્યો. સૂબાએ પેલી કન્યાને છૂટી કરી દીધી. દીકરીને લઈને અસાઈત મુખી પાસે આવ્યો. ચારે તરફ આનંદ આનંદ થઈ ગયો. સૌ કોઈ અસાઈતને બિરદાવવા લાગ્યા. પણ આ વાત જ્યારે સિદ્ધપુર પહોંચી ત્યારે હાહાકાર થઈ ગયો. બ્રાહ્મણોએ સભા ભરી અને ધર્મભ્રષ્ટ થઈ જવાના કારણે અસાઈતને ન્યાત બહાર મૂક્યો. તેનો ધર્મ બ્રષ્ટ પટેલકન્યા સાથે જમવાથી થયો હતો. ખરેખર તો સૌખ્યે મળીને અસાઈતને ધન્યવાદ આપવાની જરૂર હતી પણ

આભડછેટિયા લોકોએ તેને દંડ આપ્યો. અસાઈતનાં ત્રણ ઘર હતાં. તે ન્યાત બહાર થયાં, ત્યારે સમાજ વિના લોકો જીવી શકતા નહિ. હવે શું કરવું? બિચારા નિરાધાર થઈ ગયા. કડવા પટેલોએ તેમને હિંમત આપી. ગભરાશો નહિ. જ્યાં જ્યાં અમારાં ગામો હોય ત્યાં ત્યાં ફરી ફરીને તમે ભવાઈ કરો. અમે તમને વર્ષાસન આપીને જિવાડીશું. પોતાની જ જ્ઞાતિથી હડ્ધૂત થયેલા અસાઈતે સિદ્ધપુર છોડી દીધું અને કુણઘેરમાં જઈ વસ્યો. બસ પછી તો ભવાઈના ખેલ લખાવા અને ભજવાવા લાગ્યા. આ લોકોને તરગાળા—ત્રણ ઘરવાળા—કહેવાયા. હજુ પણ અસાઈતના વંશજો ભવાઈ, નાટક અને ફિલ્મક્ષેત્રે ઘણું પ્રદાન કરી રહ્યા છે. તેમાં ઘણા ઉચ્ચ કક્ષાના કલાકારો અને સંગીતકારો થયા છે. અસાઈતને જેટલાં વંદન કરીએ તેટલાં થોડાં કહેવાય.

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ઊંઝામાં ઉમિયામાતાજીની અફારમી શતરંધીની સ્થાપનાની તિથિ અત્યંત ભવ્યતાથી ઊજવાઈ. લગભગ દસ દિવસ ભારે ધૂમધૂમથી ઊજવણી ચાલી. ચારે દિશાએથી લાખો લોકો ઊમટી પડ્યા. જ્યાંજ્યકાર થઈ ગયો. મેં પણ તેમાં ભાગ લીધેલો. લોકોને સંગઈત થવા માટે કોઈ પ્રબળ નિમિત હોવું જોઈએ. આ નિમિત બન્યાં ઉમિયામાતા. ઊજવણી તો પૂરી થઈ પણ જાગૃતિ અને પ્રગતિ શરૂ થઈ. ઉમિયામાતા સંસ્થાને એક ભવ્ય રથ બનાવડાયો અને ફરી ફરીને ગામેગામ પદ્ધરામણી કરવા લાગ્યા. લોકો જાગ્યા અને એક થયા. વ્યાપારિક, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રોમાં બહુ મોટી હરણફળ ભરવા લાગ્યા. ઘણા પરદેશ પણ ગયા અને આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યા. પણ હવે શું? ફરી કોઈ સૂબો આવે તો? મુખીની કન્યાનું શું થાય?

પંજાબના લોકોની પણ આવી જ સ્થિતિ હતી. ગુરુ નાનકદેવથી માંડીને ગુરુ ગોવિંદસિંહજી સુધીના દશેદશ ગુરુઓએ મહાન કાંતિ કરી અને પ્રજાને બહાદુર બનાવી દીધી. સ્ત્રીઓને પણ કટાર બાંધતી કરી દીધી. હવે કોઈ મુખીની કન્યાને કોઈ સૂબો બાડી આંખે જોઈ નહિ શકે કારણ કે હરણી હવે સિંહણ થઈ ગઈ હતી. ગુજરાતનાં હરણાં પણ જો સિંહ થાય તો રૈયતમાંથી રાજીવી થાય અને ઐતિહાસિક પ્રજા બની શકે. ઊંઝામાં બારે મહિના કથાવાર્તા-સત્સંગ ચાલ્યા કરતાં હોય છે પણ બધા કથાકારો હરણાંને વધુ કોમળ-ગભરુ હરણાં જ બનાવવાનો ઉપદેશ આપે છે: મોટું લક્ષ્ય પરલોક છે, મોક્ષ છે. આ લોક નથી. આ લોક તો છોડવા જેવો કે ભાગી છૂટવા જેવું તત્ત્વ છે. ગુજરાત પહેલાં પણ અપેક્ષાકૃત સમૃદ્ધ હતું. તેથી તો તે વારંવાર લૂંયતું રહ્યું. ઈતિહાસનું ફરી પાછું પુનરાવર્તન તો નહિ થાય ને? હરણાંનો હંમેશાં શિકાર જ થતો હોય છે. તે કોઈ ને કોઈનો ખોરાક થવા માટે જ જન્મ્યાં હોય છે. મારું એક જ ધ્યેય છે, ગિરના સિંહોની માફક પૂરા ગુજરાતમાં (ભારતમાં) સિંહોની વસ્તી વધી જાય અને શિકારીઓને ત્રાડ પાડીપાડીને લલકારે. ભાગે નાહિ. બબર નહિ હું આ બધું જોઈ શકીશા કે નહિ?

30-1-07

*

3. સિદ્ધપુર

અમે સિદ્ધપુર પહોંચી રહ્યાં છીએ. આ નગરીમાં ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો અને વહોરા ભાઈઓની વસતિ વધારે છે. બન્નેની મૂળ શાખા એક જ લાગે છે, પણ હવે બન્નેનાં વ્યક્તિત્વ બદલાઈ ગયાં છે. વર્ષો પહેલાં પાઠણના રાજ મૂળરાજ સોલંકીએ સરસ્વતીના કિનારે વસેલી આ નગરીમાં ભવ્ય શિવાલયની સ્થાપના કરેલી. જેને ‘રુદ્રમાળ’ નામથી પ્રસિદ્ધ મળેલી. તે સમયનાં સ્થાપત્યોમાં પોતાની આગવી જ ભાત પાડનાર આ રુદ્રમાળ લોકોને દેખાતો અને સોમનાથ જેવી જ ભવ્ય છબિ લોકોના હૃદયમાં ઉભી કરતો. તેની પ્રતિષ્ઠા કરવા રાજાએ છેક ઉત્તરથી હજાર વિદ્રાન બ્રાહ્મણો બોલાવેલા. આ કારણે આવેલા બ્રાહ્મણોને ‘ઔદીય સહસ્ર’ કહેવામાં આવ્યા. રુદ્રમાળની પ્રતિષ્ઠા પછી આ બ્રાહ્મણો અહીં જ વસી ગયા.

આ બધા યજ્ઞ-યાગાદિ કરનારા કર્મકંડી બ્રાહ્મણો હતા. તેમનામાં ઘણા સારા વિદ્ધાનો પણ હતા તોપણ આ પ્રજા ઐતિહાસિક પ્રજા ન થઈ શકી. ઊંઝાના પાતીદારો પાછળથી ઐશ્વર્યસંપન્ન થયા તેમ આ લોકો ધનાઢ્ય પણ ન થઈ શક્યા. તેનું કારણ તેમની યોગ્યતામાં કોઈ કમી હતી તેવું નથી. પણ સમર્થમાં સમર્થ પ્રજાને પણ જો તમે ધાર્મિક આજીવિકા તરફ વાળી દો તો પછી તે પોતાની કુશળતા અને સક્ષમતાનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી. હવે ધીરે ધીરે ઘણા બ્રાહ્મણો કર્મકંડ અને ધાર્મિક આજીવિકાથી મુક્ત થયા છે અને નોકરી-ધંધે વળગ્યા છે. જેમાંથી ઘણા સારી ઊંચી જગ્યાએ પણ પહોંચ્યા છે.

આટલી મોટી સંખ્યામાં બ્રાહ્મણો અને હિંદુઓ હોવા છતાં પણ રુદ્રમાળનો ધ્વંસ કરાયો હતો. કોઈ ખાસ કંઈ પ્રતિકાર કરી શક્યું ન હતું. રુદ્રમાળના ભગ્નાવશેષો હજુ પણ ત્યાં પડ્યા પડ્યા તેની ભવ્યતાની સાક્ષી પૂરી રહ્યા છે. એવું મનાય છે કે સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ પછી પૂરા ગુજરાતમાં આ રુદ્રમાળ જ શિવભક્તોનું મહાન સ્થાનક હતું. સોમનાથનો તો સરદારસાહેબની પ્રેરણાથી ઉદ્ધાર થયો પણ કોઈની નજર આ રુદ્રમાળ તરફ હજુ સુધી ગઈ નથી. તેના ઉપર બનાવેલી મસ્તિજદની દીવાલો તોડવાથી અંદરથી શિવલિંગ તથા મૂર્તિઓ નીકળી છે અને અત્યારે ત્યાં પોલીસ ચોકી બેઠેલી છે. કોઈ માઈનો લાલ પ્રગટે અને આ ભવ્ય ઈમારતનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું બીજું ઉઠાવે તો ઈતિહાસની જ્લાનિમાંથી પ્રજા ગૌરવનો અનુભવ કરતી થાય.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં સિદ્ધપુરના બ્રાહ્મણ આગેવાનોના આગ્રહથી મેં એક મહિના સુધી ગંગાવાડીમાં કથા કરેલી. મારી શરત હતી કે જે પહેલાં આવે તે પહેલાં બેસે. પાછળ આવે તે પાછળ બેસે. કોઈને V.I.P. ગણવાનાં નહિ. દેવ-દરબારમાં બધા સરખા છે. મને આનંદ છે કે મારી આ શરત સૌઅને પ્રેમથી પાળેલી. યોગાન્યુયોગ એક હરિજન (ભંગી) ભાઈ સૌથી પહેલાં આવતા અને સૌથી આગળ બેસતા. કોઈ તેમને રોક્તું નહિ. મને બ્રાહ્મણો પ્રત્યે ભારે માન અને પ્રેમ છે. તેમણે ઘણી ભૂલો કરી છે પણ એ ભૂલોને તેમણે પોતે સુધારી પણ છે. તેમાં ઘણા રૂઢિવાદીઓ છે તો ઘણા સુધારકો—પ્રગતિવાળા પણ છે. લગભગ મોટા ભાગના ધર્મસુધારકો બ્રાહ્મણોમાંથી જ થયા છે. મારા વિચારોને સૌથી વધુ કોઈ સમજી શક્યું હોય તો તે બ્રાહ્મણો છે. પહેલાં કેટલાક લોકોએ બ્રમ ફેલાવેલો કે હું બ્રાહ્મણવિરોધી છું. પણ ધીરે ધીરે ચિત્ર સ્પષ્ટ થયું અને લોકો સાચી વાત સમજતા થયા કે હું ઈચ્છણું છું કે આ મહાન અને બુદ્ધિશાળી પ્રજા ધાર્મિક આજીવિકાના ક્ષેત્રને છોડીને વ્યાપાર-ઉદ્યોગ વગેરેમાં ઝંપલાવે. જેથી તે ઊંઝાના પટેલોની માફક આદ્યિક રીતે પણ સમૃદ્ધ બને. તેનું ઉદાહરણ સિદ્ધપુરનો વહોરાસમાજ છે.

સિદ્ધપુરની વહોરવાડ જેવા જેવી ગણાય છે. આ વહોરાભાઈઓ પહેલાં બ્રાહ્મણ જ હતા તેવું કહેવાય છે. તેમની અટકો તેની સાક્ષી છે. કોઈ ત્રવાડી, દવે, શુક્લ, પાઠક વગેરે છે. કોઈ કાળે કોઈ કારણસર તેઓએ ધર્માત્મર કર્યું. હવે ચોરાશી જમવાની રહી નહિ. લોકો ધંધે વળગ્યા, દેશ-દેશાંતર ગયા અને જોતાજોતામાં ધનાઢ્ય થઈ ગયા. વહોરા પહેલાં કમાય અને પછી મકાન બાંધે. મકાન એવું બાંધે કે જોયા જ કરો. આવી ભવ્ય ઈમારતોવાળી બે વહોરવાડો જોવાલાયક સ્થળોમાં ગણાય છે. તે સમયના અને આજના બ્રાહ્મણોમાં પણ આવી ક્ષમતા હતી અને છે જ, પણ તેને કામે લગાડાય તો પરિણામ આવે. લોકો જાગે અને બહુ મોટો વળાંક લે. વહોરાકોમ નિરૂપદ્રવી, વ્યાપારી અને ભલી કોમ ગણાય છે.

સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતી નદી વહે છે. ઉપર બંધ બંધાઈ જવાથી તેનો પ્રવાહ સુકાઈ ગયો હતો. આ ક્ષેત્ર માતૃગયા હોવાથી પૂરા દેશના

શ્રદ્ધાળુઓ અહીં શ્રાદ્ધ કરવા આવે છે. પણ પાણી ક્યાં? વર્તમાન સરકારના ધ્યાનમાં આ વાત આવી. તેણે નર્મદાનું પાણી સરસ્વતીમાં નાખ્યું અને આડબંધો બાંધ્યા. સરસ્વતી બે કંઠે છલકાવા લાગી. શ્રદ્ધાળુઓ રાજી રાજી થઈ ગયા. હવે તે ‘અંતઃસલિલા’ થવાની જગ્યાએ ઉપરસલિલા થઈ ગઈ. દૂર દૂર સુધીના કુવાઓ રીચાર્જ થયા અને જેડૂતોને પણ લાભ થયો.

કાશીની માઝક સિદ્ધપુરમાં પણ દૂર દૂરથી અહિનદાહ માટે મહાં આવે છે. પહેલાં તેમના માટે કશી જ વ્યવસ્થા ન હતી. મારી પ્રેરણા અને આગ્રહથી કેટલાક કાર્યકર્તા ભાઈઓ જાગ્યા અને હવે જોતજોતામાં અહિનદાહ માટે સારામાં સારી વ્યવસ્થા કરી દેવાઈ છે. લાકડાં મહૃત અપાય છે. સ્નાન, વિશ્રામ તથા જમવાની પણ વ્યવસ્થા કરાઈ છે. દૂર દૂરથી મૃતકને લાવવા માટે વાહનોની પણ વ્યવસ્થા કરાઈ છે, જે નામમાત્રના શુલ્કથી મૃતક તથા ડાઘુઓને લાવવાની વ્યવસ્થા કરે છે. બહુ દૂરથી આવનાર માટે રહેવા-ઉત્તરવાની તથા જમવાની પણ વ્યવસ્થા કરાઈ છે. આ સાચી દિશાની પ્રવૃત્તિ કહેવાય. અહીં ભારતના ચાર સરોવરોમાંનું એક બિન્દુ સરોવર પણ છે. જેને હવે ચોખ્યું બનાવાયું છે. સિદ્ધપુરમાં એક મહાન તપસ્વી થયા, દેવશંકર બાપા. વર્ષો સુધી તેમણે સરસ્વતીની રેતમાં ધોમધોમ તાપમાં ચામડીને બાળીને ઘો જેવી કરી નાખી. માત્ર લંગોટીભેર રહીને તપસ્યા કરી. શરૂઆતમાં થાય છે તેમ લોકો તેમને ઓળખી-સમજ ન શક્યા પણ પાછળથી આંખ ઉઘડી. અરુડેશ્વર જેવી જગ્યાએ તેમના નામે પણ સંસ્થા ચાલે છે.

કપિલ ઋષિની આ પવિત્ર નગરી ફરીથી જાગે અને પોતાની ભૂલો સુધારી પ્રાચીન અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરે એવી મનોમન પ્રાર્થના કરી અમે આગળ નીકળી ગયા.

31-1-07

*

4. સિદ્ધપુરથી જોધપુર

લ્યો ત્યારે આ છાપી આવ્યું. ઉમરદશી નદીના કિનારે વસેલા આ ગામમાં પહેરવેશ બદલાઈ ગયો. ટૂંકી તંગડી, લાંબો ઝભ્મો, કાણાંકાણાંવાળી ટેપી, દાઢી અને મૂદ્દ. આ મુમનભાઈઓ છે. તેમની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ પણ જુદો. એવું કહેવાય છે કે આ ભાઈઓ પણ પહેલાં હિન્દુઓ—પટેલો હતા. કાળાંતરે તેમણે ધર્મપરિવર્તન કર્યું. તેમાં કેટલાક શિયા તો કેટલાક સુન્ની થયા. કેટલાક જાફરિયા પણ કહેવાય છે. ધર્મપરિવર્તન પછી પણ તેમણે જેતી અને પશુપાલનનું કામ ચાલુ રાખ્યું. તેઓ બહુ સમૃદ્ધ નથી થયા તોપણ ખાદોપીધે સુખી છે. તેઓ બહુ કંઈરવાદી નથી થયા. સૌની સાથે હળીમળીને રહે છે.

છેલ્યાં કેટલાંક વર્ષોથી તેમાંથી ઘણાખરાએ ધંધો બદલ્યો છે. રોડના બન્ને કિનારે કેટલીયે વાહનોની દુકાનો જોઈ શકાય છે. જૂનાં વાહનો—ખાસ કરીને જ્યો—લઈને તેને નવી કરીને સસ્તા ભાવે વેચે છે. આ તરફ ભાડેથી ફરનારી લગભગ બધી જ્યો મુમનભાઈ-ઓની તૈયાર કરેલી હોય છે.

મુમનભાઈઓએ એક બીજો મોટો ધંધો શરૂ કર્યો છે. તે છે રોડ ઉપરની હોટલોનો. છેક પાલનપુરથી મુંબઈ સુધીના રોડ ઉપર મોટા ભાગની હોટલો મુમનભાઈઓની હોય છે. આ રીતે તેઓ સુખી-સમૃદ્ધ થઈ રહ્યા છે. જે લોકો નિરૂપદ્રવી અને ધાર્મિક કંઈરતાથી મુક્ત હોય છે તે લોકો જો પુરુષાથી હોય તો જડપથી પ્રગતિ કરી શકે છે.

અને હવે આવ્યું પાલનપુર. ભારતમાં બાદશાહો અને સુલતાનોની સત્તા હતી ત્યારે તેમના નાના-મોટા સૂલ્બા, હકેમોમાં અફઘાનિસ્તાનના બાબીવંશના સરદારો પણ હતા. પાલનપુર, રાધનપુર, જૂનાગઢ અને વાડાસિનોર જેવી જગ્યાના હકેમો બાબીવંશી હતા. કાળાંતરે મૂળ સરકારો ઢીલી પડતાં આ હકેમો જ જે-તે જગ્યાના નવાબ થઈ ગયા. આમાંના કેટલાક ઘણી ઊંચી કક્ષાના પણ થયા. દીન અને જીન ધાર્મિક દસ્તિએ ભારે વિરોધી. એક ચુસ્ત અહિંસાવાદી તો બીજાને અહિંસા સાથે કશી લેવાદેવા નહિ. એકને એક જ અલ્લાહ, તો બીજાને 24 ભગવાનો. એકને ઘણી બેગમો તો બીજા સંયમ અને બ્રહ્મચર્યના ઉપાસક. એકને વ્યાજ હરામ તો બીજાને વ્યાજવટાવનો ધંધો. એક ખૂબ જ શાસ્ત્રધારી તો બીજા શાસ્ત્રહીન મીઠી જીભવાળા. આમ ઘણી બાબતોમાં બે છેડા જેવી સ્થિતિ દેખાય. પણ બન્નેમાં મેળ પણ ભારે. જ્યાં દીન (ઇસ્લામ) હોય ત્યાં જીન હોય જ. દીનની પાસે પરાકમ તો ખરું પણ અર્થકુશળતા નહિ. એટલે દીવાન કે ખજાનચી તો કોઈ વાણિયો જ જોઈએ. કાં નાગર કાં વાણિયા જ રાજનો કારભાર સારો કરી જાણો. બીજું કે નવાબોના રાજ્યમાં કાયદાવ્યવસ્થા કડક હોય. એટલે વ્યાપારી અને તેમના ધનની ખાતરીપૂર્વક રક્ષા થાય તેથી વ્યાપારીઓ રક્ષક તરીકે નવાબોનો સ્વીકાર કરે. મુસ્લિમોને ખાસ કાંઈ વ્યાપાર આવડે નહિ અને વ્યાપાર વિના કોઈ રાજ્ય સમૃદ્ધ થઈ શકે નહિ. એટલે વ્યાપારીની જરૂર રહે જ. રાજ્ય ભલે નવાબ કે બાદશાહ કરે પણ નગરશોઠ તો કોઈ ને કોઈ વાણિયો જ હોય. કોઈ મુસ્લિમાન નગરશોઠ બન્યો હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. કારણ કે સમૃદ્ધ ત્રાજવામાંથી નીકળતી હોય છે. જે તેમની પાસે ખાસ હતું નહિ. એટલે તલવાર અને ત્રાજવાનો મેળ જામી જાય. પાલનપુરના જૈન વાણિયા દેશદેશાંતરમાં ફેલાયેલા. મોટા વ્યાપારીઓ, સુરતથી નવસારી, મુંબઈ અને સેન્ટર્વર્બ સુધી તમને પાલનપુરી વાણિયો હીરાનો વ્યાપારી જોવા મળી જાય. પાલનપુરના જ મફતલાલ મહેતા (મફતકાકા) મારા ખાસ પરિચિત. મારાથી એ પ્રભાવિત હતા કે નહિ તેની ખબર નહિ, પણ તેમનાથી હું ખૂબ પ્રભાવિત થયેલો. જૈન હોવા છતાં પણ દેરાસરો પાછળ તેમણે ધન ન ખરચતાં માનવતાનાં કાર્યોમાં અફળક દાન આપ્યું છે. તેમનાં માતુશ્રી દીવાળીબા તેમનાં પ્રેરકબળ હતાં. તેમના બાલ્યકાળમાં તેમનાં વિધવા માતા તેમને રોજ સુવાડતાં પહેલાં ખોળામાં માથું રાખીને હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહેતાં કે “જો બેટા, કોઈને જમાઈને જમજે.” “કોઈને ઓબાડીને ઓફજે” અને “કોઈને ઊંઘાડીને ઊંઘજે.” આ ત્રણ મહાત્વાક્યોથી તેમની જીવનદિશા નક્કી થઈ જે જીવનપર્યત ચાલુ રહી. હમણાં થોડા જ સમય પહેલાં તેમનું અવસાન થયું. મને કોઈનો આધાત ન લાગે પણ મફતકાકાનો આધાત લાગેલો. તેમનું સૌથી વધુ પ્રભાવિત કરનારું કાર્ય તેમણે મોટી ઉંમરે (લગભગ 80 વર્ષો) કરેલાં પુનર્ભર્ગન. કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના તેમણે યોગ્ય પાત્ર સાથે લગ્ન કરેલાં. કારણ કે સ્ત્રી પુરુષને ચારિત્ર આપે છે અને પુરુષ સ્ત્રીને ચારિત્ર આપે છે. જેણે ચારિત્રની સાધના કરવી હોય તેણે બને ત્યાં સુધી સ્ત્રી વિના કે પુરુષ વિના એકાકી રહેવું નહિ. વારંવાર ચારિત્રનો ઉપદેશ આપનારા પાચાની ભૂલ કરે છે કે એકાકી જીવન જીવતી વ્યક્તિ પછી તે સ્ત્રી હોય

કે પુરુષ, ચારિત્રયનું પાતન કરી શકતી નથી. એમાં ઘણા ઢાંકપિછોડા થતા હોય છે. જો ખરેખર પૂરી પ્રજાને ચારિત્રયવાન બનાવવી હોય તો નર-નારીની જોડી બનાવી દો. ધર્મનું કામ પરસ્પરમાં સંતોષ આપવાનું છે. જેથી નવી નવી વાનગીઓ ન શોધાય. એકમાં જ તૃપ્તિ રહે. મફન્તકાકાના અવસાન પછી તેમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે કાંઈ જાણવા મળતું નથી.

અત્યારે શિયાળો ચાલે છે એટલે બન્ને તરફનાં ખેતરોમાં રાયડો, વરિયાળી, દીવેલા વગેરે લીલુંછમ દેખાય છે. વાતાવરણ સરસ છે. અમે છેક રાજસ્થાનની સીમા ઉપર પહોંચી ગયા. R.T.O. કચેરીને ફાઈલ બતાવવા લઈ ગયા. એક અમલદાર બસ ચેક કરવા આવ્યો. મને એણે નમસ્કાર કર્યા. પછી કહ્યું કે સ્વામીજી છે એટલે કશું લેતો નથી. બસ જવા દીધી. બધું બરાબર હોય તોપણ કાંઈ ને કાંઈ આપવું પડે. હજુ પણ રાજસ્થાનમાં સાધુ-સંતો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ છે તેવું પૂરી યાત્રામાં મને અનુભવાયું. અત્યારે કંડલાથી દિલહીનો નવો હાઈવે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. કામ જોરશોરથી ચાલી રહ્યું છે. પર્વતો દેખાવા માંડ્યા છે અને પદ્ધારોની અનેક લારીઓ બન્ને તરફ દેખાય છે. સીમા બદલાઈ છે એટલે પ્રજા પણ બદલાઈ છે. ગુજરાત કરતાં ઓછી સમૃદ્ધિ દેખાય છે. વસતિ ઓછી લાગે છે. અંબાજ જવાનો રસ્તો આવ્યો. અમારે તો જોધપુર પહોંચવાનું છે. આજે પ્રથમ દિવસે લગભગ 500 કિ.મી.નો પ્રવાસ કરવાનો છે. અમારી ડાબી બાજુએ માઉન્ટ આબુનું મથક છે. ભાષાવાર પ્રદેશની રચના થઈ ત્યારે માઉન્ટ આબુને ગુજરાતમાં ભેળવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલેવી પણ રાજસ્થાનના કાર્યકર્તાઓએ પ્રચંડ વિરોધ કરીને તેને સફળ ન થવા દીધી. આબુ રાજસ્થાનમાં રહ્યું. પણ ત્યારે અને અત્યારે માઉન્ટ આબુની જહોજલાલી ગુજરાતી પ્રવાસીઓથી જ થઈ રહી છે. કારણ કે ગુજરાત પાસે આવું કોઈ હવા ખાવાનું ઊંચું પર્વતીય મથક નથી.

હવે બપોરનો એક વાગી રહ્યો છે. અમે ઊંઝમાંથી બાજરીના રોટલા અને કઢી લાખ્યાં છીએ. ઊંઝા આશ્રમના કાન્તાબહેનની કઢી કહેવી પડે. અમે બેસીને જમવાની જગ્યા શોધતા હતા ત્યાં દૂરથી એક મંદિર દેખાયું. મેં કહ્યું કે ત્યાં બસ રોકો. ત્યાં બેસીને જમીએ. મંદિર હનુમાનજીનું નીકળ્યું. હજુ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. જોકે મૂર્તિ પદ્ધરાવી દીધી છે અને નજીકના જ દિવસોમાં પ્રતિષ્ઠાવિધિ થવાની છે. અમે સૌએ દર્શન કર્યા તથા નજીકમાં જ વૃક્ષોની શીતળ છાયામાં બેસીને કઢી-રોટલા વગેરે જમવા લાગ્યાં. એક પરિચિત ઓફિસર મળ્યા. ભરાવદાર મૂછો, ગઠીલું શરીર અને પ્રભાવશાળી ચહેરો. તેઓ રાઠોડ રાજપૂત હતા. તેમણે નમન કર્યું અને અમારી સગવડ માટે બધાને સૂચના આપી. રાજસ્થાનના પૂરા પ્રવાસમાં જ્યાં જ્યાં અમને રાજપૂતો મળ્યા તે બધા શારીરિક રીતે બધાથી અલગ તરી આવે તેવા અને ધાર્મિક વૃત્તિના દેખાયા. ગુજરાતની માફક રાજસ્થાનમાં પણ એક વૃક્ષ ઉપર ઘણી સાડીઓ લટકતી જોઈ. કોઈ બાધા-બંધજીના ભાગરૂપ આવી સાડીઓ લટકાવવામાં આવતી હોય છે. આમ તો ઘણા લોકો નાસ્તિક હોય છે. કશું માનતા નથી હોતા, પણ કોઈ આવી સાડીઓ લઈ જવાની હિંમત કરતું નથી. પોતાને જરૂર ન હોય તો કોઈ ગરીબગુરબાને આપી દેવા માટે કોઈ કશી હિંમત કરતા નથી. હજુ આજે પણ ગુપ્ત શક્તિઓનો ભય લોકોને કેટલો બધો લાગતો હોય છે એટલે તો આ સાડીઓના તડકાથી લીરેલીરા થઈ જાય તો ભલે બાકી કોઈ લઈ જવાની હિંમત કરતું નથી.

અમે સિરોહી ઘાટની ચઠ-ઉત્તર કરી રહ્યા છીએ. પર્વતીય ગોળ-ગોળ સર્પકાર રસ્તાઓ પાર કરી રહ્યા છીએ. જમીન હવે બંજર એટલે કે લુખ્ખી છે. પર્વતો હરિયાળી વિનાના બોડા છે. અહીં કુંવારપાઠ તથા કેવડા ઘણા થાય છે. ગુજરાતમાં પણ આવી જમીનમાં કોઈ ધારે તો કુંવારપાઠ કેવડાનું મોટું ઉત્પાદન લઈ શકે છે. રાજસ્થાનમાં દારૂબંધી નથી. દરેક નાના-મોટા ગામમાં દેશી-વિદેશી દારૂની દુકાનોનાં બોર્ડો લગાવેલાં દેખાય છે. પણ કોઈ દારૂ પીને છાકટો થયેલો માણસ દેખાતો નથી. ગુજરાતની સરકારે દારૂબંધીને થોડી ઢીલી કરવાની જહેરાત કરી છે. કેટલાક લોકોએ આને પણ રાજકારણનું રૂપ આપ્યું છે. ધરણાં અને ઉપવાસ ચાલુ થઈ ગયા છે. જોકે ગુજરાતમાં દારૂબંધી હોવા છતાં પણ તેનો અમલ થઈ શકતો નથી. વર્ષોથી ગામેગામ દારૂ બનાવવાનો ધંધો ગેરકાયદે ચાલે છે. પોલીસના હપતાઓ ચાલે છે અને ઘણી વાર કોમવાઈ તોઝાનો પણ થાય છે. બુટલેગરો અને રાજકારણીઓ ઘણી વાર એકબીજાના પૂરક થઈ જાય છે. ઘણી વાર હલકા પ્રકારની વસ્તુ પીને લોકો આંધળા થાય છે કે મરી પણ જાય છે. ગુજરાત સરકાર બહુ મોટું રેવન્યૂ ગુમાવે છે. આમ કરવા છતાં પણ સાચા અર્થમાં તો દારૂબંધી રહેતી જ નથી. બાકી ખરેખર અર્થમાં લોકો વ્યસનમુક્ત થાય તો તેથી વધુ આનંદ બીજો શો હોઈ શકે? લોકો વાસ્તવિકતાને સમજે અને સ્વીકારે તો જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકાય. માત્ર કાલ્યનિક આદર્શોની વાતોથી વ્યવસ્થા ચાલી શકતી નથી.

અધધધધ...આ જુઓ! જ્યાં જુઓ ત્યાં મેંદીનું વાવેતર છે. અહીં બહુ મોટા પ્રમાણમાં મેંદીની ખેતી કરીને વિશ્વભરમાં નિકાસ

કરાય છે. કેટલાક પ્રકારની મેંદી, તેનો પાઉડર વગેરે બનાવાય છે. મને લાગે છે કે આ મેંદીનું આગમન મુસ્લિમો સાથે થયું લાગે છે. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ હાથ-પગ વગેરે મેંદીથી રંગે છે તો પુરુષો વાળ રંગે છે. મૂળમાં મુસ્લિમ પ્રજા શોખીન પ્રજા છે. અત્તર, ફૂલ વગેરેનો ઉપયોગ પણ તેઓ વધુ પ્રમાણમાં કરે છે. ઘણા યુવાનો ફૂલફણકિયા થઈને ફરતા જોવા મળશે. જોકે દેખાવના પ્રમાણમાં ઘણાની સધ્યારતા નથી હોતી.

હવે સાંજ પડી રહી છે. હજુ જોધપુર દૂર છે. અમે સાથે જ સીધુંસામાન લીધેલું છે અને ધનજી મહારાજ નામના રસોઈયા પણ છે. પણ સાથે સાથે એવું પણ નક્કી કર્યું છે કે જ્યાં સમય ન હોય ત્યાં શાકાહારી ભોજનાલયમાં તૈયાર જમી પણ લેવું. રસ્તામાં આવું જ એક ભોજનાલય આવ્યું. અહીં તેને ‘ઢાબો’ કહે છે. તે માત્ર શાકાહારી જ છે તેવી તપાસ કરીને પછી બધા જમવા બેઠા. દાળ, શાક, રોટી વગેરેના જુદા જુદા ભાવ. ભોજનાલય બિસ્નોઈ વૈશ્વયનું હતું. બિસ્નોઈ હરિયાણા તથા રાજસ્થાનમાં વસે છે. તેઓ ચુસ્ત શાકાહારી હોય છે અને હરણો પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે. બધાને રસોઈ ખૂબ ગમી. ગરમાગરમ વાનગીઓ જમ્યા. 20 માણસોનું જમવાનું બિલ આવ્યું માત્ર 210/- રૂપિયા. સૌને નવાઈ લાગી. મને થયું કે રાજસ્થાનમાં જેવી મોટી-જાડી રોટલી બનાવે છે તેવી જો ગુજરાતમાં પણ બનતી થાય તો બહેનો માટે રસોઈનું કામ સરળ થઈ જાય. હું ખૂબ શેકેલી કડક રોટલી ખાઉં છું, તેવી જ કરી આપી. જમવામાં વ્યવસ્થા પણ સમજવા જેવી છે. ખુરશી-ટેબલ નહિ. ખાટલાઓ જ ખાટલાઓ. બે માણસ ખાટલા ઉપર સામસામા બેસે. વચ્ચે એક ખાટલાના માપનું પાટિયું મૂકવાનું. તેના ઉપર થાળી વગેરે મૂકીને બેઠા બેઠા પલાંડી વાળીને જમવાનું. બધાને મજા આવી ગઈ. હું લોકોને સમજાવું છું કે બહુ આભડછે રાખવી નહિ. હા, સ્વસ્થતાનો આગ્રહ જરૂર રાખવો. સમય આવે ત્યારે અનુકૂળ થઈને ગરમાગરમ જમી લેવું. રાત્રી થઈ ચૂકી છે. જોધપુરની વીજળી દેખાવા લાગી છે. અમારે જોધપુરમાં રાત રોકાવાનું છે. અંતે અમે જોધપુર પહોંચી જ ગયા. ઉતારાની સારી વ્યવસ્થા રહી. આખા દિવસનો લાંબો પ્રવાસ કર્યો હોવાથી સૌ થાક્યા-પાક્યા સૂર્ય ગયા.

31-1-07

*

5. જોધપુર—ઉમેદપોલેસ

આજે તા. 17-1-07 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કરીને હવે રાવ જોધાએ વસાવેલા જોધપુરને જોવા જઈ રહ્યા છીએ. આજે તો જોધપુરની વસતિ પંદર લાખની થઈ ગઈ છે. તે સુંદર શહેર તો છે જ સાથે સાથે મારવાડનું મહત્વનું શહેર પણ છે. તેની રગેરગમાં રાઠોડોનો ઈતિહાસ પણ છે. આ પ્રદેશ પથ્થરોનો પ્રદેશ છે. બધાં મકાનો પથ્થરોનાં છે, બારીઓ, જાળીઓ, બારશાખો, છત્રીઓ, સમાધિઓ વગેરે બધું જ જ્યાં જુઓ ત્યાં પથ્થરની જ કારીગરી જોવા મળે છે. અહીં દસ ટકા મુસ્લિમ વસતિ છે જે બાંધણી બનાવે છે. જેમ પાટણનાં પટોળાં વખણાય છે તેમ જોધપુરની બાંધણી (એક પ્રકારની સાડી) પણ વખણાય છે. અહીં રમકડાંનો ધંધો પણ મોટો ચાલે છે. બે ટકા લોકો રમકડાંમાંથી રોજ મેળવે છે. જોકે ચીનનાં રમકડાં આવ્યા પછી આ દેશી ધંધાને હાનિ પહોંચી છે. લોકો મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓનો વિરોધ કરે છે, પણ ખરો વિરોધ તો ચીનનો કરવા જેવો છે. બધાં ક્ષેત્રોમાં ચીન ફરી વળ્યું છે. જો જલદીથી તેનો ઉપાય કરવામાં નહિ આવે તો ભારતના કેટલાય ધંધાઓને માઠી અસર થવાની છે.

અમે અહીંનો ભવ્ય ઉમેદપોલેસ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. પોલેસ નવ વાગ્યા પહેલાં ખૂલતો નથી. એટલે બહાર ઊભા ઊભા ઠંડીના કારણે સૂર્યતાપ લઈ રહ્યા છીએ. ઉમેદપોલેસના કેટલાક ભાગમાં મહારાજા રહે છે, કેટલાક ભાગમાં પાંચતારક હોટલ બનાવી છે અને બાકીનો કેટલોક ભાગ લોકોને જોવા માટે રાખ્યો છે. જોકે સામેની વિશાળ જમીનના પ્લોટો પાડીને હવે મહારાજા મકાનો બનાવીને વેચે છે. ૨૪જવાડાં ગયા પછી કાંઈ ને કાંઈ ધંધો તો કરવો જ પડે ને! જોધપુરમાં આમનું મોટું મથક છે અને મોટો એરવેઝ પણ છે. પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધમાં જોધપુર મહત્વનો ભાગ ભજવતું રહે છે. આ ઉમેદપોલેસ બહુ જૂનો નથી. માત્ર ૬૪ વર્ષ જ જૂનો છે. તેનો સ્થપતિ અંગ્રેજ હતો. ભોમિયાના કહેવા પ્રમાણે જોધપુર રાજ્યમાં ઉપરાઉપરી પાંચ દુષ્કાળ પડેલા. પ્રજા ભૂમે મરતી હતી. એમને રોજ આપવા માટે મહારાજાએ રાણીઓના દાંગના વેરીને આ મહેલ બનાવેલો. જેથી લોકોને રોજ મળી રહે. હેતુ ઘણો ઉમદા હતો. પણ સામાન્ય રીતે દુષ્કાળમાં તળાવો વગેરે ખોદાવતાં હોય છે જેથી બાકીનાં વર્ષોમાં પણ જળસંગ્રહ કરી શકાય, જેથી પ્રજાને વર્ષો સુધી તેનો લાભ મળી રહે. અહીં મહારાજાએ મહેલ બનાવરાયો. જેનો લાભ બાકીનાં વર્ષોમાં પ્રજાને મળવાનો નથી. આ મહેલ પૂરો થતાં ૧૪ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. મહેલની સાથે સાથે મહારાજાએ બીજાં પણ કેટલાંય ભવનો બંધાવેલાં.

આ મહેલમાં ૪૫ રૂમો મહારાજાએ પોતાને રહેવા માટે રાખેલા છે. બાકીની હોટલ છે. અને પાંચ રૂમો લોકોને જોવા માટે છે. હોટલના એક દિવસનો ચાર્જ ઓછામાં ઓછો ૧૭૦૦૦ અને વધુમાં વધુ ૭૫૦૦ છે. હોટલમાં માત્ર જોવા માટે જ જવું હોય તોપણ ૧૭૦૦ રૂપિયા ચાર્જ થાય છે. દેશ જ્યારે આખાદ થઈ રહ્યો હતો અને દેશનાં બધાં ૨૪જવાડાં ટ્પોટપ ભારતમાં ભળી રહ્યાં હતાં ત્યારે આ જોધપુરના મહારાજા આડા ફાટ્યા હતા. પ્રજાનાં સતત આંદોલનોથી કુદ્ધ થઈને તથા જિન્હાસાહેબે પૂરી છૂટ આપી હોવાથી તે પાકિસ્તાનમાં ભળવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. જોધપુરના મહારાજાને સમજાવતાં સરદાર પટેલને લાંબી મથામણ કરવી પડી હતી. છેવટે ઘણી આનાકાની પછી તેમણે સહી કરી હતી. બાકી જિન્હાસાહેબે તો કોરા કાગળ ઉપર સહી કરી આપી હતી. પણ ભલું થજો સરદારસાહેબનું કે તેમણે નરમ અને કઠોર બન્ને થઈને આ કેસ ઉકેલ્યો હતો. તે મહારાજા હતા ઉમેદસિંહજીના પુત્ર હનુમંતસિંહજી. તેઓ સ્વતંત્ર પક્ષના નેતા પણ બન્યા અને ચૂંટણીમાં પણ ઊભા રહ્યા. એવું કહેવાય છે કે ૯૯% મતોથી તેઓ જીત્યા હતા. આ ભારતનો સર્વોચ્ચ રેકૉર્ડ હતો. મહારાજા પાસે નવ વિમાનો હતાં, જે પોતે જાતે ચલાવતા. તેઓ અંગ્રેજ એરફોર્સના ઊંચા હોક્સ ઉપર પણ રહી ચૂક્યા હતા. જ્યારે તેઓ ચૂંટણી જીતી રહ્યા હતા ત્યારે પોતાનું વિમાન લઈને સુમેરપુર જવા નીકળ્યા. બે સીટના આ વિમાનમાં તેઓ જાતે વિમાન ચલાવતા હતા અને તેમની રખાત જુબેદા બાજુમાં બેઠી હતી. જુબેદા પાકિસ્તાની નર્તકી હતી અને દિલ્હીની કોઈ સભામાં તેનું નૃત્ય જોતાં જોતાં મહારાજા તેના ઉપર મોહી પડેલા. ત્યારથી તે મહારાજાની સાથે જ ફર્યા કરતી. જોધપુરને પાકિસ્તાનમાં ભેણવવાના વલણ માટે કદાચ જુબેદા પણ કારણ હોય. કેટલીક વાર મોટા રાજકીય હેતુઓ માટે રૂપાળી સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ રાજકારણમાં થતો રહ્યો છે. પ્રજાનું અભિવાદન જીલવા માટે મહારાજાએ વિમાનને વધુ ને વધુ નીચું ઉત્તાર્યું પણ તેમાં કાંઈક ગણતરીની ભૂલ થઈ ગઈ જેથી વિમાન જમીન સાથે જોરથી ટકરાઈ ગયું અને નષ્ટ થઈ ગયું. મહારાજા અને જુબેદા બન્ને માર્યા ગયાં. કેટલીક વાર મહત્વનાં બડ્યાંત્રોને કુદરત પણ નિષ્ફળ કરતી હોય છે.

જોધપુરનો પ્રશ્ન કાયમ માટે ઉકેલાઈ ગયો. વિમાન સળગી ઊઠ્યું હતું એટલે બન્ને શરીરો એટલાં બધાં બળી ગયાં હતાં કે ઓળખી શકતાં ન હતાં, પણ મહારાજા પોતાની પાસે પેન-પિસ્ટોલ રાખતા હતા તેના આધારે તેમનું મૃતક ઓળખાયું. પ્રજાની પણ બલિહારી જ કહેવાય કે જે માણસ પાકિસ્તાનમાં ભળવા તૈયાર થયો હોય અને જે ખુલ્લેઆમ એક પાકિસ્તાની રખાતને સાથે લઈને ફરતો હોય તેને 99% મતદાન કરે. બરેખર તો જુબેદાની જગ્યાએ તેમની મહારાણી હોવી જોઈએ. જોધપુરના આ મહારાજાના જ એક પૂર્વજ નર્તકી નન્હીજાનના ષડચંત્રમાં આવી ગયા હતા અને સ્વામી દ્યાનંદ સરસ્વતી ઉપર વિષ્ણુયોગ થયો હતો. જ્યારે હનુમંતસિંહજનું વિમાન અકસ્માતમાં મૃત્યુ થયું હતું ત્યારે વારસદાર મહારાજા ગજસિંહજ માત્ર ચાર વર્ષના હતા. એ અત્યારે મહારાજા છે. ગજસિંહજએ ભારતમાં ઘણી હોટલો કરી છે અને વિદેશમાં પણ સાત હોટલો છે. હવે ઘણા રાજા-મહારાજાઓ હોટલના ધંધામાં લાગ્યા છે.

અત્યારે અહીંના રાજપૂતોમાં એક ગંભીર વિવાદ ચાલે છે. શું જોધાબાઈ રાજકુંવરી હતી? શું તે માનસિંહ રાજાની બહેન હતી? ના... ના... ના... એવું હતું જ નહિં. અમારો ગાઈડ પણ રાઠોડ છે. તેનું કહેવું છે કે કોઈ દાસીની દીકરી જોધાબાઈ હતી જે અકબરની સાથે પરણાવી હતી. રાજકુંવરી હતી જ નહિં, વગેરે. રાજપૂતોએ પોતાની બહેન-દીકરીઓ બાદશાહ સાથે પરણાવી હતી આ વાતને લોકો મોટા કલંકથી જુએ છે. એટલે આવી કોઈ કન્યા બાદશાહને પરણાવી જ ન હતી તેવું વલણ બહાર આવી રહ્યું છે.

અંગ્રેજ સ્થપતિના દ્વારા નિર્મિત આ ભવ્ય પ્રાસાદ માત્ર પથ્થરોમાંથી જ બનાવ્યો છે. આ પ્રકારના પથ્થરોથી ગુજરાતમાં તથા ભારતમાં ઘણી ઈમારતો બંધાઈ છે. પૂરી ઈમારતની ખાસિયત એ છે કે ક્યાંય રેતી-સિમેન્ટ કે ચૂનો વપરાયો નથી. પથ્થરોને નર-માદા રૂપમાં બનાવીને એવી રીતે ફીટ કરાયા છે કે સાંધ પણ દેખાય નહિં અને ધરતીકંપમાં પણ પડે નહિં.

અમે દર્શનીય પાંચ મોટા ઓરડાઓ જોઈ રહ્યા છીએ. ભૂતપૂર્વ રાજા-મહારાજાઓનાં ચિત્રો છે. એક ચિત્રને બતાવતાં ગાઈડ કહે છે કે આ અમારાં મહારાણી હતાં. મહારાજા શિકાર કરવા ગયા હતા ત્યારે આ નાની છોકરી હતી અને જંગલમાં બકરી ચરાવતી હતી. મહારાજાને ગમી ગઈ. બસ, રાજાને ગમી તે રાણી અને ઈંધણાં વીજાતાં આણી. મહારાજા આ ઝૂપડીમાં રહેતી છોકરીને પરણી લાવ્યા અને રાણી બનાવી દીધી. તેમનું નામ મહારાણી વંદનકુમારી હતું. મહારાજાએ તેના પરિવારને મહેલ બંધાવી આપ્યો. વંદનકુમારી ભાટી રાજપૂત હતી. રાજાને જમાઈ બનાવવાના કારણો ગામનું નામ રાખવામાં આવ્યું ‘ઉમેદનગર’. આ ઉમેદપોલેસ આ મહારાજાનો બંધાવેલો છે. ઉમેદસિંહના હનુમંતસિંહ અને તેમના વર્તમાન મહારાજા ગજસિંહ. સ્થપતિ લેંચેસ્ટરનું ચિત્ર પણ અહીં મૂકેલું છે.

મહારાજા ઉમેદસિંહજને શિકારનો ઘણો શોખ હતો એટલે શિકાર સાથેનાં ચિત્રો પણ મૂકેલાં છે. હનુમંતસિંહજનાં લગ્ન ધાંગધાના દરબારના ત્યાં થયાં હતાં. વર્તમાનમાં રાજમાતા કૃષ્ણા-કુમારીજ હયાત છે અને મહારાજા ગજસિંહજની માતા છે. બધાં તેમને રાજમાતા કહે છે. તેમણે સ્કૂલો પણ બનાવી છે. આ હોલમાં મંત્રીઓ સાથે મિટિંગો થતી હતી અને આ ચોકમાં પ્રજા બેસતી હતી. એન્ટિક ઘડિયાળો ઘણીબધી પડી છે.

અમે ઉમેદપોલેસ જોઈને બહાર નીકળ્યાં. આ પોલેસને બાંધવામાં તે વખતે મજૂર-કારીગરોને ખવડાવવાના અનાજના જ 10911228 રૂપિયા થયા હતા. કામ કરનારાઓને માત્ર અનાજ જ આપવામાં આવતું. બાકીનો ખર્ચ મહારાજાએ કરેલો. બધો ખર્ચ ગણીએ તો કરોડો રૂપિયામાં થાય.

સામે ગોરેજમાં મહારાજની જૂની ગાડીઓ પડેલી છે.

6. જોધપુર: જૂનો કિલ્લો

આ જૂનો કિલ્લો છે. કુંગરા ઉપર 550 વર્ષ જૂના આ કિલ્લામાં પહેલાં બધા મહારાજાઓ રહેતા. હવે તો છેક ઉપર જવા માટે લિફ્ટની પણ સગવડ કરવામાં આવી છે. આ કિલ્લો 170 ફુટ ઊંચો છે. અમે બધા લિફ્ટમાં ઉપર ગયા. ઉપરથી પૂરું જોધપુર દેખાય છે. જ્યાપુરને જેમ ગુલાબી શહેર કહેવાય છે તેમ જોધપુરને વાદળી સિટી કહેવાય છે. જોધપુરના કેટલાય બ્રાહ્મણોના મહોલ્લા વધુ સ્પષ્ટ રીતે બ્લૂ રંગે રંગાયેલા છે. પહેલાં મારવાડની રાજધાની મંડોરમાં હતી. બધા રાજાઓ ત્યાં જ રહેતા અને ત્યાંથી વહીવટ કરતા. ત્યાં રાડોડવંશના બાર રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. તેરમા રાજા થયા રાવ જોધા. ઈ.સ. 1459માં આ કિલ્લો બનાવવાનો શરૂ કર્યો. લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી આ કિલ્લાનું નિર્માણ થતું રહ્યું. રાવ જોધા ઉપરથી આ નગરનું નામ પડ્યું ‘જોધપુર’. રાવ જોધા પુર્ઝરથી બ્રાહ્મણોને લઈને આવેલા એટલે અહીંના બ્રાહ્મણોને પુર્ઝરણા બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. રાવ જોધાએ બ્રાહ્મણોને જે ભાગમાં વસાવેલા તેનો રંગ વાદળી કરી નાખ્યો જેથી તે ઓળખાય અને કોઈ શૂદ્ર તેમાં પ્રવેશ ન કરે. હવે આવું કશ્યું રહ્યું નથી. હવે તો બીજા મહોલ્લા પણ વાદળી રંગના થઈ ગયા છે અને બધા, બધા મહોલ્લાઓમાં રહેતા થયા છે.

અમે જૂનો કિલ્લો જોઈ રહ્યા છીએ. અહીં આ ભાગમાં માત્ર પુરુષો જ રહેતા હતા. કોઈ સ્ત્રી અહીં આવી શકતી નહિ. અને પેલા ભવનમાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ રહેતી હતી. ત્યાં કોઈ પુરુષ જઈ શકતો નહિ. આ વચ્ચેના ભાગમાં નપુંસકો રહેતા. જે રાણીઓનું રક્ષણ કરતા. સૌથી અધરું કામ ધનનું રક્ષણ કરવાનું નહિ પણ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે. તેમાં પણ જે લોકો ઘણી સ્ત્રીઓને પરણે છે અને પછી તેમને સંતુષ્ટ નથી કરી શકતા તેમના માટે તો સ્ત્રીઓનું રક્ષણ અત્યંત વિકટ કાર્ય બની જતું હોય છે. એટલે તેમની રક્ષા માટે નપુંસકોને રાખવામાં આવતા હશે.

ઉપર કિલ્લામાં એક મોટી તોપ પડી છે, જેને અમે સૌ જોઈ રહ્યા છીએ. નાની તોપો પણ છે. ભારતમાં સૌથી પહેલાં બાબર તોપો લાવ્યો હતો. એથી થોડી જ સેનાથી તેણે ઈશ્વાહિમ લોદીની મોટી સેનાને હરાવી દીધી હતી. આ જ પ્રકારના શાસ્ત્રીયે રાણા સાંગા સાથે પણ યુદ્ધ જીત્યો હતો. વંશપરંપરામાં રાવ માલદેવ થયા. તેણે પૂરા જોધપુરની ચારે તરફ કિલ્લાની દીવાલ બંધાવી દીધી જે હવે ઘણી જ્યાએથી પડી ગઈ છે અને શહેર તે દીવાલથી ઘણું બહાર નીકળી ગયું છે. નગરની ફરતે જે રક્ષાદીવાલ બનાવી છે તે 11 કિ.મી.ની છે. પહેલાં રાત્રે 10 વાગ્યે દરવાજા બંધ થઈ જતા તે સવારે આઠ વાગ્યે ખૂલતા. હવે તો માત્ર કુંગરા ઉપરની જ દીવાલ બચી છે. બાકીની બધી તૂટી ગઈ છે અને શહેર ઘણું બહાર વિસ્તાર પામ્યું છે. નગરમાં કેટલાંય તળાવો બનાવેલાં છે. જેથી લોકોની પાણીની આવશ્યકતાઓ પૂરી થાય. પેલો એક બહુ મોટો કૂવો છે જેમાં 3-4 મહિનાનું પાણી હંમેશાં આરક્ષિત રહેતું, જેથી યુદ્ધના વખતે કામ આવે. મોટા ભાગનાં યુદ્ધો કિલ્લા બહાર થતાં, જ્યારે એમ લાગે કે હવે આપણે હારી રહ્યા છીએ ત્યારે કિલ્લામાં પુરાઈ જતા અને બધા દરવાજા બંધ કરી દેવાતા.

અમે રાજનિવાસ જોઈ રહ્યા છીએ. પથ્થરો ઉપર જીણું જીણું એટલું બધું કોતરકામ કરેલું છે કે જોતા જ રહી જાવ. આ મહેલમાં 250 જાળીઓ છે. પણ પ્રત્યેક જાળીનું કોતરકામ એકબીજાથી જુદું જુદું છે. કલાકારો પાસે કેટલી બધી ડિઝાઇનો હશે તે કલ્પના જ કરતા રહી જવાય છે. અહીં આ જ્યાએ બધા રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક થતો. વર્તમાન મહારાજા ગજસિંહનો પણ અહીં જ રાજ્યાભિષેક થયો હતો. ઉપરના જરૂએથી રાણીઓ બધું જોતી. તે તો બધું જોઈ શકતી, પણ તેમને કોઈ જોઈ શકતું નહિ. જ્યારે રાજ્યાભિષેક થતો ત્યારે ઉપરથી મહારાણી સૂતરનો દોરો નીચે લટકાવતી. તે દોરાને મહારાજા પોતાના ખલા ઉપર ધારણ કરતા પછી વિધિ થતી.

હાથીઓ ઉપર બેસવાની બધી અંબાડીઓ આ કક્ષમાં છે. જાતજાતની સોનું-ચાંદી મઢેલી આ અંબાડીઓ ઉપર રાજાઓ નગરમાં શોભાયાત્રા કાઢતા. હવે આ કક્ષ પાલખીઓનો છે. અહીં ઘણીબધી જાતજાતની પાલખીઓ રાખેલી છે. નજીક જવા માટે પાલખીઓનો ઉપયોગ થતો. તેને ઉપાડનારા સરખી ઊંચાઈના માણસો રહેતા. સ્ત્રીઓની પાલખી ચારે તરફથી ઢંકેલી રહેતી. પાલખી ઉપાડવાનું કામ મોટા ભાગે બિહારી કે ઉડિયા લોકો કરતા. તેમને મેહર યા ભોઈ કહેવાતા. આજે પણ આ જ નામથી બોલાવવામાં આવે છે. પહેલા દુલહનને ડેલીમાં બેસાડીને લાવવામાં આવતી. કાઠિયાવાડનાં રજવાડાંથી જ્યારે દુલહનને અહીં લવાતી ત્યારે 2-4 મહિનાનો સમય

લાગી જતો. રાજ્યગુરુ અને રાજ્યપુરોહિત પણ પાલખીમાં બેસીને આવતા. તે વખતે પ્રતિષ્ઠિત વાહન આ જ ગણાતું. આ હવે હુક્કાઓનો સંગ્રહ છે. જુદી જુદી જાતના અનેક હુક્કાઓ અહીં રાખેલા છે. તે સમયે અફીણ મેળવીને પણ હુક્કા પિવાતા. યુદ્ધ વખતે સૈનિકોને ખાસ અફીણ પિવડાવવામાં આવતું જેથી નશામાં તેઓ પ્રબળ યુદ્ધ કરી શકતા. તેમનો ભય ભાગી જતો અને લોહી જાં થઈ જવાથી કદાચ કાંઈ ઘા વાગે તોપણ રક્તપ્રવાહ ઓછો થતો. અને આ શું? આટલી મોટી પાલખી!! આટલી બધી ભય પાલખી! વાત એમ છે કે અહીંના મહારાજા અભયસિંહજીએ અમદાવાદના હક્કેમ સર બુલંદખાન ઉપર આકમણ કર્યું. બુલંદખાનને હરાવીને ઘણા હાથી-ઘોડા વગેરે લઈ આવેલા તેમાં આ પાલખી પણ લઈ આવ્યા. ઘણા 1730માં ઘરી કહેવાય છે.

આ બધી તલવારો છે. તે ત્રણ પ્રકારની છે. જે થોડીક વળાંક લીધેલી બહુ વજનદાર અને બન્ને તરફ ધાર કાઢેલી તલવારો છે તે રાજ્યપૂરોની છે અને આ તદ્દન હલકી પાતળી-સાંકડી અને વધુ વળાંકવાળી તલવારો છે તે મોગલોની છે અને આ સીધી અને વધારે લાંબી, બન્ને તરફ ધારવાળી તલવારો છે તે અંગેજોની છે. આ ત્રણોમાં મોગલોની તલવારો વધુ ઠીક લાગી. કારણ કે વજનમાં બહુ હળવી હોવાથી યોદ્ધો આખો દિવસ તેનાથી લડી શકતો. રાજ્યપૂરી તલવાર બહુ જ વજનદાર હોવાથી તેના ભારથી જ યોદ્ધો થાડી જતો. મારવાડમાં તલવારને ખાંડું કહેવાય છે. તલવાર શબ્દ ફારસી છે. રાજાઓને ઘણાં લગ્નો કરવાં પડતાં તેથી બધી જગ્યાએ જાન લઈને પહોંચી શકતું નહિ. એટલે વરની જગ્યાએ ખાંડાને મોકલવામાં આવતું. કન્યાનાં લગ્ન ખાંડા સાથે થતાં. પછી પાછળથી વર સાથે થતાં. આને ખાંડાવિવાહ કહેવાતો.

આ બધાં તોરણો છે. વર જગ્યારે લગ્ન કરવા જાય ત્યારે કન્યાના દ્વારે બંધાયેલા તોરણને ત્રણ વાર તલવારથી હળવો ઘા કરતો. તે એમ બતાવવા કે હું તારી રક્ષા ત્રણો લોકમાં કરીશ. તું ચિંતા ન કરીશ. રક્ષિત સ્વી જ સુખી થઈ શકે. જેનો કોઈ રક્ષક નથી હોતો તેવી સ્વી ભાગ્યે જ સુખી થઈ શકતી હોય છે. તેમાં પણ જો તે રૂપાળી અને જુવાન હોય તો અરક્ષિત સ્વીને દુષ્ટ લોકો લુંટી લેતા હોય છે. ધનની લુંટની માફફ રૂપ કે યૌવનની પણ લુંટ થતી હોય છે. રાજ્યપૂરો કદાચ કોઈનું ધન તો લુંટે પણ કોઈનું રૂપ-યૌવન ન લુંટે તેવી ગૌરવભરી માન્યતા હતી. હા, તે કોઈના રૂપ-યૌવનને પોતાનો પ્રાણ આપીને પણ બચાવે ખરા. આ મોડ છે. વરરાજ મોડ બાંધતા જે શત્રુપક્ષના પ્રહારને સહન કરવાની શક્તિ આપતો.

આ કક્ષમાં રાજીઓના વ્યાયામનાં સાધનો છે. રાજીઓ માત્ર કોમળ શરીરવાળી જ ન હોવી જોઈએ. તે બળવાન પણ હોવી જોઈએ. જરૂર પડે તો શત્રુઓ સામે ઝગ્યુભી શકે તેટલા માટે અહીં જાતજાતના વ્યાયામનાં સાધનો મૂક્કેલાં છે. રાજીઓને ઘોડેસવારી પણ આવડવી જોઈએ, જેથી માઈલો સુધી તે ઘોડેસવારી કરી શકે અને રાજીઓ શિકાર પણ કરતી જેથી તેમનામાં ખડતલપણું, શૂરવીરતા અને મરતા-તરફડતા પ્રાણીને જોઈ શકવાની હિંમત આવે. જે લોકોએ કદી લોહીનું ટીપું પણ જોયું હોતું નથી તે પ્રાણી કે માણસને ઘાયલ થતો જોઈને ચક્કર ખાઈને નીચે પડી જતા હોય છે. આ રીતે હિન્દુ પ્રજા દુર્બળ બની છે કે બનાવાઈ છે. પ્રજાને બહાદુર અને ખડતલ બનાવવી હોય તો તેને શિકાર કરતાં પણ આવડવું જોઈએ.

આ બધાં બખતરો છે. 8 કિલોથી 80 કિલો વજનવાળાં છે. મહારાજા પ્રતાપનું બખતર 49 કિલો વજનનું હતું અને 26 કિલો વજનનો ભાલો હતો તેવું કહેવાય છે. મારી દસ્તિએ બહુ વજનદાર શસ્ત્રથી લાંબો સમય યુદ્ધ કરી શકાય નહિ. શસ્ત્રો હળવાં હોવાં જોઈએ. અંગેજોના સમયે 303 પ્રકારની બંદૂક બહુ વજનદાર હતી, પણ હવે ઘણી હલકી બંદૂકો સૈનિકોને અપાય છે. હા, તેની પ્રહાર-ક્ષમતા ઘણી વધારવામાં આવી છે.

રાજસ્થાનમાં ગણગૌરનો ઉત્સવ ખૂબ ધૂમધ્યમથી મનાવાય છે. પોતાના પતિનું લાંબું આયુષ્ય કરવા માટે સૌભાગ્યની સ્વીએ 16 દિવસ સુધી ક્રતો રાખીને આ ઉત્સવ ઊજવે છે. આ ક્રતોથી પતિનું આયુષ્ય વધી જાય છે તેવી માન્યતા છે. અમારી સાથેની બહેનોમાંથી એક બહેને પૂછ્યું કે પતિનું આયુષ્ય ટૂંકું કરવું હોય તો કયું ક્રત કરવું જોઈએ? બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં. મેં કહ્યું કે તેવા ક્રતનું નામ છે ‘રક્તચૂસવ્રત’ અર્થાત્ રાત-દિવસ તેનું લોહી પીવું. આવું ક્રત કરવાથી પ્રથમ પતિ જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય છે અને પછી નિસાસા નાખતો નાખતો મરી જાય છે.

તે સમયમાં અહીં એક જર્મન ચિત્રકાર આવેલો. તેણે જે ચિત્રો દોરેલાં તે ખરેખર જોવાલાયક છે. આ ઓરડો મહારાજાનો પૂજાનો છે. ચારે તરફ કાચનું ઘણું કારીગરીભર્યું કામ કરેલું છે. એક દીવો પ્રગતાવો તો હજારો દીવા દેખાવા લાગે. રાજા-મહારાજા પણ સમય કાઢીને

ઈશ્વરસ્તુતિ-પ્રાર્થના જરૂર કરતા. આ ફૂલ મહેલ છે. ફૂલો જ ફૂલો દેખાય છે.

મહારાજા તખતસિંહજીના સમયમાં તેમને 30 રાણીઓ હતી અને 21 રખાતો હતી. આટલી બધી રાણીઓ હોવા છતાં પણ તેઓ યુદ્ધ કરતા અને ભારે સશક્ત શરીર ધરાવતા હતા. જોધપુરના મહારાજાઓ નાથો ઉપર બહુ શ્રદ્ધા ધરાવતા. તેઓ એમ માનતા કે નાથોની કૃપાથી જ અમારું રાજ્ય ચાલે છે. નાથો પ્રત્યેની પ્રગાઢ ભક્તિનો દુરુપયોગ આગળની પેઢીના નાથોએ ઉઠાવ્યો અને તેમણે ભયંકર ભાસ્યાચાર તથા અત્યાચાર કરવા માંડ્યો. કહે છે કે નવી આવેલી વહુને પ્રથમ તેમને ધરાવવી પડતી. આવાં બધાં કાર્યોથી વસતિ હેરાન થઈ ગઈ. અંતે રાજ્યપુતોએ તેમની કતલ કરી નાખી.

અહીં પૂરા મહેલનો હિસાબ લખનારા રહેતા. જૂની શાહી-કલમથી બધું લખાતું. અહીં બધાં જુદાં જુદાં કેટલાંયે ઘોડિયાં રાખવામાં આવ્યા છે અને આ જુઓ ગુપ્ત મંત્રણાકક્ષ. અહીં મંત્રીઓ સાથે ગુપ્ત મંત્રણાઓ કરાતી. તેમાં રાણીઓનો પ્રવેશ ન થતો. આ એક બહુ જ મોટો કક્ષ છે. લગભગ 40 ફૂટ જેટલાં મોટાં બીમ છે. જ્યારે મેં જાણ્યું કે આટલા લાંબા આ પથ્થરો છે. નવાઈ જ લાગી. 40-45 ફૂટ લાંબો અને 2x2 ફૂટના આવા પથ્થરોનાં બીમ બનાવાયાં છે તે પણ બસો-ત્રણસો વર્ષ ઉપર. આ દીવાને ખાસ છે. જ્યારે ગંભીર મંત્રણાઓ થતી ત્યારે કુશળ રાણીઓ ઉપર બેસીને બધું સાંભળતી. જેથી તેઓ રાજકીય પ્રવાહોથી માહિતગાર રહે. પતિનાં કાર્યોમાં જો ડાહી પત્ની સહભાગી થાય તો પતિના અવસાન પછી જે તરત ખાલીપણું આવી જાય છે તે ન આવે. સ્ત્રી પણ પાછળથી બધું સંભાળી શકે.

રાજસ્થાનના પૂરા પ્રવાસમાં મેં જેટલા કિલ્લા જોયા તેમાં રાજા-મહારાજાઓને સૂવાના પલંગ સાવ નાના અને નીચા લાગ્યા. ગાઈઝનું કહેવું છે કે રાજાને ખાટલા સાથે બાંધીને તેની હત્યા કરવામાં આવતી. તેનાથી બચવા માટે આટલા ટૂંકા પલંગ રખાતા. જેથી ઢીંચણથી આગળના પગ લટકતા રહેતા. એથી બાંધીલો માણસ પણ ઝડપથી ઊભો થઈ શકતો અને પ્રતિકાર કરી શકતો. જે હોય તે પણ મને આ વાત બહુ ગમી નહિ. રાઠોડની કુણદેવી નાગણેચીમાતાનું આ મંદિર છે. હિંગળાજમાતા, શ્રીકૃષ્ણ તથા ભગવાન શંકરનું પણ મંદિર છે. કિલ્લામાં જ રાણીઓ દર્શન કરી શકે તે માટે આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

મહારાજા જસવંતસિંહજી જ્યારે દેવ થયા ત્યારે તેમની પાછળ 36 રાણીઓ સતી થઈ હતી. તેમની સહુની પંજાની છાપો દરવાજા આગળ છે. ગાઈઝનું કહેવું છે કે ત્યારે સ્ત્રીઓ રાજ્યભૂશીથી સતી થતી. પતિનો વિયોગ સહન ન કરી શકવાથી આવું પગલું ભરાતું હતું. પછી તો આ રિવાજ પ્રતિષ્ઠાનો બની ગયો. સતી ન થાય તો તેને હલકી સ્ત્રી માની લેવામાં આવતી. જ્યારે કોઈ રાણી કે અન્ય કોઈ સ્ત્રી સતી થવા નીકળતી તો પૂરા શાણગાર સજીને વાજ્તે-ગાજ્તે નીકળતી. પોતાનાં આભૂષણો વહેંચયતી-વહેંચયતી તે પતિના શબ પાસે પહોંચી તેનું માથું પોતાના ખોળામાં રાખીને બળીને ભરું થઈ જતી. જ્યારે આવો કોઈ સાચો પ્રસંગ બનતો હશે ત્યારે બધાં ધન્ય ધન્ય થઈ જતાં હશે. પાછળથી આ રિવાજ બની ગયો. ઈચ્છા હોય કે ન હોય સતી થવું જ પડે તેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ અને તેમાંથી કેટલાયે અનર્થો થઈ ગયા. એટલે કાયદા દ્વારા આ પ્રથમે રોકવામાં આવી. જોકે કાયદાથી અપરાધ હોવા છતાં પણ આજે પણ કોઈ કોઈ વાર કોઈ સ્ત્રી સતી થઈ જાય છે. સરકાર પરિવારવાળાની ધરપકડો કરે છે. કેસ ચાલે છે. બીજી તરફ જૈન સમાજમાં કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રી-પુરુષ સંથારો ગ્રહણ કરીને પોતાની મેળે મૃત્યુ મેળવે છે ત્યારે કોઈ કેસ થતા નથી તેમજ કોઈની ધરપકડ પણ કરાતી નથી. આમ જુઓ તો બન્ને મૃત્યુ સરખી જ રીતે આત્મહત્યા જેવાં ગણાય છે.

અમે પ્રથમ (છેલ્લે) દરવાજે પહોંચી ગયા છીએ. બહુ મોટાં મોટાં બે ત્રાંબાનાં વાસણો રાખેલાં છે. સામાન્ય દિવસોમાં આ વાસણોનો ઉપયોગ પાણી ભરવામાં થતો. પણ યુદ્ધના સમયમાં શત્રુઓ એક પછી એક બધા દરવાજા તોડીને છેક આ છેલ્લા દરવાજે આવી પહોંચતા ત્યારે આ મોટાં વાસણોમાં ઉકળેલું તેલ શત્રુઓ ઉપર નાખવામાં આવતું જેથી તેઓ દરવાજાના નજીક આવીને દરવાજે તોડી શકતા નહિ. જેને શત્રુઓ વધારે હોય તે પ્રત્યેક માણસે હંમેશાં બને તેટલી રક્ષાવ્યવસ્થા તૈયાર રાખવી જોઈએ. અસાવધાનીથી રહેવું તેના કરતાં સાવધાનીપૂર્વક રહેવું વધુ હિતાવહ છે.

શ્રી રાજેન્દ્રકુમારનું કહેવું છે કે આ કિલ્લાનું મેન્ટેનન્સ સારું થાય છે. ચોખાઈ તથા બીજું બધું સારું છે. કારણ કે હજુ આ કિલ્લો ખાનગી મિલકત છે અને તેની પ્રવેશ-ફી લેવાય છે. જો સરકારી તંત્ર હોત તો આટલી સારી વ્યવસ્થા થઈ શકી ન હોત. અહીં ઘણી ફિલ્મોનું શૂટિંગ પણ થાય છે. અત્યારે ઘણાં વિદેશી દર્શકો પણ દેખાય છે. આપણા કરતાં તેમને જોવા-જાણવામાં વધુ રસ પડે છે. અત્યારે પણ કોઈ ફિલ્મનું શૂટિંગ ચાલી રહ્યું છે. તેમનું વીજળી માટેનું જનરેટર ચાલી રહ્યું છે. જૂનો કિલ્લો જોઈને અહોભાવ સાથે અમે વિદ્યાય થયા.

*

7. જોધપુરઃ સમાધિ

હવે જશવંતસિંહજીનો થડો (સમાધિ) જોવા જઈ રહ્યા છીએ. રસ્તામાં જ એક પુરુષ રાવણહથો વગાડી રહ્યો છે, જેની સાથેની એક 12-14 વર્ષની છોકરી પ્રવાસીઓને આવતા જોઈને નાચવા લાગે છે. બન્ને ગામડિયાં છે. આ રીતે તે પોતાની રોજ કમાઈ રહ્યાં છે. અહીં દેશી-વિદેશી ઘણા પ્રવાસીઓ આવે છે અને તેમના નિમિત્તે હજારોની રોજ ચાલે છે.

અહીંના રાજા-મહારાજાઓનાં લગ્નોને સમજવા જેવાં છે. તેમની પત્નીઓનાં ચાર ગ્રેડેશન રહેતાં હતાં. જે કોઈ મહારાજાની રાજકુંવરી સાથે પ્રથમ લગ્ન થતાં તેને પણ્ણરાણી કહેવામાં આવતી. તેનો કુંવર રાજગાદીએ બેસતો. પછી સામંતો કે મંત્રીઓ વગેરેની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરાતાં તેમને મહારાણી કહેવામાં આવતી. તે ઘણી સંખ્યામાં હોઈ શકતી. તેમના પુત્રો રાજગાદીના વારસદાર ન થઈ શકતા. પછી કોઈ રાજપૂત વગેરેની કન્યાને રાજ પરણતા અથવા તેઓ પોતે જ ડોલી સજાવીને કન્યાને મોકલી આપતા તે રાણી કહેવાતી. (અહીં આવી પણ પ્રથા હતી કે પોતાની દીકરી રાણી બને એટલા માટે સુંદર કન્યાને સજાવીને ડોલીમાં બેસાડીને રાજાના ત્યાં મોકલી દેવાતી). રાજપૂત સિવાયની કોઈ રૂપાળી સ્ત્રી રાજાને ગમી જતી અને રાખી લેતા તો તેને રખાત કહેવાતી. આમ ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓ રાજાના હરમમાં રહેતી.

અમે જશવંતસિંહજીના થડે (સમાધિએ) પહોંચી ગયા છીએ. જેમ બાદશાહ શાહજહાંએ પોતાની બેગમ મુમતાજ મહેલની સ્મૃતિમાં તાજમહેલ બનાવ્યો, તેમ આ ભવ્ય સમાધિ જશવંતસિંહજીનાં મહારાણીએ બનાવડાવી. પહેલાં રાડોડોની રાજધાની મંડોરમાં હતી એટલે જે કોઈ મહારાજ મરતા તેમનો અભિનદાહ પણ મંડોરમાં જ થતો. ત્યાં ઘણા મહારાજાઓની છત્રીઓ (સમાધિઓ) બનેલી છે. પણ મહારાજા જશવંતસિંહજી 1895માં દેવ થયા ત્યારે તેમનાં મહારાણીએ આગ્રહ કરીને તેમને અહીં અભિનદાહ આપ્યો અને અહીં આ ભવ્ય સમાધિ બનાવડાવી. એટલે રાણીએ રાજાની યાદમાં આ સ્મારક બનાવડાવ્યું. (રાડોડોમાં ત્રણ જશવંતસિંહજી થયા છે.) આ ભવ્ય પ્રાસાદનો મારબલ મકરાણનો છે, જે પીળો પડતો નથી. આમાં કેટલાક મારબલ પારદર્શક છે. અર્થાત્ અંદરથી જુઓ તો બહારનો સૂર્યપ્રકાશ દેખાશે. જશવંતસિંહજીના અવસાન પછી હવે રાજપરિવારનું કાયમી સ્મશાન અહીં થઈ ગયું છે. આ જશવંત-સિંહજીના સમયમાં મારવાડ બહુ જ શક્તિશાળી રાજ્ય હતું. કચ્છ-ભુજ અને પાકિસ્તાનના સિંધનો કેટલોક ભાગ અને માળવા પણ મારવાડની આણ સ્વીકારતાં હતાં.

ગાઈડનું કથન છે કે આ જ મહારાજા જશવંતસિંહજીના સમયમાં સ્વામી દ્યાનનંદ સરસ્વતી અહીં પદ્ધારેલા અને મહિનાઓ સુધી અહીં રહેલા. તેમણે મહારાજાને કાંઈક યોગ શિખવાડ્યો હતો. તેના દ્વારા તે પ્રાણને રોકીને અધ્યર ચઢાવી દેતા. જેથી શરીર મડદા જેવું થઈ જતું. એક વાર મહારાજાએ પોતાના પૂરા પરિવારને કહ્યું કે હવે હું ભગવાનના ધામ જાઉં છું. એમ કહીને તે નિશેષ થઈને સૂઈ ગયા. ચારે તરફ રોકકળ થઈ ગઈ. પછી સ્મશાને લઈ જવાની તૈયારી ચાલવા માંડી. મહારાજાના શરીર ઉપરથી બધાં આભૂષણો ઉતારી. લીધાં પણ હાથની એક આંગળીએ પહેરેલી વીંટી નીકળતી ન હતી. વીંટી બહુ જ મૂલ્યવાન હતી. તેથી પણ્ણરાણીએ કહ્યું કે આંગળી કાપીને વીંટી કાઢી લો. કારીગરે આંગળી કાપવા છરી અડાડી કે મહારાજા આળસ મરડીને બેઠા થયા. લોકોને નવાઈ લાગી. બધાં રાજ રાજ થઈ ગયાં. પણ રાજાની આંખ ઉઘડી ગઈ. તેમણે અનુભવ્યું કે કોઈ કોઈનું નથી. બધા પોતપોતાના સ્વાર્થનાં જ સગાં છે. બસ, તે દિવસથી તેમણે પોતાની બધી સંપત્તિ માનવતાનાં કાર્યોમાં ખર્ચવી શરૂ કરી દીધી. કોલેજો બનાવી, ગરીબો માટે મકાનો બનાવ્યાં, પૂરો ખજાનો ખાલી કરી દીધો. એક આઘાતજનક અનુભવે તેમનો જીવન પ્રત્યેનો દસ્તિકોણ જ બદલી નાખ્યો.

નન્હીજાન

ત્યારે અહીં જોધપુરમાં એક નર્તકી રહેતી હતી જેનું નામ નન્હીજાન હતું. મહારાજા તેની સાથે ફસાઈ ગયા હતા. નન્હીજાનની એટલી બધી હુકમગીરી ચાલતી કે બધા હુકમો તે જ કરતી. બધા સામંતો, અધિકારીઓ તેનાથી હેરાન-પરેશાન થઈ ગયા. એ બધા સ્વામીજી પાસે ગયા અને ફરિયાદ કરી કે શાસન મહારાજાનું નથી ચાલતું, નન્હીજાનનું ચાલે છે. બસ સ્વામીજીએ પોતાની ઓજસ્વી વાણીમાં એવાં પ્રવર્ચનો આપ્યાં કે રાજાએ નન્હીજાનનો પ્રવેશ બંધ કરાવી દીધો. નન્હીજાન બહુ કુદ્ધ થઈ. તેણે સ્વામીજીને દૂધમાં કાચ લેળવીને

જગન્નાથ રસોઈયા દ્વારા પિવડાવી દીધું. સ્વામીજીએ જગન્નાથને ક્ષમા આપીને વિદ્યાય કરી દીધો. રાજ સ્વામીજીના બીમાર શરીરને લઈને ત્રણ મહિના સુધી જુદી જુદી જગ્યાએ ફરતા રહ્યા. પણ સ્વામીજી ફરીથી સાજા ન થયા. છેવટે અજમેરમાં તેમણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી દીધો. ભારતની એક મહાન વિભૂતિનો આ રીતે દગાબાળથી નન્હીજાને અંત લાવી દીધો. નન્હીજાન જેવી નાની નર્તકી પણ દુશ્મન થાય તો મોટી મોટી હસ્તીઓને પણ નષ્ટ કરી શકે છે. કહે છે કે પાછળથી નન્હીજાનને ભારે પશ્વાત્તાપ થયો અને તેણે સ્વામીજીની સ્મૃતિમાં દેવમંદિર બનાવડાયું છે. જોકે આ મંદિર અમે જોઈ શક્યા નહિ. અમે જશવંતસિંહજીની સમાધિમાં ફરી રહ્યા છીએ. જ્યાં પ્રતિમા મૂકી છે ત્યાં ઘણા લોકોએ પોતપોતાની માન્યતા પૂરી કરવા કઠેડા ઉપર રૂમાલો બાંધ્યા છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પોતાની ગોદ ભરવા માટે માન્યતાઓ માને છે અને પછી આવા અસંખ્ય રૂમાલો બાંધે છે. ગુજરાતમાં પણ એવી ઘણી જગ્યાઓ મેં જોઈ છે જ્યાં અનેક સાડીઓ લટકતી હોય છે. 25-50-100 જેટલી સાડીઓ વૃક્ષોની ડાળીઓએ લટકાવીને શ્રદ્ધાળુઓ પોતાની માનતા પૂરી કરતા હોય છે. આ સાડીઓને લઈ જવાની કોઈ હિંમત કરતું નથી. તેની કદી ચોરી થતી નથી. નાસ્તિકો ધારે તો આવી સાડીઓ લઈ જઈને ગરીબોમાં વહેંચી શકે છે. પણ કોઈ નાસ્તિકે પણ આવું કર્યું સાંભળ્યું નથી. લોકો દૈવીપ્રકોપથી ઉરતા હોય છે. તેમાં નાસ્તિકો પણ આવી જાય છે. જશવંતસિંહજીએ પાછલી જિંદગીમાં ગરીબો માટે ઘણાં કાર્યો કર્યા હતાં. એટલે આજે પણ લોકોને તેમના પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા છે. સમાધિ જોઈને હવે અમે બહાર નીકળ્યા છીએ.

4-2-07

*

8. જેસલમેર—રણક્રમમાં

જોધપુરની ઉડતી મુલાકત લઈને હવે અમે જેસલમેર તરફ જઈ રહ્યા છીએ. રસ્તા સારા છે અને બન્ને તરફ પથરોના મોટા મોટા બીમની લાટીઓ છે. મારવાડના આ ભાગમાં લોકો પથરોની જેતી કરે છે. પથરો ઉપર આળવિકા ચલાવે છે: ખાણમાંથી પથરો કાઢવા, તેને કાપવા, તરાસવા, બીમ બનાવવાં, બારીઓ, બારસાખ, છત્રીઓ, મંદિરો વગેરે બધું જ પથરોમાંથી એટલું સરસ અને સુંદર થાય છે કે આપણે જોતા જ રહી જઈએ.

આ ભાગ રણને અડીને—કહો કે રણ વચ્ચે હોવાથી અહીં વૃક્ષો નથી. લાકું નથી. બસ પથર જ પથર છે. આ ઘોડાઝર્મ છે. અર્થાતું અહીં ઊંચી ઓલાદના ઘોડા તૈયાર કરવામાં આવી રહ્યા છે. ખરેખર તો અત્યારે ભારતને ઘોડા કરતાં પણ ઊંચી ઓલાદનાં માણસો પેઢા કરવાના ફર્મની જરૂર છે. ખાસ કરીને લોકસભા અને વિધાનસભાઓમાં આવા કોઈ ઉચ્ચ ઓલાદના ફર્મમાંથી તૈયાર થયેલા માણસો જ પ્રવેશ કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. અત્યારે તો ઘણાંખરાં ટકુઓ પેસી ગયાં છે. જે પ્રશ્નો પૂછવાના પણ પૈસા પડાવે છે. વફાદારી બદલ્યા કરે છે અને સભાઓમાં હુડદુંગ મચાવે છે. દેશને આવાં ખાનદાની વિનાનાં ટકુઓથી બચાવવો જરૂરી છે. સાંજ પડી રહી છે અને બધાને જમવાની ઈચ્છા થઈ છે. અહીં ‘ફાબા’ ઘણા હોય છે. આવા જ એક ફાબા આગળ બસ ઉભી રાખી. અમારી સામે મોટો પ્રશ્ન નોનવેજવાળો ફાબો ન આવી જાય તેનો છે. ખાતરી કરી તો ખબર પડી કે ના...ના...આ તો બિસ્નોઈનો ફાબો છે. બિસ્નોઈ એક ખેડૂત જાતિ છે અને તેમનો અહીં તથા હરિયાણામાં સારો પ્રભાવ છે. કોઈ ચલચિત્ર અભિનેતાના સામે હરણ મારવાનો કેસ ચાલી રહ્યો છે અને બિસ્નોઈઓ તેને સજા અપાવવામાં બહુ રસ લઈ રહ્યા છે.

અમારી બસ જેસલમેર તરફ ચાલી રહી છે. રસ્તાની બન્ને તરફ રેતીના ઢૂવા જ ઢૂવા છે. ક્યાંય વૃક્ષો દેખાતાં નથી. હવે અમે પોખરણ પહોંચી ગયા છીએ.

પોખરણ ઐતિહાસિક સ્થાન બની ગયું છે. અહીંથી 27 કિ.મી. દૂર ભારતે પોતાના અણુબોમ્બનું ભૂગર્ભ પરીક્ષણ કર્યું હતું. વિશ્વભરમાં હાહકાર થઈ ગયો હતો. ત્યાં કોઈને જવા દેવામાં આવતા નથી. હવે ભારત અણુશક્તિ રાષ્ટ્ર બની ગયું છે પણ ભારતના અણુપરીક્ષણ પછી ઘોડા જ દિવસોમાં પાકિસ્તાને પણ અણુપરીક્ષણ કરી લીધું. તેથી ભારતની સર્વોચ્ચતા રહી નહિં. વચ્ચે એક એવો તબક્કો આવ્યો કે બન્ને દેશો એકદમ યુદ્ધના કિનારે પહોંચી ગયા. ભારતે વારંવાર ઘોષણા કરી કે તે કદી પણ અણુશક્તોનો પ્રથમ પ્રહાર નહિં કરે. કોઈ કરશે તો જવાબ આપશે. પાકિસ્તાને આવી ઘોષણા ન કરી. તેણે કહ્યું કે અમે અથાણું નાખવા માટે અણુબોમ્બ નથી બનાવ્યા. જરૂર પડશે તો તેનો ઉપયોગ કરતાં અચકાઈશું નહિં. ભારતના સરસેનાપતિએ પાકિસ્તાનને વળતા જવાબમાં કષ્ટસ્તાન બનાવી દેવાની ધમકી આપી હતી. જેને તે સમયના અક્ષમ સુરક્ષામંત્રી જ્યોર્જ ફર્નાન્ડીઝે ઉતારી પાડીને વિરોધ કર્યો હતો. ખરેખર આવો વિરોધ જાહેરમાં કરાય નહિં. સેનાપતિએ જે કહ્યું તે યોગ્ય જ હતું. કદાચ યોગ્ય ન હોય તો પણ જાહેરમાં તેમને ઉતારી પડાય નહિં. ખાનગીમાં તેમને બોલાવીને જે કહેવું હોય તે કહેવાય. પણ તે વખતના મંત્રીઓમાં પરિપક્વતા ઘણી ઓછી દેખાતી હતી. એ તો સારું થયું કે યુદ્ધ ન થયું. નહિં તો ભારતને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હોત. કારણ કે સેના યુદ્ધ નથી લડતી. ખરું યુદ્ધ તો મંત્રીઓ લડતા હોય છે. રાજનેતા થવું અને યુદ્ધનેતા થવું એ સરખી વાત નથી. તે વખતે રાજનેતા તો ઘણા હતા, પણ યુદ્ધનેતા એકેય ન હતો. તે વખતે મેં પુસ્તક લખેલું “યુદ્ધ અને યુદ્ધનેતા”. પોખરણ ગામમાં થોડુંક રોકાઈને અમે આગળ આવ્યા. રોડની બન્ને તરફ રણ જ રણ છે. કચ્છના રણ જેવું આ ખારું રણ નથી. પણ જે પાણી મળે તો ઉપજાઉ લાગે છે. કારણ કે નીચાણવાળા ભાગોમાં જ્યાં પાણીની શક્યતા છે ત્યાં જેતી થતી જોઈ શકાય છે.

હવે રાત પડી ગઈ છે. ચારે તરફ અંધારું છે. રોડ સારો નથી. અંતે અથડાતા-કૂટાતા 8-30 વાગ્યે અમે જેસલમેર પહોંચી ગયા. પણ અમારે તો અહીં રહેવાનું નથી. અહીંથી 25 કિ.મી. દૂર રણની વચ્ચે કેમ્પમાં રોકાવાનું છે. અમને લેવા માટે રાજપૂતાના કેમ્પના માલિક શ્રી સુમેરસિંહ આવ્યા છે. મોબાઈલના દ્વારા એકબીજા મળ્યા અને રણ તરફ વિદાય થયા. રાત હોવાથી કશું દેખાતું નથી. અડધા કલાકમાં અમે અમારા કેમ્પના દરવાજે પહોંચી ગયા. અમારી પૂરી વ્યવસ્થા કરનાર શ્રી મહેશભાઈની સૂચના પ્રમાણે દરેક જગ્યાએ અમારું કૂલહારથી સ્વાગત થાય છે. અહીં પણ 2-4 કન્યાઓ તથા થોડાક પુરુષોએ કુમકુમ તિલક કર્યું અને માળાઓ પહેરાવી સ્વાગત

કર્યું. ઠંડી પુષ્ટણ છે. કેમ્પની વચ્ચે ચોકમાં લાકડાં સળગાવીને તાપણું કર્યું છે. ચારે તરફ ખુરશીઓ બિધાવી છે. અમે બધા બેઠા. નૃત્યગાન કરનારી 8-10 માણસોની મંડળી છે. જે અમને ભજનો સંભળાવી રહી છે. પછી લોકનૃત્ય પણ થયું. લોકોને ગમ્યું. કલાકારો ઉત્તમ હતા. રાજરસ્થાનમાં માત્ર પથ્થરની જ કલાકારીઓની નથી પણ સંગીત-ગાન-નૃત્યની પણ ઉત્તમ કારીગરી જોવા મળે છે. સૌથી વધુ પ્રભાવિત તો ઢોલકની સાથે લાકડાના બે ટુકડાનો ઉપયોગ મંજુરા તરીકે કરવામાં આવતો હતો તેનો તાત્ત્વ મેળવવાની કલાશી થવાયું. વંશપરંપરાથી આ લોકો ગાવા-બજાવવાનો ધંધો કરે છે. રણમાં ટૂરિઝમ ઘણું છે. એટલે ટૂરિસ્ટોને રીજવવા માટે આવી મંડળીઓ કામ કરતી હોય છે. સૌને સારું એવું ઈનામ અપાવીને અમે સૌ પોતપોતાના તંબુમાં પહોંચી ગયા. તંબુમાં રૂમ જેવી જ સગવડ છે. પણ વીજળી જનરેટરથી આવતી હોવાથી થોડી વારમાં વીજળી બંધ થઈ ગઈ. ઠંડી કહે કે મારું કામ. પણ મને શરીરને ફીટ થઈ જાય તેવી લેંઘી આપેલી જેનાથી ઠંડી ઓછી લાગી. જો આવા એકદમ ફીટ કપડાં રોડ ઉપર સૂઈ જનારને અપાય તો ઠંડીથી મરનારની સંખ્યા ઘણી ઘટી જાય.

સવારે ફરી જનરેટર ચાલુ થયું અને કેમ્પ ઝળહળી ઊઠ્યો. મેં સૌને સ્નાન ન કરવાની સૂચના આપી દીધી. જોકે કેમ્પવાળા ગરમ પાણી આપવા તૈયાર હતા તોપણ આવી કડકડતી ઠંડીમાં નહાવા કરતાં બપોરે ઉતારે જઈને નહાવું સારું. પ્રવાસમાં માણસે કદી પણ વેદિયાવેડા ન કરવા. શક્યતા પ્રમાણે ચલાવી લેવું જોઈએ. જેથી પોતાને અને બીજાને પણ અગવડ પડે નહિ. ચાનાસ્તો કરીને અમે બધા બસમાં વિદાય થયા. કોઈએ પૂછ્યું કે, “ઠંડી કેટલી?” તો કહે કે “સગવડ હોય તેટલી.” જેમ સગવડ વધારે તેમ ઠંડી વધારે. રણમાં અમારી બસ ચાલી રહી છે. બન્ને તરફ અમારા જેવા કેટલાય કેમ્પો છે. આ કેમ્પો દ્વારા કેટલા બધા લોકોને રોજ મળે છે? અહીં 20 જેટલા ભવ્ય કેમ્પો લાગેલા છે. આ ભાગ પાકિસ્તાનને અડીને આવેલો છે. 70% વસતિ મુસ્લિમોની છે. તેમના ગુરુ પીર પગારો કહેવાય છે, જે પાકિસ્તાનમાં રહે છે. કોઈ કોઈ વાર અહીં આવે છે. પીર પગારોના અનુયાયીઓ સીમાની બન્ને તરફ રહે છે. અહીંની સામાન્ય જનતા તેમને શંકાની દસ્તિએ જુએ છે. પણ ચૂંટણીમાં તેમના જથ્થાબંધ મતોથી જ જિતાય છે. અહીંથી કોંગ્રેસ જીતે છે.

એક નિશ્ચિત જગ્યાએ બસ ઊભી રહી. અને આ જુઓ, ઉંટો જ ઉંટોની લંગાર દેખાય છે. પ્રવાસીઓને અહીંથી રણમાં ફેરવવા ઊંટસવારી કરાવાય છે. અમે બધા બે-બેની સંખ્યામાં બેસી ગયા. જે ન બેસે તેના માટે ઊંટગાડીની વ્યવસ્થા હોય છે. માત્ર રમણભાઈ ઊંટગાડીમાં બેઠા છે. અત્યારે ઊંટો મસ્તીમાં આવ્યા છે. આવા સમયે તે જીબનો લોચો બહાર કાઢે અને કોઈ કોઈ વાર બચકું પણ ભરી શકે છે. અમે તો બધા રણના ઢ્વાઓની કેડીએ કેડીએ ઊંટો ચલાવવા માંડ્યા. પર્વતોના થડમાં જેમ રસ્તો બનાવાય છે તેમ રેતીના ઢ્વાના થડમાં પણ ઊંટોની પગદંડી બની જતી હોય છે. ઢ્વા ઉપર ચઢ-ઉિતર કરવાનું નહિ. તે રીતે તો થાકી જવાય. પણ કિનારે કિનારે ચાલવાનું. એક ઢ્વાએ પૂરો થાય એટલે બીજો આવે. આગળ કશું દેખાય નહિ. પ્રત્યેક ઊંટ ઉપર બબ્બે જણા બેઠા છે. મોટા ભાગે પતિ-પત્નીઓ જ છે. નિયમ એવો છે કે આગળ પતિ બેસે અને પાછળ પત્ની બેસે. પણ ઘણાએ ઊલટું કર્યું છે. અર્થાત્ આગળ પત્ની અને પાછળ પતિ બેઠેલા છે. મેં પૂછ્યું કે આવું કેમ? તો કહે કે ઘરમાં જેવું હોય તેવું જ અહીં થાય ને? સૂર્ય ઊગી રહ્યો છે. દશ્ય સુંદર છે. અમારા ઊંટવાળાનું કહેવું છે કે આ પીર પગારોવાળા પ્રવાસીઓને સસ્તામાં બેસવા લલચાવે છે અને પછી વધારે પૈસા પડાવે છે. અહીં તેમનું રાજ ચાલે છે. તેમનાં લગ્નો સીમાની બન્ને તરફ થાય છે. ઊંટોના પણ ઘણા પ્રકાર છે. કેટલાંક ઊંટો પીઠનું પાણી પણ નથી હાલવા દેતા અને પ્રવાસ કરાવે છે તો કેટલાક હાડકાં જ ઢીલાં કરી નાખે છે.

અમે બધા ઊંટપ્રવાસ કરીને પાછા આવી ગયા. આઠેક વર્ષનો એક છોકરો અલીખાન નામનો છે. તે ધડાધડ અંગ્રેજી બોલે છે. ભારે ચબરાક છે. બધા જ ઝોટા તેણો પાડ્યા. તેનાથી બધા એટલા બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા કે તેને ઘણી ભેટ આપી. ફરી પાછા અમે અમારા કેમ્પમાં આવી ગયા. ધનજી મહારાજે રસોઈ તૈયાર કરી રાખી છે. બધા ખૂબ પ્રેમથી જમ્યા. કેમ્પના 14 જેટલા સેવકોને એક એક ઊનનો ગરમ ધાબળો આપ્યો. બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા. શ્રી સુમેરસિંહજી પણ અમારી સાથે આવવાના છે. અમારા આવવાથી સૌ કોઈ ભાવવિભોર છે. સર્જનતા અને ઉદારતા હોય તો તમે એક જ દિવસમાં લોકોનાં મન જતી શકો છો.

9. લોદરવા

આજે તા.18-1-07 છે. રણના કેમ્પમાંથી હવે અમે લોદરવા જઈ રહ્યા છીએ. લોદરવા અહીંની જૂની રાજ્યાની હતી. રાવ જેસલ નામના રાજ થયા. તેમણે 1156માં લોદરવાથી જેસલમેર રાજ્યાની ખસેડી. જેસલમેર રાષ્ટ્રનો બહુ મોટો જિલ્લો છે. વસતિ ઘણી ઓછી છે. પૂરા જિલ્લામાં પાંચેક લાખની વસતિ હશે. તેમાં અડધી વસતિ રાજ્યપૂતોની છે. જોકે જેસલમેર શહેરમાં માત્ર દસ પ્રતિશત જ રાજ્યપૂત વસતિ છે. હવે તો સીમા ઉપર સરકારે વાડ બનાવી દીધી છે. નહિ તો પહેલાં અહીં દાણચોરીનો ધંધો બહુ ચાલતો. વાડના કારણે હવે આ ધંધો બંધ થઈ ગયો છે. રાજ્યપૂતોનો પ્રભાવ બહુ હોવાથી કોઈ આતંકવાદી અહીં આવતો નથી. પોલીસની રાહ જોયા વિના રાજ્યપૂતો જે તે કાર્યવાહી કરી લે છે. પહેલાં અહીં ઓઝલ પડદો અનિવાર્ય હતો. પણ હવે આ પ્રથા ઓછી થઈ રહી છે. નવી પેઢી ઓઝલમાં બહુ માનતી નથી. હજી પણ અહીં વિધવાવિવાહ થતા નથી. પણ હવે ધીરે ધીરે કોઈ કોઈ જગ્યાએ થવા માંડ્યા છે. રૂઢિઓની બાબતમાં રાજ્યસ્થાન ઘણું પાછળ છે. બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને રાજ્યપૂતોમાં વધારે રૂઢિઓ પ્રચાલિત છે. સુમેરસિંહજીના પિતા લશ્કરમાં કર્નલ હતા. હવે રિયાર્ડ થયા છે. રાજ્યપૂતો મોટા ભાગે સેનામાં નોકરી કરે છે અથવા જેતી અને પશુપાલનનું કાર્ય કરે છે. અપેક્ષાકૃત શિક્ષણ તરફ વલણ ઓછું દેખાય છે. અહીં ભાટી રાજ્યપૂતોની સંખ્યા વધારે છે. ભાટી રાજ્યપૂતો પણ પ્રાચીનકાળમાં જાડેજાઓની માફક પોતાને સર્વોચ્ચ રાજ્યપૂત માનતા તેથી તેઓ કોઈને પોતાની દીકરી આપતા નહિ. હવે સુધારો થયો છે. કેટલીક વાર કાલ્પનિક ગૌરવના નામે લોકો કેવા કેવા રિવાજ કરી બેસતા હોય છે અને કેટલો મોટો અનર્થ થતો હોય છે! આ બધા રિવાજોથી એક તરફ કન્યાહત્યાનું પાપ માથે લેવાતું તો બીજી તરફ પોતાનો જ વંશ ઓછો કરી નાખવાની આત્મઘાતી પ્રવૃત્તિ કરી દેવામાં આવી હતી. ઘણા લોકો રક્તશુદ્ધિની વાત કરતા હોય છે. કોનું રક્ત અશુદ્ધ છે તે કોણ નક્કી કરશે? જો ડોક્ટરને પૂછવામાં આવે તો તે તો H.I.V. જેવા રોગો હોય તેને અશુદ્ધ રક્ત કહે. રોગો સિવાય રક્તને અશુદ્ધ કેમ કહી શકાય? કોઈ પણ રક્તને પ્રયોગશાળામાં આપ્યું હોય તો તે કહી શકશે નહિ કે આ બ્રાહ્મણનું છે કે શૂદ્ધનું? રક્ત ઉપર આવી કોઈ જ છાપ હોતી નથી. તેમ રક્તમાં ઊંચા-નીચાપણું પણ હોતું નથી. હા, આનુવંશિકતામાં જુદી જુદી ખાસિયતો હોય છે. જો આવી આનુવંશિકતાના કારણે કન્યા આપવાની ન હોય તો કન્યા લેવાની પણ ન હોય. કારણ કે જે આનુવંશિકતાને ઊતરતી કે હલકી માનવામાં આવે છે તેની કન્યા લેવાથી ઊતરતા ગુણો આવવાની શક્યતા રહે છે. તો તો પછી પોતાની જ પરંપરામાં લગ્ન કરવાં જોઈએ. જેવાં કે મુસ્લિમો કરે છે. તેઓ કાકાની દીકરી સાથે લગ્ન કરે છે. જેથી પોતાની જ આનુવંશિકતા રહે છે. બીજા કેટલાક હિન્દુઓ મામા-ફોઈનાં છોકરાંઓનાં લગ્ન કરે છે. પણ સગોત્ર વિવાહના નિષેધના કારણે આવું તો થતું નથી. હવે કઈ રીતે રક્તશુદ્ધિની વાત ચાલી શકશે? ઘણી રૂઢિઓ અને રિવાજોનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે.

શ્રી સુમેરસિંહનું કથન છે કે રાજ્યસ્થાનમાં એક પણત જતિ છે મીણા. તેમને અનામત મળી છે. પણ આ જ નામની એક સર્વજ્ઞ જ્ઞાતિ પણ છે. તેણે મીના નામનો ઉપયોગ કરીને અનામતનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો છે. જેથી તે ઘણું ભાષ્યા છે તથા ઘણી ઊંચી જગ્યાઓ ઉપર ઓફિસરો પણ થયા છે. જેમકે ગુજરાતના પટેલને અનામત નથી પણ બિહારના પટેલોને અનામત છે. આવું તો ઘણુંબધું બજ્જાઈ ગયું છે. શ્રી સુમેરસિંહનું કથન છે કે અહીંના મુસ્લિમો પહેલાં જોધપુરી સાફો બાંધતા અને જોધપુરી કોટ વગેરે પહેરતા પણ હવે અહીં ઘણા મદરેસા થઈ જવાથી તેમણે પોશાક બદલી નાખ્યો છે. હવે કાણાવાળી સર્કેદ ટોપી તથા લાંબું કૂર્તું પહેરે છે. પહેલાં અહીંથી સિલ્ક રોડ પસાર થતો તેથી જૈન વ્યાપારીઓ ઘણા ધનાઢ્ય હતા. અહીંથી હજારો ઊંટોનાં કારવાં છેક મધ્ય એશિયા સુધી જતાં. ઘણી વાર ડાકુઓ તેમને લૂંટી પણ લેતા. ખાસ કરીને માલ વેચીને વળતી વખતે જ્યારે પૈસા લઈને આવતા ત્યારે. પીર પગારોના અનુયાયીઓ જેસલમેરના મહારાજાને ચુંઠણી જિતાડે છે એટલે તેઓ જોરદાર બન્યા છે. આવું દેશના ઘણા ભાગમાં થઈ રહ્યું છે. જેની પાસે જથ્થાબંધ મતો હોય છે તે ઉમેદવારને જિતાડવા-હરાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જિતાડિને પછી રાજકીય લાભ લેવાય ત્યાં સુધી તો જાણે ઠીક પણ પોતાના અપરાધોને છાવરવા માટે ઉપયોગ થાય ત્યારે અરાજકતાને ખુલ્લું આમંત્રણ આપ્યું કહેવાય. જે રસ્તે બિહારમાં અરાજકતા આવી ગઈ છે તે રસ્તે ગુજરાતમાં પણ આવી ન જાય તેની કાળજી રાખવાની જરૂર છે.

અમે લોદરવાના મંદિરે પહોંચી ગયા છીએ. પણ અહીં આવવાનું મુખ્ય કારણ તીર્થાટન નથી પણ મહમદ ગળનવી સોમનાથને તોડવા

તथા લૂંટવા માટે જ્યારે ભારતમાં સોળમી વાર આવેલો ત્યારે સર્વપ્રથમ અહીં લોદરવા આવેલો તેની વાત જરા જાણવા જેવી છે.

મહમદ ગજનવીનું આકમણ

ઉત્તર ભારતનાં જુદાં જુદાં મંદિરો તોડ્યા અને લૂંટવા પછી તેની નજર સોમનાથ ઉપર પડી. તે સમયે સોમનાથની ભારે જાહોજલાલી હતી. ગજનીથી આવવા માટે તેને જે મોટી અડચણો હતી તેમાં એક તો પંજાબ-સિંધની 5-7 મોટી નદીઓને પાર કરવી તથા બીજી થરનું મોટું રણ પાર કરવું. આ માટે તેને સેના ભેગી કરવા માંડી. તેણે ચારે તરફ ઢોલની દાંડી પિટાવીને જાહેર કર્યું કે ભારતના કાફરોને લૂંટવા અને મંદિરોને તોડવા જેહાદમાં જવાનું છે, એટલે સૌ આવી જાય. જેહાદીઓનો પગાર ન હોય. જે કાંઈ લૂંટ મળે તેનો પાંચમો ભાગ સરદારને આપી દેવાનો. બાકીના ચાર ભાગ જેણે લૂંટચું હોય તેના લૂંટમાં માત્ર સોના-ચાંદી-ઝવેરાત જ નહિં, સ્વી-પુરુષો પણ ખરાં. આ રીતે વધુમાં વધુ લૂંટ મળે તે જ તેમનો પગાર.

ગજનીથી એક લાખ ને પંદર હજારનું લશકર લઈને મહમદ નીકળ્યો. તેમાં એક લાખ યોદ્ધાઓ અને પંદર હજાર બરદાસીઓ. અહીં બધી નદીઓ પાર કરવા 300 મોટી મોટી નાવો સાથે લીધેલી. તે નાવો દ્વારા બધું પાર કરીને મુલતાન પહોંચ્યા. ત્યારે રમજાન મહિનો ચાલતો હતો એટલે બધા ત્યાં રોકાઈ ગયા. આજુબાજુના પ્રદેશોને લૂંટીને સાડા નવ મણ સોનું તથા ઘણી ચાંદી મેળવી. આ લૂંટમાંથી તેણે 20 હજાર ઊંટ ખરીદ્યાં. તેમાં અનાજ-ઘાસ તથા પાણી ભર્યું અને ભૌમિયાઓને લઈને તેણે રણમાં જુકાવ્યું. તેની ધારણા હતી કે રણ પાર કરતાં 10 દિવસ લાગશે પણ આઠ દિવસે તેઓ લોદરવા પહોંચ્યી ગયા. લોદરવાની ત્યારે જાહોજલાલી હતી કે રાજ્યાની હતી. અહીં કેટલાંય જૈન મંદિરો અને જૈન શ્રેષ્ઠીઓ હતા. અગમબુદ્ધ વાણિયાઓએ મહમદના ભણકારા સંભળાતાં જ બધાં મંદિરોમાંથી મૂર્તિઓ ઉખાડી લીધી અને કાં તો જમીનમાં ઢાઈ દીધી કાં પછી દૂર મોકલાવી દીધી. મહમદે કાળો કેર વરતાવી દીધો. બધું તોડક્ષોડ કરી નાખ્યું. ત્યારે માત્ર જૈનોનાં જ 2800 ઘર હતાં. બીજાં ઘર તો જુદાં. હવે અત્યારે એક પણ જૈન ઘર નથી. હવે તો આ માત્ર નાના ગામડા જેવું દેખાય છે. ગરીબ માણસોની વસતિ છે.

મહમદના ગયા પછી કેટલાંય વર્ષો સુધી આ મંદિર ભગ્નાવશેષરૂપે પડી રહ્યું છે. તે સમજ્યો કે બસ ખલાસ. હવે કાફરો અને કાફરોનો ધર્મ ખલાસ થઈ ગયો. પણ તેને કયાં ખબર કે નાણ કરવાથી ધર્મ નાણ નથી થતો. ભારુશાહ નામનો એક શોઠ થયો. તેણે આ મંદિરનો છેક પાયામાંથી જાણોદ્વાર કરાવ્યો. પણ પ્રતિમા તો હતી નહિં એટલે છેક પાટણથી બે પ્રતિમાઓ લઈ આવ્યા. બન્ને પ્રતિમાઓ કસોટી પથ્થરમાંથી બનાવેલી છે. મૂળનાયક સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથજી છે. ખરેખર અદ્ભુત પ્રતિમા છે. બસ જોયા જ કરો. બનાવનારે મન મૂકીને પ્રતિમા બનાવી છે. એવું કહેવાય છે કે પ્રતિમા બનાવનારે હથોડી અને ટંકણાનો ઉપયોગ કર્યા વિના માત્ર ઘસીને જ પ્રતિમા બનાવી હતી. આવી અદ્ભુત પ્રતિમાઓ લઈને બન્ને બાપ-દીકરો મુલતાનમાં વેચવા લઈ જઈ રહ્યા હતા ત્યારે મુલતાનમાં ઘણા જૈનો રહેતા હતા. મનમાન્યાં દામ મળશે તેવી આશાએ તેઓ જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં ભારુશાહ ભણશાલી તેમને મળી ગયા. શોઠને પ્રતિમાઓ ગમી ગઈ. અંતે એક પ્રતિમા સોનાના ભારોભાર અને બીજી ચાંદીના ભારોભાર ખરીદી લીધી. કદાચ આમાં થોડો અતિરેક હોઈ શકે. 1675માં આ પ્રતિમાઓની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ. 1965ના યુદ્ધમાં પાકિસ્તાને આ મંદિર ઉપર બોમ્બ નાખેલા પણ એકેય ફૂટ્યો નહિં. અહીંથી 20 માઈલ દૂર એક માતાજીનું મંદિર છે ત્યાં પણ 7-8 બોમ્બ નાખેલા પણ એકેય ફૂટ્યો નહિં. હજી પણ તે બોમ્બ રાખી મૂક્યા છે. કહેવાય છે કે જૂના ઉત્તરી ગયેલા બોમ્બ હતા, જેથી ફૂટ્યા ન હતા. 1972માં શોઠ કસ્તુરભાઈએ આ પૂરા મંદિરને ઘસીને સફેદ દૂધ જેવું કરાવડાવ્યું હતું. મંદિરની પાસે જ કલ્યાણનું પ્રતિબિંબ છે. ભારુશાહ ભણશાલીએ અહીં રહીને જે જે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરેલો—પંખ વગેરે—તે સાચવી રાખ્યાં છે. અમે મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા છીએ. પ્રદક્ષિણાની બધી નાની-મોટી પ્રતિમાઓ ખંડિત કરી નાખવામાં આવી છે. આવનારા આકાન્તા કેટલા ધર્મઘણાથી ભરેલા હશે તેની કલ્યાણ કરી શકાય છે. પૂજારીનું કહેવું છે કે આ બખોલમાંથી એક નાગ-નાગણીનું જોડું નીકળે છે. મંદિર તરફથી રોજ દૂધનો કટોરો મુકાય છે. જો નાગ ન આવે તો ફૂતરાને પિવડાવી દેવાય છે. જોકે નાગ દૂધ પીતો નથી. માત્ર માન્યતા જ છે. અમે બાજુની ધર્મશાળામાં કાર્ય ચાલે છે ત્યાં ગયા. ભોજનશાળા પણ છે. પણ માત્ર જૈનો માટે જ ભોજનવ્યવસ્થા છે. બધું જોઈને ભારે હૈયે અમે સૌ વિદાય થયા. જૈનો અને હિન્દુઓ આમાંથી કોઈ બોધપાઠ લેશે ખરા? રામ જાણો.

(કોણગતૂર)

*

10. જેસલમેરની હવેલીઓ

અમે હવે જેસલમેર જઈ રહ્યા છીએ. કાક નદી પાર કરી. અને આ પવનચક્કીઓનું વીડફાર્મ છે. પ્રથમ અહીં એક જ પવનચક્કી લગાવી હતી પણ તેમાં સફળતા મળવાથી હવે 150 જેટલી લગાવી છે. ભારતનું ભવિષ્ય હવે વીજળી ઉપર નિર્ભર છે. આપણી પાસે જે ઈંધણની શક્યતાઓ હતી તે હવે લગભગ પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે પવન, સૂર્યપ્રકાશ, સમુદ્ર અને અણુભવીઓ ઉપર ભવિષ્યની આશા છે. પવનચક્કીઓ માટે ઘણી સંભાવનાઓ છે. ધીરે ધીરે એ દિશામાં કામ ચાલી રહ્યું છે. આ રણમાં પવનની અને તડકાની કોઈ કમી નથી. લાભ ઉઠાવનાર થાકે તેટલી ઊર્જા અહીં છે. જેસલમેરની ભાગોળમાં જ કેટલીયે હોટલો છે. જેમાં ઉદેપુરના મહારાજાની પણ એક હોટલ છે. આ ભવ્ય ભવન પહેલાં રાજ્યનું અતિથિગૃહ હતું. પણ હવે જેસલમેરના મહારાવલે તેને હોટલ બનાવી દીધી છે. જેસલમેરની વસતિ એક લાખની છે. આ નગરને સુવાર્ણનગર પણ કહેવાય છે. કારણ કે બધાં મકાનો પીળા પથ્થરોમાંથી બનાવાયાં છે. પીળો પથ્થર જ્યારે ચમકે છે ત્યારે સોના જેવો લાગે છે એટલે તેને સુવાર્ણસિટી અથવા ગોલદનસિટી કહેવાય છે. જેસલમેર જિલ્લાનું 38 હજાર વર્ગમાઈલનું ક્ષેત્રફળ છે.

જેસલમેરમાં કિલ્લો અને હવેલીઓ ખાસ જોવા જેવી છે. અમે શેઠ ગુમાનમલની હવેલી જોવા જઈ રહ્યા છીએ. 1800થી 1807ની વચ્ચે આ પાંચ હવેલીઓ બાંધવામાં આવી હતી. આમાં લોકું, ચૂનો, સિમેન્ટનો ઉપયોગ કરાયો નથી. માત્ર પથ્થરોને નર-માદાનું રૂપ આપીને એકબીજા સાથે એવી રીતે જોડી દીધા છે કે આટલાં વર્ષોમાં કેટલાય ધરતીકંપો થયા હોવા છતાં હવેલીઓની કંકરી પણ ખરી નથી. આ હવેલીઓને પટવાની હવેલીઓ કહેવાય છે. કારણ કે ગુમાનમલ પટવાળીરી કરતા હતા. તે સમયે રાજસ્થાનમાં બે સત્તાઓ કામ કરતી હતી. રાજસત્તા રાજપૂતોના હાથમાં હતી અને અર્થસત્તા શેઠિયાઓના હાથમાં હતી. શેઠિયાઓની અઢળક સંપત્તિ રાજપૂતો દ્વારા રક્ષિત હતી અને શેઠિયાઓ જરૂર પડે ત્યારે રાજાઓને ધનનું ધિરાણ કરતા હતા. તેથી બન્ને એકબીજાના પૂરક થતા હતા. શેઠ પટવાને પાંચ પુત્રો હતા. તેથી તેમણે એક જ સરખી પાંચ હવેલીઓ લાઈનસર બંધાવી હતી. પટવાશેઠ બહુ ધનાદ્ય હતા. તેમના સમયમાં એશિયાભરમાં તેમની 350 દુકાનો હતી જ્યાં જર-જવેરાત વેચાતું હતું. સિલ્ક રોડનું સિલ્ક વગેરે આ રસ્તેથી પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોમાં જતું. શેઠ પાસે અઢળક સંપત્તિ થઈ એટલે તેમણે સુરક્ષિત જગ્યા શોધતાં આ જગ્યા તેમને સુરક્ષિત લાગી. સંપત્તિ સુરક્ષા શોધતી હોય છે. જ્યાં સુરક્ષા નથી હોતી ત્યાં સંપત્તિ આવતી નથી. ઊલયની હોય તે પણ અન્યત્ર ચાલી જાય છે. રાજપૂત રાજાઓ ધર્મપ્રેમી હતા તેથી કોઈની સંપત્તિ કે સ્વીને આંચ આવવા દેતા નહિ. હવેલીની પ્લીંથ સાત ફૂટ ઊંચી છે. જેથી રસ્તાની ધૂળ વગેરે અંદર ન આવે અને નીચે ભોંયરું બની જાય. આજાદી પછી તેમનો ધંધો પડી ભાંગ્યો તેથી બધા મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ જતા રહ્યા. પાંચમાંથી બે હવેલીઓ સરકાર પાસે છે અને બાકીની ત્રણ પટવાનાં દૂરનાં સગાંઓ પાસે છે. પહેલાં નંબરની હવેલીમાં સંગ્રહાલય છે. પટવાઓ જે જે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતા તે તે વસ્તુઓ તેમાં સંગૃહીત કરાયેલી છે. 20 રૂપિયા ચાર્જ છે. બાકીની હવેલીઓ જોવા જવું હોય તો બે રૂપિયા ચાર્જ થાય છે. અમે બધા હવેલીઓની સામે જ બેઠા છીએ. બધા ફોટોગ્રાફી કરી રહ્યા છે.

રાજસ્થાનમાં ગમે ત્યાં જાવ, રાવણહથ્યા તો વાગતા જ હોય. આ વાજિંત્ર આ રાજ્યનું ખાસ વાજિંત્ર છે. હવેલીઓનું કોતરકામ અદ્ભુત છે. પથ્થરને એવો ઝીણો ઝીણો કોતરાયો છે કે દાંત નીચે આંગળી દબાઈ જાય છે. અહીં ઘણા મહાન કલાકારો હતા. જો આ શ્રીમંતો ન હોત તો તેમની કલાને મુખરતા પ્રાપ્ત ન થઈ હોત. અંદર સોનેરી રંગથી પણ ઘણું રંગેલું છે. બાકીના બધા કલર વનસ્પતિ-ઓમાંથી બનાવાયા છે, જે હજુ પણ જેવા ને તેવા છે. હવેલીઓનું પ્રવેશદ્વાર વધુમાં વધુ સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યું છે, જેથી કોઈ ચોર-ડાંકુ રાત્રે અંદર ઘૂસી ન જાય. આ હવેલીનો ચોક છે. હવેલીની વચ્ચોવચ્ચ્ય ચોક હોય છે જેથી હવા, પ્રકાશ છેક ઉપરથી નીચે સુધી ફેલાતો રહે છે. ચોકની ચારે તરફ ઓરડાઓ બંધાયેલા હોય છે. વરસાદના પાણીના ટીપે ટીપાનો પૂરો ઉપયોગ કરવા માટે બધું પાણી એક નિશ્ચિત જગ્યાએ સંગૃહીત કરવામાં આવ્યું છે. પરિવારના લોકો જુદી જુદી ઝતુઓમાં જુદા જુદા માળે રહેવા જતા હતા. અહીં રણના કારણો પાણીની ભારે તકલીફ રહેતી પણ આ લોકો એક જ પાણીનો જુદી જુદી રીતે ચાર વાર ઉપયોગ કરતા. પહેલાં પીવામાં વપરાતું. પછી નહાવામાં વપરાતું. નાચા પછીનું પાણી ટબમાં ભેગું કરાતું. આ પાણી વચ્ચ ધોવામાં કામ આવતું. તે પછીનું પાણી વાસણ ધોવા કે

રસોડાની સફાઈમાં કામ આવતું અથવા ઢોરોને પિવડાવવામાં કામ લેવાતું. આ રીતે ચાર વાર ઉપયોગ કરાતો. આ અનાજને રાખવાના કોડા છે. જેમાં વર્ષો સુધી અનાજ સુરક્ષિત રહી શકતું. અને આ દરદાળીના રાખવાની ગુપ્ત જગ્યા છે. જલદી કોઈને મળે જ નહિ તેવી ગોઠવણ કરેલી છે. આ ઓરડામાં ઉપર બાજુમાં બધે જ દર્પણો જરૂરી છે. એક જ મીણબત્તી સળગાવવાથી હજારો દીવા થઈ જાય છે અને પ્રકાશ વધી જાય છે. આ અતિથિઓ માટેનો ઓરડો છે. હવેલીનો વહીવટ સરકાર હસ્તક હોવાથી તેની સુરક્ષા અને સફાઈ બરાબર નથી. ઘણાં દર્પણ કાઢી લેવાયાં છે.

કરણો ભીલ

રાજસ્થાનમાં કરણો ભીલ નામનો એક આદિવાસી હતો. તેને 6 ફૂટ લાંબી મૂછો હતી. તેનું નામ ગિનિસ બુકમાં રખાયેલું અને વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ હતી. પણ પછી અંદરઅંદર ઈર્ઝાદ્રેષના કારણે કોઈએ તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને લઈ ગયા. હજુ સુધી તેનો પત્તો નથી. તેનો છોકરો અહીં હવેલીની સામે બેસે છે. તેને પણ ચાર-સાડાચાર ફૂટ લાંબી મૂછો થઈ છે. આપણે ગિનિસ બુક જેવી સંસ્થા કરી નથી. આપણી વિશેષતાઓ વિદેશીઓના માધ્યમથી આપણને જાણવા-જોવા મળે છે. આપણે પોતે આપણી વિશેષતાઓને સમજી શકતા નથી. પટવાઓની હવેલીઓ જોઈને હવે અમે નથમલજીની હવેલીએ પહોંચી ગયા છીએ. પટવા જેવા જ બીજા શેઠ નથમલજી પણ હતા. તેમણે પણ અહીં ભવ્ય હવેલી બંધાવી છે, જેને ‘નથમલજી કી હવેલી’ કહેવાય છે.

નથમલજી રાજાના દીવાન હતા. તેમણે 1885માં આ હવેલીનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. અહીં પણ ગજબનું કોતરકામ કરેલું છે. આ હવેલીનું નિર્માણ બે ભાઈઓએ મળીને કર્યું છે. બન્નેએ પોતપોતાના ભાગને એકબીજાથી ચઢે તેવો બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ જુઓ તો બન્ને ભાગ સરખા જ લાગે. પણ ધ્યાનથી જુઓ તો જ બન્ને વચ્ચેનો ફરક સમજવા લાગે. નથમલજીની ભવ્ય હવેલી જોઈને અમે વિદ્યાય થયા. અમે જેસલમેરની ગલીઓમાં ફરી રહ્યા છીએ. ગલીઓ ઘણી સાંકડી છે અને કેટલાક લોકો ઘરે ઘરે ફરીને ભીખ માગી રહ્યા છે. આ લોકો રોજ આ પ્રમાણે ફરી ફરીને ભીખ માગીને જીવન જીવે છે. આપણે કેટલા પટવા કે નથમલ પેદા કર્યા તે મહત્વાનું છે. પણ સાથે સાથે કેટલા ભિખારીઓ પણ પેદા થયા તે પણ જોવાનું રહ્યું. રોજનું પ્રમાણ ઘટી જાય એટલે બેકારી વધે. બેકારીમાંથી ભીખ પ્રગત થાય અથવા ઘણા એમ માની બેઠા હોય છે કે ભીખ માગવી એ અમારો ધરમ જ છે. તેવા લોકો કામ ન કરતાં ભીખ તરફ વળ્યા રહે છે. ઉત્તમ રાજ્ય તો ભિખારીઓ વિનાનું કહેવાય.

જેસલમેરનો કિલ્લો

હવે અમે કિલ્લાની નજીક પહોંચી ગયા છીએ. કિલ્લો દુંગર ઉપર ઊંચે છે. એટલે રિક્ષાવાળા ત્રણત્રણ માણસોને બેસાડીને છેક કિલ્લાના દરવાજા પાસે લઈ જાય છે. આ કિલ્લાને ‘ગોલ્ડન ફોર્ટ’ સોનેરી કિલ્લો કહેવાય છે. કારણ કે પીળા પથ્થરોથી બનાવાયેલો છે. ઈ.સ. 1156માં ભાટીરાવલ જેસલ દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો છે. મહમદ ગળનવીએ લોદરવાનો નાશ કર્યો એટલે રાજધાની અહીં ખ્રેડવામાં આવી હતી. ભાટીરાવલ જેસલ ભગવાન ફૃષ્ણાના વંશજ—યદુવંશી—મનાય છે. એક વાર ભગવાન ફૃષ્ણો કદ્યું હતું કે એક સમય આવશે જ્યારે મારા વંશજો અહીં રાજધાની બનાવશે. ભાટી જેસલે રાજધાની અને કિલ્લો બનાવીને તે વાત સાચી ડેરવી છે. પહેલાં કદ્યું તેમ અહીં પાણીનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ રહેતો હોવાથી કિલ્લાનું નિર્માણ પાણી વિના જ પથ્થરોને નર-માદાના રૂપમાં જોડીને બનાવાયો છે. કિલ્લામાં અંદર જવા માટે ચાર દરવાજા પાર કરવા પડે છે. 1156થી શરૂ થયેલો કિલ્લો ખરેખર પૂરો થયો 1722માં. પહેલાં બધી વસતિ કિલ્લામાં રહેતી હતી. હજુ પણ 4-5 હજાર માણસો કિલ્લામાં રહે છે. જાણો કે શહેર જ વસેલું છે. 25-30 હોટલો પણ છે. આ સામે ભવ્ય મહાલયો દેખાય છે તે રાજા તથા રાજીઓના મહેલો છે. વર્તમાન મહારાજા હવે કિલ્લામાં રહેતા નથી. તેમણે બહાર ભવ્ય પેદેસ બનાવેલો છે. હવે તેમના અહીંના મહેલમાં સંગ્રહસ્થાન બનાવી દીધું છે.

પહેલાં રાજા અને રાજીઓ અલગ-અલગ રહેતાં હતાં, કારણ કે ઘણી રાજીઓની સાથે કેવી રીતે રહી શકાય? રાજા વારાફરતી જુદી જુદી રાજીઓના ત્યાં જતા. આ કિલ્લો પૂરા રાજસ્થાનમાં બીજા નંબરનો જૂનો કિલ્લો મનાય છે. સૌથી જૂનો કિલ્લો ચિતોડગઢ મનાય છે. આ કિલ્લામાં સાત જૈન દેરાસરો છે, જે અત્યારે બંધ છે. પહેલાં અહીં ઘણા જૈનો રહેતા હતા તેથી આટલાં દેરાસરો બંધાયેલાં હતાં. જૈન દેરાસરો કારોગરો તથા મજૂરોને રોજ આપતાં હતાં. અહીં રોજની તકો ઘણી ઓછી છે. આજે પૂરું શહેર માત્ર પ્રવાસીઓ ઉપર જ જીવે

છે. ટૂરિઝમ ન હોય તો જેસલમેર કંગાળ થઈ જાય. રાજાએ કિલ્લાને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો હતો. એક તરફ માત્ર શાકાહારી લોકો જ રહેતા હતા. ત્યાં માંસાહારી રહી શકતા નહિ. બીજી તરફ માંસાહારી લોકો રહેતા. જૈનોના પ્રભાવથી આવા બે ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. આજે પણ આ વ્યવસ્થાને સ્વીકારવી જોઈએ. ચુસ્ત શાકાહારીઓ માંસાહારને સહન કરી શકતા નથી એટલે તેમને અલગ રહેવા દેવા જોઈએ.

6-2-07

(૩૧૮)

*

11. જેસલમેરનો કિલ્લો

અમે જેસલમેરનો કિલ્લો જોઈ રહ્યા છીએ. આ ચોકમાં અઢી વાર જૌહર થયેલાં. રાજપૂતોના ઈતિહાસમાં સર્વોચ્ચ ભવ્યતા કેસરિયાં અને જૌહરની રહી છે. જ્યારથી મુસ્લિમ આકાન્તાઓ ચઢી આવવા લાગ્યા ત્યારથી જ જૌહરવ્રત થતું હોય તેમ લાગે છે. રાજપૂત-રાજપૂત સાથે યુદ્ધ કરે ત્યારે જૌહર થયું લાગતું નથી. કારણ કે રાજપૂતોને ગળથૂથીમાંથી જ જીવનમૂલ્યો મળ્યાં હોય છે કે પારકી સ્ત્રી એ માતા બરાબર છે. એટલે પરાજિત રાજાની સ્ત્રીઓને પણ તેઓ માતૃભાવથી પૂજ્ય ગણીને તેમની માન-મર્યાદા રાખતા. પણ મુસ્લિમોનાં મૂલ્યો જુદાં હતાં. તેઓ હારેલા રાજાની સ્ત્રીઓને ‘માલેગનીમત’ અર્થાત્ ઈશ્વરની આપેલી બેટ સમજતા અને લુંટમાં સ્ત્રીઓને પણ લુંટની ચીજવસ્તુ સમજતા તેથી તેઓ તેમને ગુલામ બનાવીને લઈ જતા અને તેમની સાથે બધો વ્યવહાર કરતા. મહમદ ગળનીએ જ્યારે પ્રથમ આકમણ હિમાચલ પ્રદેશના મંદિરને તોડવા કર્યું ત્યારે સોના-ચાંદીની સાથે 55 હજાર સ્ત્રીઓ પણ લુંટેલી. આ બધી સ્ત્રીઓને ગળનવીના બજારમાં કહેવાય છે કે ચાર-ચાર આનામાં વેચેલી. તેમને લઈ જવાની પદ્ધતિ પણ કમકમાં ઉપજાવે તેવી રહેતી.

જે સિપાહી જેટલી સ્ત્રીઓ લુંટો તે પાંચમો ભાગ સરદારને આપીને ચાર ભાગ પોતે રાખી લેતો. એવી રીતે ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓને તે પોતાના ઘોડાના જીન સાથે લાંબા દોરડાથી બાંધતો. પોતે ઘોડા ઉપર ચઢીને મજલ કાપતો અને ગુલામ થયેલી સ્ત્રીઓ પાછળ ઘસડાતી આવતી. જો તે ન ચાલી શકે તો પાછળનો ઘોડાવાળો તેને ચાબુક ફટકારતો અને કોઈ મરી જાય તો ફેંકી દેવામાં આવતી અથવા ધૂળમાં દાટી દેવામાં આવતી. વચ્ચે જ્યાં પડાવ થાય ત્યાં સૈનિકો આવી લુંટેલી ગુલામ સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કામવાસના તૃપ્ત કરવા કરતા અને છેવટે વેચી દેતા. આવી ભયંકર કરુણ હાલતમાં પડવા એવી સ્વમાનવાળી રાજપૂતાણીઓ કદી તૈયાર ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. જેના પગની પાની પણ કોઈ જોઈ શક્યું નથી તેવી અત્યંત ઊંચા ખાનદાનવાળી રાજપૂતાણીઓ પોતાના શરીરને કોઈ હાથનો સ્પર્શ કરે તે પણ સહન કરી શકતી નહિ એટલે જ્યારે રાજપૂતોને નક્કી થઈ જાય કે હવે આપણે હારવાના જ છીએ ત્યારે એક તરફ તેઓ કેસરિયાં કરીને દરવાજા ખોલીને શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડતા તો બીજી તરફ સેંકડો મણ લાકડાનો ઢગલો કરીને તેને પ્રગટાવીને વીરાંગનાઓ પોતાની સાડીથી કેડ બાંધીને “હર હર મહાદેવ” અથવા “જય માતાજીની” બોલીને પતંગિયાની માફક ધગધગતી સામૂહિક ચિત્તામાં કૂદી પડતી અને રાખ થઈ જતી. શત્રુ જીતીને ભૂમિ તો મેળવતો પણ કોઈ રાજપૂતાણીને મેળવી શકતો નહિ. આવી ત્યાગ-બલિદાનની ગાથા વિશ્વમાં બીજે કયાંય મળવી કર્ઠિન છે. જોકે આવી પ્રથાથી હિન્દુઓનું રોયલ બ્લડ સમાપ્ત થઈ જતું. અર્થાત્ રાજવંશ કે રાજવંશી લોકો સમાપ્ત થઈ જતા. તેથી શત્રુને ભારે લાભ થતો. તે પછી નિષ્ઠંટક રાજ્ય કરી શકતો. કારણ કે બીજી બચેલી હિન્દુ પ્રજામાં સેનાપતિ તથા યોદ્ધાઓ રહેતા નહિ.

અમે જ્યાં ઊભા છીએ એ ચોકમાં અઢી વાર જૌહર થયેલાં. પહેલી વાર અલાઉદ્દીન ખીલજી ચઢી આવ્યો ત્યારે રાજાએ કિલ્લામાં રહીને યુદ્ધ કરેલું પણ લાંબા સમયે ખોરાક-પાણી વગેરે ખૂટ્યાં ત્યારે રાજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યા તથા રાજપૂતાણીઓએ જૌહર કર્યા હતાં. એવું કહેવાય છે કે 17થી 20 હજાર જેટલી રાજપૂતાણીઓ ધગધગતી આગમાં કૂદી પડી હતી. જોકે આ આંકડો કદાચ વધારે લાગે છે પણ જે હોય તે. હજારો સ્ત્રીઓ સત્તી થઈ ગઈ હતી.

બીજી વાર મહમદ તઘલક ચઢી આવ્યો ત્યારે જૌહર થયું હતું. તે વખતે પણ આવી જ રીતે કેટલીયે રાજપૂતાણીઓ રણચંડી બનીને અગનજવાળામાં ભરખાઈ ગઈ હતી પણ પોતાના શિયળને આંચ આવવા દીધી ન હતી.

ત્રીજી વાર પૂરી તૈયારી થઈ ગઈ હતી પણ પછી છેવટમાં જૌહરવ્રત બંધ રખાયું હતું. કારણ કે રાજપૂતોનો પરાજય વિજયમાં બદલાઈ ગયો હતો. જૌહરની વાતો સાંભળીને અમારા સૌનું હંદય ભરાઈ આવ્યું. સૌની આંખોમાં પાણી આવી ગયું. ચોકની ધરતીને મનોમન પ્રણામ કરી અમે આગળ રવાના થયા.

અમે સંગ્રહસ્થાન જોઈ રહ્યા છીએ. આ બધાં શાસ્ત્રો છે. જેમાં તલવાર-માલા મુખ્ય છે. બંદૂકો પણ છે. પણ તે ઉપરથી ભરવાની છે (મજર લોડિંગ). આ સિંહાસન ઉપર બેસાડીને રાજતિલક કરવામાં આવતું. અલાઉદ્દીને પચીસેક વર્ષ સુધી અહીં રાજ્ય કરેલું પણ પાણીની તકલીફ તથા રણના ત્રાસથી તેના સિપાહીઓને અહીં ગમ્યું નહિ. વળી અહીં કોઈ ખાસ આવક તો હતી નહિ, એટલે દિલહી

ચાલ્યા ગયા અને ભાઈ રાજપૂતોએ પાછું પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરી દીધું હતું. શ્રીકૃષ્ણથી માંડીને જેસલ તથા વર્તમાન વ્રજરાજસિંહજી સુધીનું વંશવૃક્ષ બતાવ્યું છે. રાજમહેલના ઝરુખાઓની આકૃતિ કુંડલ જેવી બનાવી છે. તેનું કોતરકામ ઘણું જ અદ્ભુત છે. આ સંગીતકક્ષ છે. રાણીઓ ઉપર બેસીને સંગીત સાંભળતી. તેમને કોઈ જોઈ શકતું નહિ. પહેલા જેસલમેર દુર્ગમ જગ્યા હતી, કારણ કે ઊંટ સિવાય અહીં આવવાનું કોઈ વાહન જ ન હતું. પાણીનો અભાવ અને રણ તેને દુર્ગમ બનાવી દેતું હતું. અહીં નાના-મોટાં 22 રજવાડાં હતાં. તેમને એક કરીને નામ પાડ્યું રાજપૂતાના. આજાદી પછી નામ પડ્યું રાજસ્થાન. અહીં એક લાકડાનો હૂલભૂ બનાવેલો ઘોડો છે. જે રાજકુમારોને અસવારી શિખવાડવાના કામમાં આવતો હતો. આ બધાં છત્રો રાજની સવારી માટેનાં છે. અહીં બધા સ્ટેમ્પો છે. એક આનાનો પણ સ્ટેમ્પ છે. જે દસ્તાવેજ લખવામાં કામ આવતો. જુદી જુદી રિયાસતોના પણ દસ્તાવેજ સ્ટેમ્પનો મોટો સંગ્રહ છે. આ રંગમહેલ છે. અહીં રાજારાણીનું મિલન થતું. આ તે સમયનો દોરી ખેંચવાનો પંખો છે. પણ પંખો ખેંચનારો રાજારાણીના એકાંતને જોઈ ન શકે તેટલા માટે 4-5 પુલીઓ વાંકીચુંકી લગાવીને ચાકરને ઘણે દૂર બેસાડવામાં આવતો. આ બધાં રાજાઓનાં ગાઉન છે અને આ ટૂંકો ખાટલો છે. જેમાં પગ લટકતા રહેતા જેથી જરૂર પડે તો તે જલદી ઊભો થઈ શકતો અને બચાવ કરી શકતો. આ દીવાને આમ છે. અહીં રાજા પ્રજાની ફરિયાદો સાંભળતો. સૂર્યપ્રકાશથી જાણ થનારી ઘડિયાળ છે. આ કિલ્લાની રચના પણ અદ્ભુત છે. તેને ત્રણ દીવાલો છે. પ્રથમ ગોળાવવાળી, પછી ગોળ-ગોળ બૂરજવાળી અને પછી કિલ્લાની સીધી દીવાલ. છેક ઉપર થોડા ગોળ ગોળ પથ્થરો ભેગા કરી રાખેલા છે. જ્યારે દાડુગોળો ખૂટી જાય ત્યારે આ ગોળ ગોળ પથ્થરો ઢળમાં ગબડાવવામાં આવતા. જેથી નીચેના શત્રુઓ ઘાયલ થતા કે મરી જતા. અહીં બે ઉત્સવો ધામધૂમથી થતા. એક ગણગોરનો અને બીજો દશાહરાનો.

આ ગડીસર તળાવ છે. ગઢસીસિંહ રાવલે ખોદાવ્યું હતું. બધા લોકો આ તળાવનું પાણી પીતા હતા. અમે એક વિશાળ સરોવર જોઈ રહ્યા છીએ. તેની વચ્ચે બે-ત્રણ છત્રીઓ છે અને દૂર દૂર સુધી જોઈ શકાય તેવા ચોકી ટાવરો પણ છે. કારણ કે શત્રુઓ આ તળાવમાં ઝેર ન મેળવી દે તેની સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. વચ્ચેની છત્રીઓમાં રાજા પોતાનાં સગાં-વહાલાં સાથે હવા ખાતો. ચારે તરફના પાણી ઉપરથી ઠંડી હવા આવતી.

ટીલ્લો

અહીં જેસલમેરમાં ટીલ્લો નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી. રૂપરૂપનો અંબાર અને થનગનતું જોબન. ધારે તેને ઝડપી લે તેવી કુશળતા. તે ઘણા પૈસા કમાણી. પણ પછી તેને સદ્દબુદ્ધિ સૂક્ષી. તેને થયું કે આ બધા પૈસા મૂકીને હું તો મરી જવાની. લોકો મને યાદ કરે તેવું કોઈ સારું કામ તો મેં કર્યું નથી. હવે મારા પૈસાનો હું જાતે જ સદ્દુપયોગ કરી લઉં. એમ સમજને તેણે આ સરોવરના કિનારે ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર બનાવડાવ્યું. પણ રૂઢિવાઈઓને આ ન ગમ્યું. અમે વેશ્યાના બનાવેલા દરવાજામાંથી સ્નાન કરવા આવ-જા કરીએ એ કેમ બની શકે? 1909માં આ દ્વાર તૈયાર થયું. આવા ધર્માધ લોકો રાજા પાસે ગયા. રાજાને ઉશ્કેર્યા. અમે તો ઠીક પણ તમારે પણ આ જ દરવાજામાંથી આવ-જા કરવી પડશે. રાજા પ્રભાવમાં આવી ગયો અને તેણે હુકમ કર્યો કે દરવાજો તોડી નાખો. ટીલ્લોને ખબર પડી. તે ગાભરાઈ. અરે, જીવનભરની કમાણી ખર્ચની મેં આટલો ભવ્ય દરવાજો તૈયાર કરાવ્યો અને હવે તેને તોડી પડાશો! તેણે બ્રાહ્મણોનો સંપર્ક કર્યો. બ્રાહ્મણોએ તેને સલાહ આપી કે દરવાજા ઉપર મંદિર બાંધી હો, તો રાજા નહિ તોડે. ટીલ્લોએ દરવાજાના ઉપર મધ્યભાગમાં શ્રીકૃષ્ણમંદિર બંધાવી દીધું. રાજાને ખબર પડી અને દરવાજો તોડવાનું બંધ રખાવ્યું. પણ રાજા વર્ષમાં બે વાર આ તળાવમાં આવે છે. તેના માટે દરવાજાની બાજુમાં જ એક નાનો દરવાજો બંધાવ્યો છે. અહીંથી રાજા અને રાજપરિવાર આવ-જા કરે છે.

અમે જ ઉતારામાં ઊતર્યા છીએ તે ભવ્ય છે. તેનો ચોકીદાર ગોવિંદરામ સાંજે મારી પાસે આવ્યો. ધૂજતા હાથે તેણે એક કવર આપ્યું. હું સમજ્યો કે ટપાલ હશે. ખોલીને જોયું તો તેમાં 151 રૂપિયા હતા. બેઠેલા સૌ પ્રભાવિત થઈ ગયા. એક ચોકીદાર જેવો સામાન્ય માણસ પણ કેટલી શ્રદ્ધા ધરાવે છે! બહુ સમજાવીને મેં એક રૂપિયો રાખીને બાકીના 150 પાછા આપ્યા. ગરીબાઈ પણ ધન્ય થઈ જતી હોય છે, જે તેમાં ઉદારતા જળી તો.

“મહાદેવિયા પોલેસ”માં રાત રોકાયા. અહીં બધી હોટલોને પોલેસ કહેવાય છે. હમણાં નવી જ બની છે. મારો ઉકાભાઈનો આપેલો કીમતી ધાબળો ભૂલથી રહી જતો હતો પણ મેનેજરે યાદ કરીને લેવડાતી દીધો. વિદ્યા વખતે 2 કિલો મીઠાઈનું મોટું બોક્સ મેં ગોવિંદરામને

આચ્યુ. બાળભાગાંને પ્રસાદ આપજો. ગોવિંદરામ ભાવવિભોર હતો અને અમે પણ ભાવવિભોર હતા.

6-2-07

(કૃ.દી.)

*

12. બીકાનેર

જેસલમેરથી બીકાનેર જવાનો રસ્તો પોખરણથી જાય છે. એટલે ફરી પાછા અમે પોખરણ આવ્યા. અહીં સેનાનો કેમ્પ છે. અમે બધા રામદેવરા પહોંચ્યા. બધાની ઈચ્છા હતી તે પૂરી થઈ. એક કૂતરા ઉપર મોર બેઠેલો છે. જીવતા કૂતરા ઉપર જીવતો મોર. નવાઈ જ વાગે. એક ધર્મશાળામાં સીધુંસામાન ઉતારી રસોઈ શરૂ કરાવડાવી અને અમે બધાં દર્શન કરવા ગયાં. ગંદકી અને ભિખારીઓનો તો પાર નહિ. પણ આપણને ગંદકી ગંદકી લાગતી જ નથી. સૌને સદી ગઈ છે, પર્ચી ગઈ છે. ખાસ ભીડ ન હતી. એટલે શાંતિથી, ઝડપથી દર્શન કર્યા. પરચાવાળી જગ્યાએ લોકો ઘણા જતા હોય છે. રામદેવજીના ઘણા પરચા ગવાય છે. હિન્દુઓમાં પદ્ધતાત ગણાતો વર્ગ રામદેવજીને ઘણું માને છે. દર્શન કરીને, ભમણ કરીને, પાછા આવ્યા. આજે મેં જાતે દાળ બનાવી. સૌને બહુ ભાવી. બધા જમ્યા અને પછીને બીકાનેર તરફ વિદ્યાય થયા.

ચારે તરફ રણ જ રણ છે. અહીં ઊંટની ઓલાદ સુધારવાનું ફાર્મ છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ કવોલિટીનાં ઊંટો અહીં પેદા થાય છે. ખરો પ્રશ્ન મનુષ્યોનો છે. હજુ સુધી એવું કોઈ ફાર્મ જોવા નથી મળ્યું જ્યાં મનુષ્યોની કવોલિટી સુધારવામાં આવતી હોય. તેની શરૂઆત રાજાથી (નેતાથી) થતી હોય છે. રાજા પોતે ઉત્તમ કવોલિટીનો હોય તો કદાચ પ્રજાને ઉત્તમ બનાવી શકાય.

અમે બીકાનેર પહોંચી ગયા છીએ અને બીકાનેરનો જૂનાગઢ કિલ્લો જોઈ રહ્યા છીએ. આ કિલ્લો ભવ્ય અને વિશાળ છે. અહીં ખાસ કોઈ યુદ્ધો થયાં નથી. કારણ કે રાજાની નીતિ એવી રહી છે કે જે સમયે કેન્દ્રમાં જે સત્તા ઉપર હોય તેની સાથે મળીને રહેવું.

અમારે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ કેટલાક ગુરુઓ એવા હોય છે કે વર્તમાન સત્તાવાળા સાથે મેળ રાખીને રહે છે. ભલે પછી તે શયતાન કેમ ન હોય. કોઈ કોઈ વાર તેમને પ્રસંગમાં બોલાવવા, હારતોરા કરવા, વખાણ કરવાં અને આત્મીયતા બતાવવી. માન આપીને કામ કઢાવી લેવું અથવા ઓછામાં ઓછું, પજવતા અટકાવવા. આ નીતિ ભારે સફળ રહેતી હોય છે. પણ આમાં રાણા પ્રતાપ પેદા ન કરી શકાય. ઈતિહાસ તો રાણા પ્રતાપનો જ હોય છે. જયસિંહ કે માનસિંહનો નહિ.

અમે ચોકમાં ઊભા છીએ. વિશાળ ભવ્ય ચોક છે. ચારે તરફ મહેલો જ મહેલો છે. આ હોજ હોળી ખેલવાનો છે. રાજા પોતાના સામંતો કે પછી રાણીઓ સાથે અહીં હોળી ખેલતો અને અહીં નાચ-ગાન થતું. રાણીઓ ઉપર ઝરુખામાં બેસીને નાચગાન જોયા કરતી. પરદાપ્રથા હોવાથી તે બધાની સાથે બેસી શકતી નહિ.

ઈ.સ. 1581માં આ કિલ્લાનો પાયો નખાયો હતો. 350 વર્ષ સુધી રાજાઓએ તેને બાંધ બાંધ કર્યો ત્યારે પૂરો થયો. તેમાં કેટલીક જગ્યાએ હોલેન્ડથી આવેલી ટાઈટ્સ લગાવેલી છે. આ ‘કરણમહેલ’ છે. આમાં મહારાજા કરણસિંહજી રહેતા હતા. આ ચાંદીનો દરવાજો છે. અત્યારે આ બધી સંપત્તિ વર્તમાન મહારાજાની ખાનગી છે. તેમણે ટ્રસ્ટ કરી નાખ્યું છે. સરકારનો આના ઉપર કોઈ અધિકાર નથી. આ ‘અનુપમહેલ’ મહારાજા અનુપસિંહજીનો છે. તેઓ દશમા મહારાજા હતા અને 1669માં આ મહેલ બનાવ્યો હતો. અહીં ઘણું સોનું વપરાયું છે. આ ગાલીચાઓ પણ ભવ્ય છે. અહીં ઘણી ફિલ્મોનું શૂટિંગ કરવામાં આવ્યું છે. આ 27 કિલોની તલવાર છે જેને મહારાજા ધારણ કરતા મોગલોની તલવારો પાતળી, સાંકડી, હલકી રહેતી. જ્યારે રાજ્યપૂતોની તલવારો ભારે રહેતી. હલકી તલવારથી લાંબો સમય યુદ્ધ કરી શકતું. આ ‘બાદલમહેલ’ મહારાજા સરદારસિંહજીનો હતો. તેમને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. લગભગ બધા મહેલોમાં આવવા-જવાના રસ્તા એટલા બધા સાંકડા છે કે માત્ર એક જ માણસ આવ-જા કરી શકે. કારણ એ હતું કે કોઈ વાર શત્રુ ચઢી આવે તો એકસાથે ઘણા માણસો આવી ન શકે. માત્ર એક જ માણસ હોય તો પ્રતિકાર સરળતાથી કરી શકાય. અહીંના મહારાજા નરેન્દ્રસિંહજી 2003માં દેવ થઈ ગયા છે. તેમને પુત્ર ન હતો. રાણી અને કુંવરી છે. જે બે કિ.મી. દૂર નવા ભવનમાં રહે છે. જોધપુરની માફિક અહીં પણ રાઠોડવંશ ચાલતો હતો. જોધપુરના રાવ જોધાજીના પુત્ર રાવ બીકાજીએ પોતાનું અહીં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કરેલું. અહીં કદી પણ જોહર થયું નથી. કારણ કે ખાસ કાંઈ યુદ્ધો જ થયાં નથી. જે કેન્દ્રમાં રાજ્ય કરે તેની સાથે મૈત્રી રાખીને રાજ્ય કરવાની નીતિ રહી છે. આ જૂલો ચંદનના લાકડામાંથી બનાવાયેલો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જન્માષ્મિની રાત્રે રાજારાણી જુલાવતાં હતાં.

અહીં રાજા સૂતા. પલંગ માંડ એકાદ ફૂટ જ ઊંચો હશે. કારણ એ હતું કે કોઈ શત્રુ પલંગની નીચે છુપાઈને પ્રહાર ન કરે, પલંગ ટૂકા

પણ છે. કારણ કે પલંગની બહાર ઢીંચણનો ભાગ લટકતો રહે, જેથી મહારાજા ઊભા થઈને પણ યુદ્ધ કરી શકે. શત્રુઓ પલંગ સાથે દોરીથી બાંધીને હત્યા કરી નાખતા. ઘણી વાર પરિવારનાં માણસો જ ષડચંત્ર કરીને હત્યા કરાવી નાખતાં. અત્યારે અહીં 25થી 30 ટકા મુસ્લિમો છે. તેમના મતથી કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ જીતે છે. ભાગલા વખતે મહારાજાએ મુસ્લિમોને પાકિસ્તાન નિહિ જવા અને અહીં જ રહી જવા સમજાવેલા. એટલે મુસ્લિમો અહીં જ રહી ગયેલા. બાદશાહોના સમયથી મહારાજાઓનો પ્રેમ મુસ્લિમો પ્રત્યે વિશેષ રહ્યો છે. આ લિફ્ટ છે. મહારાજા ગંગાસિંહજી 1914માં વિલાયતથી લાવેલા. વીજળી ન હોવાથી કોલસાથી વીજળી ઉત્પન્ન કરીને લિફ્ટ ચલાવવામાં આવતી. અત્યારે તો લિફ્ટ બંધ પડી છે. આ ‘દીવાને આમ’ છે. અહીં જનતાનો દરબાર ભરાતો. ઉપર ઝર્ખામાં રાણીઓ બેસતી. મહારાજા ગંગાસિંહજીને 52 રાણીઓ હતી. મહારાજા બ્રિટિશ આર્મ્સમાં જનરલ હતા. તેમણે ફાંસના યુદ્ધમાં ભાગ લીધેલો. આ બંદૂકો તથા તોપોનો સંગ્રહ છે. મહારાજા ગંગાસિંહજીની 16 વર્ષની રાજકુમારીનું ટી.બી.ના રોગમાં દેહાંત થઈ ગયેલું તેનું આ ચિત્ર છે. આ ‘દીવાને ખાસ’ છે. અહીં રાજાનું મંત્રીમંડળ વિચારવિમર્શ કરવા ભેગું થતું. મહારાજા અનુપસિંહજી યુદ્ધ કરવા જતા ત્યારે 46 કિલોનું બખતર પહેરીને જતા. બખતર પહેરેલું હોય અને શરીર ઉપર ખણ આવે તો તેને જંજવાળવા આ ખાસ પ્રકારનું સાધન છે.

મહારાજા ગંગાસિંહજી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે બ્રિટિશ સેનામાં યુદ્ધ કરવા ગયેલા. ઊંટ, ઘોડા, હાથી વગેરે લઈને ગયેલા. અંગ્રેજોએ તેમને જર્મનો પાસેથી પકડાયેલું એક વિમાન લેટ આપેલું તે અત્યારે અહીં પડ્યું છે. આ યુદ્ધવિમાન છે અને મોટા ભાગે લાકડામાંથી જર્મનોએ બનાવેલું આ વિમાન પ્રદર્શન માટે મુકાયું છે, કદી ઊડ્યું નથી.

અમે નાનુંસરખું સંગ્રહસ્થાન જોઈ રહ્યા છીએ. એમાં એક ચિત્રે મારું ધ્યાન દોયું. અકબર બાદશાહ સૂતા છે અને એક રાજપૂતાણી હાથમાં કટાર લઈને તેની છાતી ઉપર ચઢી ગઈ છે. ગાઈડનું કહેવું છે કે પૃથ્વીસિંહ રાઠોડની આ પત્ની છે. અકબર મીના બજાર લગાવતો અને સુંદર સ્વીને જુએ તો પકડી મગાવતો. આ રાજપૂતાણી પણ આ રીતે તેની પાસે ગઈ. પણ તેના વશમાં થવાની જગ્યાએ કટાર કાઢીને તેના ઉપર કૂદી પડી. અકબરે હાથ જોડીને પ્રાણરક્ષા માગી તે પછી મીનાબજાર બંધ કરાવી દીધો. આપાતકાળમાં સ્વીઓએ નાનું હથિયાર જરૂર પાસે રાખવું જોઈએ. જેથી પોતાનું શિયળ રક્ષી શકાય અથવા મરતાં પહેલાં મારી શકાય. કૂતરાના મોતે તો ન મરાય. કોલેજોમાં ભણતી કે નાની-મોટી નોકરી કરતી સ્વીઓએ કે ખતરા વચ્ચે જીવન જીવતી પ્રત્યેક સ્વીએ આ રાજપૂતાણી બાઈ પાસેથી પ્રેરણા લઈને જીવન જીવવા જેવું ખરું. આવનારો સમય ઘણો ખરાબ આવી રહ્યો છે ત્યારે આ પ્રેરણા ખાસ લેવા જેવી ખરી. હવે તો એવાં સ્વે નીકળ્યાં છે જે શક્યનું કામ કરે છે તે રાખવાં જોઈએ.

કિલ્લો જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા. નગરના એક ચોકમાં વીર દુર્ગાદાસ રાઠોડનું પૂતળું મૂકેલું છે. આ વીરનું જીવન પણ પ્રેરણાથી ભરેલું છે.

13. જ્યપુરઃ આમેર—1

અમે જ્યપુર જઈ રહ્યા છીએ. હજુ સમય છે. દિવસ આથમ્યો નથી એટલે પહેલાં આમેરનો કિલ્લો જોઈ લેવા અમે પૂછતા પૂછતા સીધા આમેર પહોંચી ગયા. રસ્તામાં એટલો બધો ટ્રાફિક હતો કે ગાડી ચલાવવી કરીન થઈ જતી. બજારમાં બન્ને તરફ પાકી દુકાનો બાંધેલી છે. મૂળ જ્યપુરની બાંધણી પ્રમાણે જ્યારે આ નગર બંધાયું હશે ત્યારે તો આ રસ્તા ઘણા પહોળા લાગતા હશે, પણ હવે ટ્રાફિક એટલો બધો વધી ગયો છે કે ચાલવાની પણ જગ્યા રહેતી નથી. પ્રતિવર્ષ ભારતમાં નવી એક લાખ ગાડીઓ રોડ ઉપર ઠલવાય છે. પણ રસ્તા એના એ જ રહે છે. હવે કરવું શું? આવનારાં વર્ષોમાં આ પ્રશ્ન ઘણો વિકરાળ થઈ જશે. આપણો ત્યાં પ્રસિદ્ધ જગ્યાઓનાં બોડ ખાસ લગાવેલાં હોતાં નથી એટલે ડગલે ને પગલે પૂછ્યપરછ કરવી પડતી હોય છે. કિલ્લો એક નાની પહાડી ઉપર છે. કેટલાય વળાંકો પાર કરીને અમે જ્યારે ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે ખબર પડી કે આ તો નાહરસિંહનો કિલ્લો છે. આમેરનો નથી. ચાલો હવે જ્યાં પહોંચ્યા ત્યાં જોઈ લઈએ કિલ્લો. બસ ખાસ દૂર ઊભી રાખવી પડી. ખારસું ચઢાણ ચઢવાનું પાર કર્યું. પણ જે લોકો વૃદ્ધ હતાં તેઓને ભારે પડ્યું.

આ કિલ્લાનું નામ ‘નાહરગઢ’ એટલા માટે કે નાહર એટલે વાઘ અને એથી આ ટાઇગર ફોર્ટ પણ કહેવાય છે. મહારાજા માધવ-સિંહજીએ 1734માં આ કિલ્લાની શરૂઆત કરાવી હતી. તેમને નવ રાણીઓ હતી એટલે નવેન્ત્વ માટે અલગ અલગ પેલેસ બનાવડાવ્યા, જે આ કિલ્લામાં છે. અમે એકસાથે બનાવેલા નવ પેલેસ (ઘર) જોઈ રહ્યા છીએ. પ્રત્યેક ઓરડા ઉપર જે તે રાણીનું નામ લખેલું છે. મહારાજનો આ મહેલ છે અને પ્રત્યેક રાણીના મહેલની બે લાઈનો રાજાના મહેલથી જોડાયેલી છે. મહેલોની પાછળ એક રસ્તો છે. જે રસ્તા દ્વારા રાજા પોતાને ટીક લાગે તે રાણીના ત્યાં આવજા કરી શકતો. ઘણી પત્નીઓ હોય તેને એક મોટો પ્રશ્ન એ રહેતો કે ક્યાં જવું અને ક્યાં ન જવું? રાણીઓ તીવ્રતાથી રાજાની રાહ જોઈને બેઠી હોય, પણ રાજા બીજી રાણીના ત્યાં ચાલ્યા જાય એટલે બાકીની રાણીઓની શી દશા થાય? દામ્પત્યનું ખરું સુખ એકત્વમાં જ રહેલું છે. ઘણી રાણીઓ અથવા ઘણી પત્નીઓથી સુખ કરતાં દુઃખ જ વધુ મળતું હોય છે. એક દોહરો યાદ રાખવા જેવો છે:

બહુત વણજ, બહુત બેટિયાં દો નારી ભરથાર

ઈતને કો મત મારીએ, માર રહ્યો કિરતાર

અર્થાત્ જેને ઘણો વ્યાપાર-ધંધો હોય, જેના કારણો તેને સતત પ્રવાસમાં રહેવું પડતું હોય, જેને ઘણી દીકરીઓ હોય અને જેને બે પત્નીઓ અથવા ઘણી પત્નીઓ હોય તેને મારશો નહિ, કારણ કે તે તો પોતાના જ પ્રશ્ને મરી રહ્યો છે.

જે લોકો ઘણો ધંધો, ઘણી પેઢીઓ ખોલે છે અને પછી સતત પ્રવાસ કરતા રહે છે તેમનાથી તેમની પત્ની સંતુષ્ટ રહેતી નથી. આ અસંતોષ ઘણી વાર પાળ તોડી નાખે છે. પૈસો મેળવીને પણ ઘણી વાર પત્ની ખોઈ નાખવી પડતી હોય છે. કારણ કે જેમ વેલી નજીકની વસ્તુ ઉપર ચઢી જાય છે, પછી તે કલ્પવૃક્ષ હોય કે કાંટાવાળું બાવળનું વૃક્ષ હોય, તેમ વાસનાથી અસંતુષ્ટ બળબળતી શ્રીઓ નજીકના બાવળ જેવા કાંટાવાળા વૃક્ષ ઉપર પણ ચઢી જાય છે. તેમાં તેનો દોષ નથી. તેની વાસનાનો દોષ છે. કારણ કે વાસના આંધળી છે, તેને ફૂલ અને કાંટામાં ભેદ દેખાતો નથી. એ તો જ્યારે કાંટા વાગે ત્યાર પછી ખબર પડે. ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. શ્રીઓને સાચવવી હોય તો તેને સતત સહવાસ આપવો જરૂરી છે. પશ્ચિમમાં આવો રિવાજ છે. પતિ-પત્ની જ્યાં જાય ત્યાં સાથે ને સાથે જ રહે. આમ કરવાથી બન્નેનું રક્ષણ થાય છે.

આવી જ રીતે ઘણી પત્નીઓવાળો પુરુષ પત્નીઓની પરસ્પર ઈર્ષા, દ્રેષ, ષડ્યંત્રોનો શિકાર બનતો રહે છે. શ્રી પોતાના કામસુખને બીજી શ્રી પડાવી લે તે સહન કરી શકતી નથી. એટલે સતત ષડ્યંત્રો ચાલ્યા જ કરતાં હોય છે. આવાં ષડ્યંત્રોમાં માણસ સુખી ન થઈ શકે.

પ્રત્યેક રહેઠાળ બે માળનાં છે: શિયાળામાં નીચે રહેવાનું અને ઉનાળામાં ઉપરના ભાગમાં રહેવાનું. પ્રત્યેક ભાગમાં રસોડું, સ્ટોરરૂમ, બેડરૂમ તથા સંડાસની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ખાઈ-પીને બસ્સ પડ્યા રહેવાનું. રાજા તો કોઈ કોઈ વાર આવે અને તે પણ કોના ત્યાં આવે તે નક્કી નહિ. ખરેખર તો રાજાની રાણી જેવું કોઈ દુઃખી ન હોય. કારણ કે તેને પતિસુખ તો મળવાનું જ નથી. માત્ર રાણી-મહારાજાના લેબલનું સુખ મળે છે. તેના કરતાં તો જૂંપડીમાં રહેનાર શ્રીને જે પતિસુખ મળે છે તેથી તે ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે.

મહેલની ચમક સુંદર છે. એક ખાસ પ્રકારના પથરોથી આ મહેલો બન્યા છે અને સરકાર તેના ઉપર પોલિશ કરાવતી રહે છે. રંગકામ પણ સુંદર અને જેવું ને તેવું છે. દરવાજાઓની લોક સિસ્ટમ અદ્ભુત છે. લોક દેખાય જ નહિ પણ દરવાજો બંધ કરો એટલે આપોઆપ લોક થઈ જાય. ઓરડાઓને ગરમ રાખવાની પણ વ્યવસ્થા હતી. પ્રત્યેક રાણીની સાથે તેની દાસીને પણ રહેવાની વ્યવસ્થા છે. તે અપરિણિત રહેતી. આમ જુઓ તો બન્ને સતત કામવાસનાથી અતૃપ્ત રહેતી. પ્રત્યેક નિવાસમાં તે સમયનું મોટા ઓરડા જેવું સંડાસ પણ છે. મળમૂત્રનો નિકાલ પણ ગટર યોજનાથી કરાયેલો છે. 250 વર્ષ પહેલાંની આ વ્યવસ્થા જોઈને ગર્વ થાય છે. અમે છેક મહેલના ઉપર પહોંચી ગયા છીએ. અહીંથી પૂરું જ્યાપુર દેખાય છે.

ભૌમિયાનું કહેવું છે કે પહેલાં આમેરમાં જ રાજધાની હતી અને ત્યાં મીણા લોકોનું રાજ્ય હતું. તેમની પાસેથી કણવા (કુશવાહા) રાજ્યપૂરોએ આમેર પહાવી લીધું. આ રાજા માધવસિંહ પણ કુશવાહા વંશના રાજ્યપૂત હતા. તેમની પરંપરામાં મહારાજા માનસિંહ થયા (અકબરના સેનાપતિ). માનસિંહજીની બહેન જોધાબાઈ અકબરની સાથે પરણાવેલી. (જોકે હવે અત્યારે આ વાતનો વિરોધ થાય છે.) તે પછી જે કોઈ દિલહીમાં શાસક બન્યો તે બધાની સાથે જ્યાપુરના રાજાઓએ મૈત્રી રાખી હતી. તેના કારણો અહીં કઠી યુદ્ધ થયું નથી. એટલે અહીં કશી તોડફોડ જોવાની નહિ મળે. જ્યાપુરના મોટા ભાગના મહારાજાઓને વારસદાર દત્ક લેવો પડ્યો છે. તેમનો પોતાનો વંશ ચાલ્યો નથી. વર્તમાન મહારાજા ભવાનીસિંહજીને પણ પુત્ર નથી. દૌહિત્રને વારસદાર બનાયો છે. પણ્ણમમાં દીકરાની માઝક દીકરી પણ વારસદાર થઈ શકે છે એટલે તેમનો વારસાનો પ્રશ્ન આપણા કરતાં સરળ બની જાય છે. અહીંના બધા રાજાઓ પોતાના નામ આગળ ‘સવાઈ’ શબ્દ લગાવે છે. અર્થાત્ બધા કરતાં સવાયા રહેતા. મહેલમાં કરેલું રંગકામ ખરેખર સુંદર અને જોવાલાયક બન્યું છે. જ્યારે રાજા અહીં રહેતા નહિ ત્યારે રાણીઓ એકબીજાને મળી શકે તે માટે ખાસ પેસેજ બનાવેલો છે. તેઓ સીધાં જ એકબીજાના મહેલમાં જઈ શકતાં નહિ. અહીં વરસાદી પાણીનો ખૂબ યુક્તિપૂર્વક ઉપયોગ કરાયો છે. મહેલમાં બેલિજ્યમ જ્વાસ વાપર્યો છે જેની ખાસિયત છે. બેલિજ્યમ કાચમાં ઊંડાણ દેખાય છે, જે સાદા કાચમાં નથી દેખાતું. આ જ કિલ્તા ઉપર આવવા માટે એક ટૂંકો રસ્તો છે જે 1-2 કિ.મી. જ છે. બીજો રસ્તો જે અમે આવ્યા તે 14-15 કિ.મી.નો છે. અહીંથી પૂરું જ્યાપુર-નગર દેખાય છે. પિંક કલરનું જ્યાપુર હવે રહ્યું નથી. હવે કોઈ પ્રતિબંધ રહ્યો નથી એટલે જેને યોગ્ય લાગે તેમ કરે છે.

અમે અમારા ઉતારે પહોંચી ગયા. તેનું નામ છે ‘પોલો વિકટરી પોલેસ’. કથા એવી છે કે મહારાજને પોલો ખેલવાનો શોખ હતો. પોલો રમતાં રમતાં જ તેઓ મહારાણી ગાયત્રીદેવીને જીતી લાવ્યા હતા. એટલે આનું નામ રાખ્યું ‘પોલો વિકટરી પોલેસ’. મહારાજા પોતે પણ પોલો રમતાં રમતાં ઘોડા ઉપરથી પડી ગયા અને તેમનું મૃત્યુ થઈ ગયું હતું.

14. જ્યપુરઃ આમેર—2

આજે તા.21-1-07 છે. ચા-નાસ્તો કરીને બધા તૈયાર થઈ ગયા. અમારા બે સાથીદારો રમણભાઈ અને તેમના જમાઈ ગૌતમભાઈ દેસાઈ પાછા ગુજરાત જઈ રહ્યા છે. કિલ્લાની ચઢ-ઉત્તરથી ઘણા લોકો થાકી જાય છે તો કેટલાંક તો ચઢી-ઉત્તરી શકતાં જ નથી. આ પ્રવાસ કઠિન છે. સાથે સાથે ઐતિહાસિક રસવાળા માટે જ છે. જેમને તેવો રસ નથી તેમને આ પ્રવાસ કંટાળાજનક લાગે તેવું છે.

જ્યપુરમાં જોવાલાયક સ્થળોમાં “બિરલા મંદિર” પણ છે. અમે સવારે સવારે પહેલાં મંદિરનાં દર્શન કરવા જઈ રહ્યા છીએ. બિરલા શેડોમાં શ્રી જુગલકિશોર બિરલા એવા થયા જેમણે ભારતનાં પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક સ્થળોમાં ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યાં છે. પ્રત્યેક મંદિરમાં ઘણી પ્રેરણાઓ ભરી પડી હોય છે. ખરેખર તો મંદિર તો ભગવાનનું જ હોય છે. તોપણ લોકો તેને બિરલા મંદિરથી જ ઓળખતા હોય છે. બિરલા મંદિરની બાજુમાં જ એક જૂનો કિલ્લો છે. ટેકરી ઉપર 480 વર્ષ ઉપર મહારાજા માનસિંહ દ્વારા આ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેમાં એક શિવમંદિર પણ છે. વર્ષમાં એક દિવસ લોકો ત્યાં દર્શન કરવા જઈ શકે છે. અહીં અત્યારે રાજમાતા ગાયત્રીદેવી રહે છે. એટલે સામાન્ય લોકો ત્યાં જઈ શકતા નથી. મંદિરની સામે જ મંદિર બંધાવનાર બિરલા શેઠ તથા તેમનાં પત્નીની પ્રતિમાઓ મૂકેલી છે, જે સુંદર અને વંદનીય લાગે છે. વ્રજમોહન બિરલા અને શ્રીમતી રુક્મિણીદેવી બિરલા હાથ જોડીને પ્રલુને પ્રાર્થના કરી રહ્યાં છે.

મંદિરના દરવાજા ભવ્ય છે. અંદરના ભાગમાં કેટલાંક સુંદર ચિત્રો દોરેલાં છે. બિરલા શેઠનો મંદિર બાંધવા પાછળનો હેતુ હિન્દુ પ્રજાની એકતાનો તથા પ્રેરણાનો રહ્યો છે. એકતા માટે તેમણે પ્રસિદ્ધ હિન્દુ ઈષ્ટદેવોની એકતા બતાવી છે. સાંપ્રદાયિકતાથી વિભાજન થાય છે, એકતા થતી નથી. એટલે સાંપ્રદાય વિનાનું આ મંદિર છે. નિજ મંદિર પણ ભવ્ય છે. મંદિર સાડાઆઠ વાગ્યે ખૂલે છે. સાડાઆઠ ક્યારનાય વાગી ગયા છે પણ હજુ મંદિર ખૂલ્યું નથી. સૌ તીવ્રતાથી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે. સમયપાલન અને ભારતીયતા બંનેને સાથે કરી શકાય તો દેશનું કલ્યાણ થઈ જાય. મંદિરમાં કેટલાક આરસપહાણના પારદર્શક પથ્થરો છે. અંતે મંદિર ખૂલ્યું. અમે દર્શન કર્યાં અને વિદાય થયાં. ઠંડીથી બધાં ઠરી ગયાં છે.

280 વર્ષ ઉપર મહારાજા સવાઈ જ્યસિંહે આ નગરનો શિલાન્યાસ અહીં આ ગેટ ઉપર કર્યો હતો. ત્યારથી નગરીને ગુલાબી નગરી બનાવી હતી. વર્તમાન રાજાનું નામ ભવાનીસિંહજી છે. તે અહીં રહે છે, આ પોલેસમાં. આ જૂની વિધાનસભા છે. અહીં કાઠિયાવાડી ભેસ બહુ જ મૂલ્યવાન મનાય છે. એક કાઠિયાવાડી ભેસ 40 લિટર દૂધ આપે છે. કહે છે કે અકબરે 480 વર્ષ ઉપર બધાનાં મડદાં દાટવાનો રિવાજ ફરજિયાત ચાલુ કરાવેલો પણ હવે રિવાજ રહ્યો નથી.

અમે આમેરનગરી પહોંચી ગયા છીએ. સાંકડા રસ્તાવાળી આ નગરીમાં આજે પણ લોકો રહે છે. ભોમિયાનું કથન છે કે અહીં આવનારા પ્રવાસીઓમાં 75% ગુજરાતીઓ, 5% મરાಠીઓ અને 20% ગોરાલોકો હોય છે. જ્યપુર તો ગુજરાતી પ્રવાસીઓથી જ ચાલી રહ્યું છે. અત્યારે આમેરમાં નાનાં-મોટાં 365 મંદિરો છે. આપણે આવશ્યકતાવાળાં અને આવશ્યકતા વિનાનાં પણ મંદિરો બાંધ. બાંધ. કરીએ છીએ પછી રક્ષા નથી કરી શકતા કે સારી રીતે ચલાવી પણ નથી શકતા. એક કૃષ્ણમીરાં મંદિર પણ છે. જેમાં રાધાની જગ્યાએ શ્રીકૃષ્ણની સાથે મીરાંની પ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે. અમે દર્શન કર્યાં અને જીપમાં બેસીને છેક કિલ્લા ઉપર પહોંચી ગયાં. મૂળમાં માનસિંહની રાણીનું નામ હતું અમરાવતી. તેના નામ ઉપરથી આનું નામ રખાયું ‘આમેર’. આમેર કિલ્લાની ચારે તરફ પાકી દીવાલ છે અને વોચ ટાવર પણ છે. કિલ્લા ઉપર મહાકાળીનું મંદિર પણ છે. અમે બધાંએ દર્શન કર્યાં. કહેવાય છે કે રાજા માનસિંહે જ્યારે આ પ્રતિમાની પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા કરી હતી ત્યારે 21 બકરાઓનો બલિ આપ્યો હતો. હવે અત્યારે પણ પ્રતિદિન એક બકરાનો બલિ આપવાની પ્રથા છે. જૈન-વૈષ્ણવોનો પ્રભાવ જ્યાં જ્યાં વધ્યો છે ત્યાં ત્યાં આ પ્રથા બંધ થઈ ગઈ છે. આમ જુઓ તો વિક્રિના બધા જ ભાગોમાં કોઈ ને કોઈ રીતે બલિદાન આપવાની પ્રથા હતી જ. આજે પણ ઘણા ભાગોમાં છે. ભારતમાં જૈન-વૈષ્ણવ વગેરે વિચારધારાથી આમાં ઘણો સુધાર થયો છે. બંગાળના રાજા કેદારને હરાવીને ઘણી વસ્તુઓ સાથે શીલાદેવીની પ્રતિમા અહીં લાવ્યા હતા. તેથી આજે પણ પૂજારીઓ બંગાળી છે. આ દીવાને આમ અને આ દીવાને ખાસ છે. અહીં બેસીને રાજા પ્રજા તથા મંત્રીઓ સાથે ચર્ચાવિચારણા કરતો. અહીં જે રંગકામ થયું છે તે શાકભાજી વગેરે વનસ્પતિઓમાંથી બનાવેલા રંગોથી થયું છે. અહીં જ્યપુરની બાંધણી થાય છે તેમાં પણ આવા જ રંગ વપરાય છે.

રાજા-રાણીઓને બેસવાની જગ્યાએ ફુવારાની વ્યવસ્થા છે. પાણીની ટંકીમાં ગુલાબજળ ભેળવીને ફુવારો ચાલુ કરાતો. એથી ઠંડી અને સુગંધિત હવા આવ્યા કરતી. ચારે તરફ ફુવારા ઊડતા અને વચ્ચે રાણીઓ બેસતી હતી. રાજાને 12 રાણીઓ હતી એટલે 12 મહેલ બનાવવાયા છે. વરસાદી પાણી ભેગું કરવામાં આવતું. પછી એક મોટી ટંકીમાંથી બધા મહેલોમાં પહોંચાડવામાં આવતું. પ્રત્યેક રાણીનો મહેલ સ્વતંત્ર છે. સીધા જ એક મહેલમાંથી બીજા મહેલમાં જઈ શકતું નથી. બારોબાર રાણીઓને મળવા તથા વાતો કરવા માટે વચ્ચે એક સ્થાન નક્કી કરાયેલું છે. અહીં બધી બેસીને વાતો કરતી. પણ કોઈ રાણી કોઈ રાણીના મહેલમાં એકલી જઈને ખાનગી કશી વાતો કરી શકતી નહિં. સ્વીઓના શિયળનું રક્ષણ કરવું જેટલું જરૂરી છે તેથી પણ વધારે તેઓનું ખટપટોથી રક્ષણ કરવું પણ જરૂરી હોય છે. જો કોઈ સંયુક્ત કુટુંબમાં ઘણી સ્વીઓ એકસાથે રહેતી હોય અને તેમનું ખટપટોથી રક્ષણ ન કરી શકાય તો તે ઘરમાં મહા અનર્થકારી કલહ શરૂ થઈ જાય છે. તેમને ખટપટોથી બચાવવા રાજાએ અહીં લોકો જુંએ તેવી જગ્યાએ તેમને મળવાનું ગોઈયેલું હશે. રાજાઓ યુદ્ધો કરવા બહાર જતા અને વર્ષો સુધી બહાર રહેતા. તેથી રાણીઓના શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે આ મહેલોમાં નપુંસકોનો પહેરો રહેતો. નપુંસકો કાં તો કુદરતી રીતે હોતા અથવા તેમને બનાવવામાં આવતા. તેઓ રાણીઓના શિયળનું રક્ષણ કરતા.

આ જગ્યાએ બધાની રસોઈ થતી. પછી અહીં ગોઈવીને બધા મહેલોમાં જરૂર પ્રમાણે આવતી. આ સુહાગમંદિર છે. અહીં ઉપર પડદામાં બેઠેલી રાણીઓ રાજાની સભાઓ જોયા કરતી, જેથી તેમની બુદ્ધિનો વિકાસ થતો. આ શીશમહેલ છે. અહીં નાનાં-નાનાં ડેટલાંય દર્પણો દીવાલો તથા છતમાં ચોંટાડેલાં છે. ભોમિયાનું કહેવું છે કે ‘મુગલે આજમ’ ફિલ્મમાં આ શીશમહેલમાંથી જ પ્રેરણા લઈને ફિલ્મમાં અકબરનો દરબાર બતાવ્યો છે. અમે શીશમહેલ જોઈને બહાર નીકળ્યા. નીચે રસ્તા ઉપરથી 20-25 હાથીઓ પ્રવાસીઓને બેસાડીને કિલ્લાનો ઢળ ચઢી રહ્યા છે. એક હાથી ઉપર બે જ પ્રવાસીઓ બેસે છે અને રૂ. 550/- ચાર્જ થાય છે—માત્ર એક જ તરફના. પ્રાચીન કાળમાં પાણી લઈ જવા માટે માટીના મોટા કુલ્લડેના પાઈપો બનાવતા. એક તરફ મોઢું સાંકડું રહેતું અને બીજું તરફ પહોળું રહેતું. એકબીજામાં ફસાવીને પાણી લઈ જવાતું.

આમેરનો કિલ્લો રાજા માનસિંહ (પ્રથમે) બંધાવ્યો હતો. માનસિંહ અકબરનો સેનાપતિ હતો. તેણે ઘણાં યુદ્ધો લડ્યાં અને જત્યાં હતાં. તેમણે પોતાની બહેન જોધાબાઈનાં લગ્ન અકબર સાથે કર્યા હતાં જેનો દીકરો સલીમ—જહાંગીર—અકબર પછી બાદશાહ બન્યો હતો. આમેરના કિલ્લામાં જે ઓરડા બન્યા છે તેની છત 29 ફૂટ ઊંચી છે. રાજા માનસિંહે ભલે અકબરને બનેવી બનાવ્યા પણ તેના હિન્દુપણામાં જરાય કચાશ ન હતી. તેણે જગતશિરોમણિ મંદિર બનાવડાવ્યું છે. તેણે વારાણસી, વૃદ્ધાવન, વૈદ્યનાથધામ, રાજમહેલ અને અકબરપુરમાં પણ મંદિરો તથા મહેલો બનાવડાવ્યાં છે.

આમેરનો કિલ્લો એવી કુંગરી ઉપર છે કે જે લાંબી અને એકબીજાથી જોડાયેલી છે. એક તરફ કુદરતી તળાવ છે જે પાણીની તથા રક્ષાની વ્યવસ્થા કરે છે. રાજા માનસિંહે આ કિલ્લાનું નિર્માણ શરૂ કરાવ્યું હતું પણ તેને પૂર્ણ કરાવ્યો મીરજા રાજા જ્યસિંહ પ્રથમે. (1625-1666) આમેરમાં લગભગ પ્રત્યેક ઘરમાં બાંધણી-સાડી બનાવવાનું કાર્ય ચાલે છે. વર્ષો જૂનો આ તેમનો ધંધો છે. આ ગામમાં કોઈ ટેક્સ લાગતો નથી.

અમે એક એવી જગ્યાએ પહોંચ્યા છીએ જ્યાં પાણીની મોટી મોટી ભૂગર્ભ ટંકીઓ છે, જેમાંનું પાણી આમેર માટે પૂરું પડાતું હતું. એવું મનાય છે કે આ ટંકીઓની નીચે મહારાજા જ્યસિંહે અઢળક સોનું વગેરે છુપાવ્યું હતું. કહેવાય છે કે 1977માં દિદિરાબહેને અહીં તપાસ કરાવી હતી અને સાત ટ્રૂકો ભરીને ખજાનો લઈ જવાવો હતો. મહારાજા જ્યસિંહ અકબર કરતાં પણ વધુ ધનાઢ્ય હતા. કારણ કે યુદ્ધો પછી જે લુંટફાટ થતી તે બધી સંપત્તિ જ્યસિંહના હાથમાં આવતી. જ્યસિંહ આ પાણીની ટંકીઓમાં બધી સંપત્તિ છુપાવી રાખતા.

15. મોટી તોપ

કોઈ પણ રાજ્યનો ખજાનો તેની આર્થિક સ્થિતિને દર્શાવતો હોય છે. આર્થિક સમૃદ્ધિ વિના કોઈ રાજી સારી રીતે રાજ્ય ન કરી શકે. આવી જ રીતે ઉંચા પ્રકારનાં શાસ્ત્રો વિના રાજ્યનું રક્ષણ કે યુદ્ધો પણ કરી શકાય નહિ. પ્રત્યેક રાજી પાસે આધુનિક અને સવાયાં શાસ્ત્રો હોવાં જરૂરી છે. ભારતના પરાજ્યમાં શાસ્ત્રોની ઉપેક્ષા પણ કારણ છે. બાબર જ્યારે તોપો લઈને આવ્યો ત્યારે આપણી પાસે તોપો ન હતી. તેથી ઓછા લશકરે પણ બાબર જીતો રહ્યો. અહીં જ્યપુરના જ્યગઠ કિલ્વામાં એક એવી તોપ છે જે જોવાલાયક છે. આ તોપનું નામ છે ‘જ્યવાન’. રાજી જ્યસિંહે 1720માં આ તોપ દેશી કારીગરો પાસે બનાવડાવી હતી. તેને એક જ વખત ચલાવી હતી. 50 કિલોનો એક ગોળો 35 કિ.મી. દૂર જઈને પડ્યો હતો. એક કિવંટલ દારુ તેમાં ભરવામાં આવ્યો હતો. જ્યાં ગોળો પડ્યો હતો ત્યાં 100 ફૂટ ઊંડો ખાડો પડી ગયો હતો. આનું વજન 250 ટન છે. માત્ર તોપનું વજન 50 ટન છે. પણ તેની સાથે જોડાયેલું તેનું વાહન 200 ટનનું છે. જે હાથીઓ દ્વારા ચાલે છે અથવા આઘુંપાછું વાળી શકાય છે. મેટલમાંથી બનેલી આ તોપ ખરેખર ભવ્ય છે. 280 વર્ષ જૂની આ તોપને જરા પણ કાટ લાગ્યો નથી. આજે પણ દશેરાના દિવસે આ તોપની પૂજા થાય છે. ખરેખર આ તોપ ધ્યાનથી જોવા જેવી છે. 20 ફૂટ લાંબી નાળ છે. આ અહીં કારખાનામાં જ બનેલી છે. 11 હિંચનું પહોળું તેનું નાળચું છે. તોપને એક એવા વાહનમાં ફિટ કરેલી છે જેનાં પૈડાં નવ-નવ ફૂટનાં છે. આ કિલ્વા ઉપર કોઈ આકમણ થયું ન હતું. તેથી આ તોપનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો. ખરેખર આ તોપ જોવા જેવી લાગી. તોપ જોઈને હવે અમે નીચે ઉત્તરી રહ્યા છીએ. સવાઈ જ્યસિંહજી જ્યાં પોતાનો ખજાનો સંતાડતા હતા અને હિંદિરાબદેનના સમયમાં જ્યાંથી નવ ટ્રકો ભરીને ચીજવસ્તુઓ લઈ જવામાં આવી હતી તે પાણીની ટંકી જોઈ. આ ટંકીના નીચેના ભાગમાં નવ ઓરડાઓ બનેલા છે, જેમાં ખજાનો રાખી શકાય છે. આ ટંકીમાં 7 લાખ ગોલન પાણી ભરાય છે. દસ હજાર માણસો બે વર્ષ સુધી પાણી પી શકે છે.

હવે અમે હવામહેલ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. જ્યપુરના રાજી-મહારાજાઓ સમય-સમય ઉપર રાજસવારી કાઢતા હતા. ખાસ કરીને દશેરા જેવા તહેવારો ઉપર તથા કોઈ સ્થળે યુદ્ધ વિજય મેળવીને પણ આવતી વખતે તેઓ હાથી-ઘોડા વગેરેના ઠાઠમાઠથી નગરપ્રવેશ કરતા. આ સવારીને જોવા માટે પ્રજા ઉમટી પડતી. રાણીઓને પણ સવારી જોવાની હંચા થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પણ કડક પડદા-પ્રથાના કારણે રાણીઓ જનસમુદ્દાયમાં પ્રવેશી શકતી નહિ. એટલે માત્ર સવારી જોવા માટે રાજાએ અહીં એક મહેલ બનાવડાયો જેનું નામ રાખ્યું ‘હવામહેલ’. આ મહેલ રોડને અડીને જ બંધાયો છે, જેથી રાણીઓ રોડ ઉપરની સવારી બરાબર જોઈ શકે. આ મહેલ અત્યારે તો રાજસ્થાનનું પ્રતીક બની ગયો છે. તેનું ચિત્ર તો ગમે ત્યાં હોય જ. ખરેખર તે દેખાવમાં પણ સુંદર છે. આગળથી રોડને અડીને બંધાયો છે પણ પાછળથી તેની પાસે મોટો ચોક છે. બધા પ્રવાસીઓ પાછળથી ટિકિટ લઈને જ મહેલ જોવા જાય છે. ઘણા નિરાશ એટલા માટે થાય છે કે આગળથી ભવ્ય છે તેવો અંદરથી બહુ ભવ્ય લાગતો નથી. કારણ કે આ મહેલ રહેવા માટે નહિ પણ માત્ર રાણીઓને સવારી જોવા માટે બનાવેલો હોઈ રોડ તરફની સાઈડ થોડીક બારીઓ છે, જ્યાં રાણીઓ રોડ ઉપરની સવારી જોઈ શકે. મહેલ જોતાં જોતાં અમને બનાસકાંઠાના થોડાક ચૌધરીભાઈઓ મળી ગયા. તે બધા કુંભમેળો કરીને પાછા ગુજરાત જઈ રહ્યા છે. બધાને આનંદ થયો. સંગ્રહસ્થાન જોયું પણ ખાસ કંઈ જોવા મળ્યું નહિ. અહીં બાજુમાં જ ઘોડાઓની રેસ ચાલે છે. વર્ષમાં એક-બે વાર રેસ થાય છે. અત્યારે અહીં ઠંડી બહુ પડે છે. મને થોડી શરદી થઈ ગઈ છે.

*

16. રણથંભોર

આજે તા. 22-1-07 છે. અમે બધા સવારે ચા-નાસ્તો કરીને વિદાય થયા. અમારે રણથંભોર જવાનું છે. ડ્રાઇવર અજાણ્યો હોવાથી બે-ત્રણ વાર ભૂલો પડ્યો. જયપુર શહેર મોટું છે અને રોડો ઉપર પૂરેપૂરાં નામો લખ્યાં નથી. એક જગ્યાએ જોયું તો સવારના પહોરમાં 100-200 ફ્કીરોનું મોટું ટોયું ફૂટપાથ ઉપર સૂઈ ગયું છે અને જે ઊઠવા છે તે બધા જુદાં જુદાં ચૂપો કરીને પતાં રમી રહ્યા છે. બધા તન્મય થઈને પતાં રમી રહ્યા છે. અમે રસ્તો પૂછ્યો પણ કોને પરવા છે? આજો દિવસ ભીખ માગવી, જે મળે તેમાં સંતોષ માનવો. ખાઈ-પીને અહીં સૂઈ જવું. કશી ચિંતા નહિ. કોઈ દબાણ નહિ. “કલકી બાત કલ”. આ પણ એક જીવન છે.

અમે રણથંભોર તરફ જઈ રહ્યા છીએ. રસ્તામાં પોલીસે બસ રોકી અને ચેક કરવા આવ્યા. પણ મને જોઈને કહ્યું કે જવા દો. રાજસ્થાનમાં ડગલેપગલે જોયું કે પોલીસો, રાજપૂતો અને પ્રજા પણ સાધુ-સંતોનું સારું માન રાખે છે. અમે છેક ટેંક પહોંચી ગયા છીએ. ટેંકમાં મુસ્લિમ રાજ્ય હતું. અંગ્રેજોના સમયમાં 4-5 પીંફારા સરદારો પશ્ચિમ ભારતમાં હાહકાર મચાવતા હતા. તેમની પાસે હજરોની સંખ્યામાં ઘોડેસવારો અને સૈનિકો હતા. તેમનાથી રાજ-મહારાજાઓ પણગભરાતા, અને ઘણા તો તેમને નિયમિત ખંડણીઓ પણ આપતા. તીડના ટોળાની માફક આ પીંફારા ફરતા રહેતા અને જ્યાં ત્રાટકતા ત્યાં હાહકાર મચાવી દેતા. અંગ્રેજોએ પીંફારાઓથી પ્રજાને બચાવવા પાંચ સેનાઓનું ગઠન કરીને પાંચ તરફથી હુમલો કરી તેમને ઘેરી લીધા. પાંચમાંથી ચાર માર્યા ગયા. પાંચમાંથી અમીરખાનની સાથે સંધિ કરી અને આ ટેંકની નવાબી આપી. આ રીતે ટેંક ઉપર નવાબી રાજ્ય આવ્યું. પ્રજા પીંફારાઓના ત્રાસથી છૂટી અને સુખી થઈ.

ટેંકમાં સોનેરી કોડી ખાસ જોવા જેવી છે. તેના ઓરડાઓમાં કાચનું કલાકૃતિકામ જોવા જેવું છે. અહીં ઉદ્દૂ અને અરબી ભાષાનાં ઘણાં પુસ્તકો સંગ્રહાયેલાં છે. અહીંના ઊનના નમદા વખણાય છે. હજુ બપોરનો એક વાગ્યો છે એટલે સામાન વગેરે ઉતારામાં મૂકીને અહીંની ખાસ બનાવટની ગાડીઓમાં અમે બધાં કિલ્લો જોવા નીકળી પડ્યાં. રણથંભોરનો કિલ્લો તો જોવાનો છે જ. સાથે સાથે અહીંના જંગલમાં પ્રાણીઓ પણ ઘણાં છે તે પણ જોવાનાં છે. અહીં અત્યારે 32 વાઘ છે અને 25 હજાર હરણાં છે. આ સિવાય બીજાં પણ ઘણાં પ્રાણીઓ છે. પણ તે બધાં કાલે જોવાનાં છે. આજે તો માત્ર કિલ્લો જ જોવાનો છે. આ કિલ્લાને કુલ સાત દરવાજા છે. એક પદ્ધી એક સાત દરવાજા પાર કરો તે પદ્ધી જ રાજાના નિવાસ આગળ પહોંચી શકાય. અમારામાંનાં ઘણાં વૃદ્ધ અને અશક્ત માણસો પહેલા ગેટથી જ અટકી ગયાં, કારણ કે ચડાઈ ચડી શકાય તેમ ન હતી. એવું કહેવાય છે કે આ કિલ્લો રાજસ્થાનમાં બીજા નંબરનો મોટો છે. આ કિલ્લો એવી ગાડ ઝડીઓમાં બાંધ્યો છે કે છેક નજીક જાવ ત્યારે જ તેનો દરવાજો દેખાય. આ કિલ્લો ઈ.સ. 944માં ચૌહાણ રાજા રણથાનદેવે નિર્ભિત કરાવ્યો હતો. તેના નામ ઉપરથી રણથંભોર નામ પડ્યું લાગે છે. ચૌહાણોએ આ પ્રદેશ ઉપર 600 વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. આ કિલ્લામાં કોઈ ભવ્ય રાજમહેલો નથી. પણ યુદ્ધની દસ્તિએ તેની વિશાળતા અને દઢતા પ્રશંસનીય છે. તેના પ્રવેશદ્વારને ‘નૌલખા’ કહેવાય છે. અંદર જુઓ તો લગભગ 7 માઈલના વર્તુળમાં કેટકેટલાં ભવનો, મંદિરો તથા મસ્નિજદ્દો બનેલાં છે. જેમાં 50 ફૂટ ઊંચી છતવાળી એક છત્રી (સમાધિ) બનેલી છે. એને 32 થાંબલા છે. આ રાજા હમીરે પોતાના પિતાની સ્મૃતિમાં બંધાવી હતી. તેની નજીકમાં જ રાજમહેલના બંડેરો છે. એક ભગ્નાવશેખવાળી મસ્નિજદ પણ છે જે વિજય પદ્ધી અલાઉદ્દીન ખીલજીએ બંધાવી હતી.

એક એવી પણ લોકવાયકા છે કે જ્યારે અલાઉદ્દીન ખીલજી અહીં ચઢી આવ્યો હતો ત્યારે હમીરે તેનો સામનો કરીને તેને હરાવી દીધો હતો. પણ તે પાછો મહેલમાં આવે તેના પહેલાં જ કોઈએ અફવા ઉડાવી કે રાવ હમીર યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે અને સેના હારી ગઈ છે. આથી રાણીઓએ અહીં સામ્ભૂહિક જૌહર કરી નાખ્યું હતું. અર્થાત્ બધી રાણીઓ, કુંવરીઓ વગેરે બધી સ્ત્રીઓ અહિનમાં બળી મરી હતી. જ્યારે રાવ હમીર આવ્યો અને આ વાત સાંભળી, ધગધગતી ચિત્તા જોઈ ત્યારે તેને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેણે પોતાની તલવારથી પોતાનું જ માથું કાપીને પોતાના ઈષ્ટદેવ શિવજીને અર્પજા કરી દીધું. અહીં શૃંગી ઋષિ રહેતા હતા. તેમના આશ્રમમાં કાળે કરીને સાધુ-બાવાઓ રહેવા માંડ્યા એટલે તેમના આશ્રમને ‘જોગીમહેલ’ કહેવાય છે.

આ અલાઉદ્દીન ખીલજી દ્વારા બનાવેલી મસ્નિજદ છે જે હવે જીર્ણ થઈ ગઈ છે. એક દરવાજો એવો છે કે દરવાજાના સામે પચાસેક ફૂટ

દૂર એક કુદરતી પથરનો મોટો ખડક છે. તેને એટલા માટે રહેવા દીધો છે કે જ્યારે હાથીના દ્વારા દરવાજો તોડવામાં આવતો હોય છે ત્યારે વધુ જોરથી ધક્કો મારવા માટે હાથીને 100-200 ફૂટ દૂરથી દોડતાં આવવું પડે છે. પેલા ખડકના કારણે હાથીને દોડવાની જગ્યા રહી નહિ એટલે દરવાજો તૂટી શકે નહિ. અમારામાંથી ઘણાંખરાં પાછાં નીચે ઉત્તરી ગયાં, કારણ કે કિલ્લો ચઢતો નથી. શ્રી જગદીશભાઈ પણ નીચે ઉત્તરી ગયા.

આ ‘ગણેશ પોલ’ અર્થાત્ ગણેશ દરવાજો છે. આજે અહીં મેળા જેવું છે. આજે ગણેશજ્ઞના મંદિરમાં કોઈ ઉત્સવ છે. લોકોની ભીડ વધારે છે. કિલ્લા ઉપર જવાની ટિકિટ લેવાની નથી. કારણ કે ગણેશમંદિર છે. આ બાબા સદરુદ્ધીનની દરગાહ છે. બાબા અલાઉદ્દીનની સેનામાં હતા. તેઓની તથા તેમના પરિવારની અહીં દરગાહ છે. પ્રતિવર્ષ અહીં ઉર્સ ભરાય છે. હમીર મહેતની પાછળ બારુદ રાખવામાં આવતો. હજુ પણ બારુદની ગંધ આવે છે. કિલ્લાઓમાં રહેનારા માણસો માટે આ વાવ હતી પણ હવે તો બધું ભંગાર થઈ ગયું છે. અમે બધાંએ શ્રી ગણેશજ્ઞના મંદિરમાં દર્શન કર્યા. પૂજારીએ પ્રસન્ન થઈને મને માળાઓ તથા લાડુઓનું મોટું પડીકું પ્રસાદ તરીકે આપ્યું. અમે બધાં બહાર નીકળ્યાં. હજુ થોડે જ દૂર ચાલ્યા હોઈશું ત્યાં વાંદરાંઓના ટોળામાંથી એક મોટો વાંદરો આવ્યો અને મારા હાથમાં લટકતી માળાઓને તોડીને લઈ ગયો અને દૂર બેસીને ફૂલો ખાવા લાગ્યો. અહીં ઘણાં વાંદરાંઓ છે અને જંગલમાં કાંઈ ખાસ ખાવાનું ન હોવાથી ભક્તોની માળા-પ્રસાદ વગેરે પડાવીને ખાય છે. મારા હાથમાં ઘણાં લાડુઓ છે. મેં એક એક લાડુ બધાને ખવડાવવા માંડ્યો. વારાફરતી બધા આવીને લાડુ લઈ જવા લાગ્યા. વિદેશીઓને આ વાંદરારમત જોવામાં ઘણી મજા આવી.

અમે લક્ષ્મીજ્ઞના મંદિરે દર્શન કરવા ગયાં. પૂજારીનું કહેવું છે કે રાત્રે અહીં વાઘ તો નથી આવતો પણ નાના વધેરા આવે છે. એટલે ગાયોને વરંડાની અંદર લઈ લેવી પડે છે. માતાજ્ઞના મંદિરની નજીક જ દિગંબર જૈન મંદિર પણ આવેલું છે. અમે બધાં જૈન મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયાં. મંદિર જૂનું અને નાનું પણ સુંદર છે. અમે દર્શન કર્યા. ત્યાં વીસેક માણસો ભેગાં થયેલાં તેમણે અમને સૌને જમવાનો આગાહ કર્યા. મને નવાઈ લાગ્યી. પછી ખબર પડી કે દર વર્ષ ગણેશ પરિવાર અહીં જમણવાર કરે છે. એટલે આજે તેમના તરફથી જમણવાર હતો, જે પૂરો થયો છે પણ અમે જમી શકીએ તેટલું વધ્યું છે. અમે આભાર માન્યો અને વિદાય થયા.

આ પદ્મલા સરોવર છે. ચોમાસામાં ભરાઈ જાય છે પણ અત્યારે સુકાવાની તૈયારીમાં છે. વચ્ચે દરગાહ આવી. દર્શન કર્યા અને પેટીમાં પૈસા પણ નાખ્યા. નજીકમાં જ બાદલમહેલ આવેલો છે. અત્યારે તો ખુલ્લો પડ્યો છે. તેને પાર કરીને પાછળના ભાગમાં ગયા. નજીકના જ તળાવમાં પાણી છે. તેની પેલી તરફ ઘણાં હરણો ચરે છે. કેટલાક મગરો પણ પાણીની બહાર નીકળીને આરામ કરી રહ્યા છે. બધું સુંદર વનરાજી છે અને સાચું વાતાવરણ છે. આ મહેલમાં બાદશાહના સિપાહસાલાર રહેતા હતા. ઇત ઉપર ઘણાં ચિત્રો દોરેલાં છે પણ હવે તો લગભગ બૂંસાઈ ગયાં છે.

કિલ્લો જોઈને હવે અમે છેક છેલ્લાં દરવાજે પહોંચી ગયાં છીએ. અહીં અર્ધું પૂતળું મૂક્યું છે. પૂછતાં ખબર પડી કે જ્યારે અલાઉદ્દીન ખીલજી અહીં ચઢી આવેલો અને લગભગ બે વર્ષ સુધી કિલ્લાને ઘેરો ઘાલેલો પણ કિલ્લો જીતી શકતો ન હતો. ત્યારે અંતે રણમલ નામના એક અધિકારીને ઝોડવામાં આવેલો. રણમલે કિલ્લામાં ઘૂસી જવાનો ગુપ્ત માર્ગ બતાવી દીધેલો જેથી સિપાહીઓ અંદર ઘૂસી આવેલા અને ભયંકર લડાઈ કરી હતી. ગદ્વાર-દેશદ્રોહીની કુખ્યાતિ માટે તેનું પૂતળું અહીં મુકાયું છે. તેને જોઈને લોકો ધિક્કાર કરે. તેની ઉપર અને આજુબાજુ પથરો પડ્યા છે. લાગે છે કે લોકોએ તેને મારેલા હશે. આવું જ પૂતળું વલભીપુરના નાકે કાકુ મારવાડીનું અને પાટણની ભાગોળે માધવ મંત્રીનું પણ મુકાવું જોઈએ. કાકુ કરાંચીથી આરબ જમાદાર જૂનેદને ચૂપચાપ લઈ આવેલો. અને માધવમંત્રી દિલહીથી અલાઉદ્દીનના ભાઈ ઉલૂધખાંને લઈ આવેલો. બન્નેએ ગુજરાતની સત્તાને સમાપ્ત કરાવી. મંદિરોને ધ્વસ્ત કરાવેલાં. જેમ સુખ્યાત વિભૂતિઓને યાદ કરીએ છીએ અને તેમનાં સ્મારક બનાવીએ છીએ તેમ કુખ્યાત દેશદ્રોહીઓને પણ ધિક્કારવા જોઈએ જેથી કોઈ તેવા માર્ગ ચાલે નહિ.

સરદાર સરોવર ઉપર સરદાર સાહેબનું ભવ્ય સ્ટેચ્યુલ છે તે યોગ્ય જ છે. પણ સરદાર સરોવરને સતત અવરોધનારાં તત્ત્વોનું પ્રતીક પણ મુકાવું જોઈએ જેથી લોકો તેમને ધિક્કારી શકે.

17. ચિતોડ

સવારે ચા-નાસ્તો કરીને બધાં તૈયાર થઈ ગયાં છે. આજે અમારે જંગલનાં પ્રાણીઓ જોવા જવાનું છે. ખાસ કરીને વાઘ જોવાના છે. આ માટે અહીંનું એક ખાસ પ્રકારનું વાહન જ જંગલમાં જઈ શકે છે. જેમાં 15-20 માણસો બેસી શકે છે. ઠંડી પુષ્ટ છે. વાહનને ઉપર છત નથી એટલે પવન વધારે આવે છે. અમે વન-પ્રવેશના દરવાજે જઈને ઊભા રહ્યા. ટિકિટો લેવાની છે. પણ આ શું? 15-20 યુવાનિયાઓ જાતજાતની હેઠે, મોઝાંઓ વગેરે વસ્તુઓ વેચવા આવી પહોંચ્યા. પ્રવાસીઓમાં ગોરા વધારે હોય છે. તેઓ આવી વસ્તુઓ વધુ ખરીદે છે. જે લોકો ઠંડીનાં સાધનો નહિ લાવેલા તેઓ પણ ખરીદી કરે છે.

હજુ સૂર્યોદય થયો નથી. બધા ઠંડીના કારણે થરથરી રહ્યા છે. બંને તરફનાં ગીય જંગલો વચ્ચે કાચા રસ્તા ઉપર અમારી ગાડી ચાલી રહી છે. સૌને તીવ્ર ઉત્કંઠા છે કે ક્યાંકથી કોઈ વાઘ દેખાઈ આવે. લોકો વાઘ-સિંહ જોવા માગે છે. હરણાં-વાંદરાં નહિ. પણ વાઘ તો હવે માત્ર 32 જ રહી ગયા છે. તેમાં પણ સરકારે આ જંગલને પાંચ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું છે. પાંચમાંથી કોઈ પણ એક ભાગમાં તમે ફરતા હો છો એટલે કદાચ તે વિભાગમાં વાઘ ન પણ હોય. સરકારે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો નથી, નહિ તો વાઘ ક્યાં છે તેની માહિતી મેળવી શકાય.

અમે ફરી રહ્યા છીએ પણ કોઈ પ્રાણી દેખાતું નથી. અમે બે પર્વતોની વચ્ચે ચાલી રહ્યા છીએ. એક તરફ અરવલ્લી છે અને બીજી તરફ વિંધ્યાચલ છે. આ પર્વતો વર્ષાંત્રાતુમાં જ લીલાછમ થઈ જાય છે. અત્યારે સુકાઈ ગયા છે. ગઈ કાલનો અમારો ભોમિયો મુસલમાન હતો. આજે બીજો પણ મહિમદ છે. એક સ્થળે રસ્તામાં વાઘના પંજા દેખાયા. ફરી પાછા દેખાયા પણ વાઘ મળ્યો નહિ. કદાચ આટલામાં જ ક્યાંક હશે. ગીય જાડીમાં ક્યાં દેખાય? બે હરણો જોયાં. એક ચોકમાં બધાં ઊભાં રહ્યાં. પક્ષીઓ આવી આવીને હાથમાંથી ખાવાનું લઈ જાય છે. ફરી પાછા ચાલ્યા. હરણો વગેરે તો ઘણાં જોયાં પણ હજુ સુધી વાઘ જોવા મળ્યો નથી. લગભગ ત્રણેક કલાક સુધી ખૂબ રખડપણી કરી પણ વાઘ જોવા ન મળ્યો. અંતે નિરાશ થઈને પાછા ઉતારે આવી ગયા.

રણથંભોર જનારાને સલાહ આપવી પડે છે કે કિલ્લો તો જોવો પણ જંગલ જોવાનો આગ્રહ રાખવો નહિ. બહુ ભારે ફી લેવાય છે અને વાઘ તો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. અમારી સાથે થોડા ગોરાઓ પણ હતા. તે પણ વાઘ જોયા વિના નિરાશ થઈ ગયા.

ધનજી મહારાજે રસોઈ તૈયાર કરી દીધી હતી. સૌ પ્રેમથી જમ્યા અને પછી ચિતોડગઢ જવા રવાના થઈ ગયા. પણ આ શું? થોડી જ વારમાં બહુ જ ખરાબ રસ્તો આવ્યો. બાજુમાં નવો રસ્તો થઈ રહ્યો છે એટલે જૂનો રસ્તો ખરાબ થઈ ગયો છે. રાજસ્થાનમાં ડગલે ને પગલે કિલ્લા જોવા મળે છે. કારણ કે નાના-મોટા રાજાઓએ ઘણા કિલ્લા બંધાવ્યા છે. રસ્તામાં ઇન્દ્રગઢ ગામ આવ્યું. અહીં પણ દુંગરા ઉપર કિલ્લો દેખાય છે. પણ ખાલી જ લાગે છે. અમે ટૂંકો રસ્તો લીધો અને હવે હેરાન થઈ રહ્યા છીએ. બુંદી શહેરની વચ્ચેથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. શહેર સારું છે. ગાડી 15-20 કિ.મી.ની એવરેજે માંડ ચાલી રહી છે. રાત પડી ગઈ છે. ડ્રાઇવરે ઓચિંતાની બસને એક બહુ મોટા ખાડામાં નાખી અને બધાં ઊછાયાં. બસના માલિક ભરતભાઈને પેટમાં બહુ વાગ્યું. તેઓ બૂમો પાડવા માંડ્યા. હવે આ જંગલમાં શું થાય? ચારે તરફ ગાડ અંધકાર છે. જો બસનો પાટો તૂટી ગયો હોય કે બીજું કાંઈ થયું હોય અને બસને અહીં પડ્યા રહેવાનું થાય તો કદાચ બસ લૂંટાઈ જાય, કારણ કે પ્રદેશ નિર્જન અને ગાડ અંધકારવાળો છે. કણસત્તા ભરતભાઈને આગળ લીધા. હિમત આપી. સારા નસીબે બસને કાંઈ થયું ન હતું તેથી પ્રવાસ ચાલતો રહ્યો. રાતે દશેક વાગ્યે અમે જેમ તેમ કરીને ચિતોડ પહોંચ્યા. ટૂંકો રસ્તો લેવાનાં જોખમો હંમેશાં રહેતાં જ હોય છે. હવે નવું સંકટ ઊભું થયું. આજે વસંતપંચમી હોવાથી ક્યાંય કોઈ ઉતારો ખાલી નથી. બધે લોકો ભરચક થઈ ગયાં છે. માંડ માંડ ફરીને એક ઉતારો મેળવ્યો અને બધાં રાત રોકાયાં. સૌ થાક્યાંપાક્યાં ઘસઘસાટ સૂર્ય ગયાં.

સવારે ચા-નાસ્તો કરીને રિક્ષાઓ કરીને કિલ્લો જોવા નીકળી પડ્યા. કિલ્લો જોતાં પહેલાં તેનો ટૂંકો ઇતિહાસ જોઈશું. નવમી અને દશમી શતાબ્દીમાં અહીં ગુજરાતના રાજાઓ તથા માળવાના રાજા બોજ તથા મુંજનું રાજ્ય ચાલતું હતું. 1133માં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું શાસન ચાલતું હતું. અને 1150માં ગુજરાતના જ ચાલુક્ય રાજ કુમારપાણનું રાજ્ય હતું. 1207માં ફરીથી ચાલુક્ય અને ગોહિલોએ રાજ્ય કર્યું હતું. તેમના પછી નાગદાના જેત્રસિંહે રાજ્ય કર્યું હતું. તેણે દિલહીના જ્યાસુદીનની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને હરાવ્યો હતો. ઈ.સ. 1303માં

અલાઉદીન ખીલજુએ મહારાણી પદ્મિની માટે યુદ્ધ કર્યું હતું. પોતાના પુત્ર ખીજખાંને રાજ આપીને તે દિલહી ચાલ્યો ગયો. તે વધુ સમય શાસન કરી શક્યો નહિ. તેના પછી જાલોરના કાનહડેના ભાઈ માલદેવના હાથમાં રાજ્ય ગયું. માલદેવ પાસેથી ઈડરના બાપા (બાપા) રાવળના વંશજ હમીરે પોતાના વંશનું રાજ્ય ફરીથી મેળવી લીધું. હમીરની વીરતાથી ફરી ચિતોડ ધન્ય થયું. 1365-73 સુધી રાણ ક્ષેત્રસિંહે રાજ કર્યું. તેના પછી 1373થી 1397 સુધી રાણા લાખાએ શાસન કર્યું. તેના પછી રાણા મોકલે 1398થી 1433 સુધી રાજ કર્યું. તેના પછી રાણા કુંભાનું રાજ શરૂ થયું. તેમનો કાળ મેવાડનો સુવર્ણકાળ મનાય છે. તેણે ઘણાં યુદ્ધો લડ્યાં તથા ઘણાં ભવનો-કિલ્લા વગેરે બંધાવ્યાં. 1509થી રાણા સાંગા ગાદીએ આવ્યો. તેનું રાજ્ય છેક ગુજરાત સુધી વિસ્તર્યું. રાણા સાંગાનું યુદ્ધ મોગલ આકાન્તા બાબર સાથે પણ થયું.

ઈ.સ. 1534માં ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે આકમણ કર્યું, જેમાં કેસરિયાં અને જૌહર થયું. તે પછી 1567માં અકબરે ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો. આ વખતે પણ રાજપૂતો અને રાજપૂતાણી-ઓએ ભારે બલિદાનો આપ્યાં.

ઈ.સ. 1559માં મેવાડની રાજધાની ચિતોડથી ખસેડીને ઉદ્ઘાટન લઈ જવાઈ. 1552થી મહારાણા પ્રતાપ ગાદીએ બેઠા. તેમણો અનેક યુદ્ધો કર્યાં જેમાં હલદીઘાટીનું યુદ્ધ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આ વીરપુરુષ મરણપર્યત્ત એકલવીર થઈને અકબર સામે યુદ્ધ કરતો રહ્યો. દુઃખ તો એ છે કે અકબરના તરફ રાજસ્થાનના જ રાજપૂત રાજાઓ પ્રતાપ સાથે લડતા રહ્યા અને પ્રતાપને અકબર સામે માથું નમાવવા તથા બહેન-દીકરી પરણાવવા દબાણ કરતા રહ્યા. પણ પ્રતાપે છેવટ સુધી મચક ન આપી. ન તેણે માથું નમાવ્યું કે ન તેણે દીકરીઓ આપી. તે ઘણાની રોટલીઓ ખાઈને પણ અણાનમ જ રહ્યો. ઈતિહાસ નેકી-ટેકીનો હોય છે. તકવાદીઓનો ઈતિહાસ હોતો નથી. હોય તો તે કલંકિત ઈતિહાસ છે. પણ આ બધી વાતો પછી કરીશું. પહેલાં આપણે કિલ્લો જોઈએ.

કિલ્લો

ચિતોડનો કિલ્લો સમુદ્રથી 590 મીટર ઊંચો છે. (1810 ફૂટ) અને આજુબાજુ જમીનથી 152 મીટર (લગભગ 500 ફૂટ) ઊંચો છે. આ સીધો પઢાર છે. તેની લંબાઈ સાડાપાંચ કિલોમીટર જેટલી છે અને પહોળાઈ લગભગ પોણા કિલોમીટર જેટલી છે. તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ 700 એકર જેટલું છે. તેનો દેખાવ વહેલ માછલી જેવો છે.

અમે એક ભોમિયો લીધો જેનું નામ છે શાંતિલાલ સાલવી. તે આ કિલ્લામાં જ રહે છે. તેનું કહેવું છે કે આ કિલ્લો માત્ર રાજસ્થાનમાં જ સૌથી મોટો નથી પણ એશિયાભરમાં સૌથી મોટો છે. કિલ્લા ઉપરથી મધ્યપ્રદેશથી આવતી ગંભીરી નદી અને ઉદેપુર તરફથી આવતી નદી જોઈ રહ્યા છીએ. અહીંથી બિરલા ઉદ્ઘોગ પણ દેખાય છે અને એક દરગાહ પણ દેખાય છે. અહીં ઝીકનું કારખાનું પણ છે. રાજસ્થાનમાં ખનિજો ઘણાં છે પેલી તરફ જે.કે. સિમેન્ટનું કારખાનું છે. ખનિજ આધારિત ઘણાં ઉદ્ઘોગો અહીં વિકસિત થયા છે. અહીંથી માત્ર 25 કિ.મી. દૂરથી મધ્યપ્રદેશ શરૂ થઈ જાય છે. આ કિલ્લામાં 25 હજાર માણસો રહેતાં હતાં. હવે અત્યારે માત્ર પાંચ હજાર માણસો જ રહે છે. આ કિલ્લામાં 13 કિ.મી.ની લંબાઈવાળી સડક બનાવેલી છે. એથી બધાં દર્શનીય સ્થળોએ પહોંચી શકાય છે. આ કિલ્લામાં નાનાં-મોટાં 84 તળાવો છે. એનાથી પાણીની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

આ કિલ્લાનું નિર્માણ પટનાથી આવેલા મૌર્યવંશી ચિત્રાંગદ મૌર્યે કરાયું હતું. તેના નામ ઉપરથી ચિત્રદુર્ગ નામ પડ્યું હતું. પાછળથી ચિતોડ થઈ ગયું. 8મી શતાબ્દી સુધી મૌર્યવંશનું રાજ્ય રહ્યું. તે પછી ઈડરના બાપા રાવલનો વંશ શરૂ થાય છે. મૌર્યવંશના છેલ્લા શાસક માન મૌર્યને હરાવીને બાપા રાવળ અહીં ગાદીપતિ થયા હતા. તેમનો વિસ્તૃત ઈતિહાસ પરિશિષ્ટમાં લખવા પ્રયત્ન કરીશું.

18. ચિતોડગઢ

બાપા રાવતના વંશમાં એક રાણા થયા રતનસિંહજી. તેમનાં લગ્ન પદ્ધિની સાથે થયાં હતાં. કહેવાય છે કે પદ્ધિની શ્રીલંકાની રાજકુંવરી હતી અને તે રૂપરૂપનો અંબાર હતી. તેના રૂપની પ્રશંસા છેક દિલ્હી-અલાઉદ્દીન સુધી પહોંચી. અલાઉદ્દીન ખીલજી મોટું લશકર લઈને ચિતોડ પહોંચી ગયો અને કિલ્લાને ઘેરી લીધો તથા પદ્ધિનીની માંગણી કરી, પણ રાજપૂતો માન્યા નહિં. છ મહિનાના ઘેરાથી કિલ્લાની અંદર ખોરાક-પાણી ખૂટવા માંગ્યા. બીજી તરફ અલાઉદ્દીન પણ મોટું લશકર લઈને પડ્યો હતો. ઘેરાના કારણો તેને પણ ખર્ચો વધી રહ્યો હતો અને પરેશાનીઓ વધતી હતી. આમ બન્ને પક્ષે નિરાશા હતી. છેવટે અલાઉદ્દીને દૂત મોકલ્યો અને રતનસિંહજીને કહેવડાવ્યું કે પદ્ધિની ન આપો તો કાંઈ નહિં, માત્ર તેનો ચહેરો તો બતાવી દો. પ્રસ્તાવ ઉપર વિચાર કરી રાવ રતનસિંહજીએ જવાબ આપ્યો કે અમે રાજપૂત છીએ. અમારી રાણીનો ચહેરો તો શું કોઈ અંગ પણ કોઈ જોઈ શકતું નથી. પણ જો તમે દિલ્હી પાછા ચાલ્યા જતા હો તો દર્પણમાં રાણીનું પ્રતિબિંબ બતાવી શકાય છે. પ્રતિબિંબ જોવા અલાઉદ્દીન રાજ થયો. ગોઠવણ પ્રમાણે અલાઉદ્દીન પ્રતિબિંબ જોવા માટે નિર્ધારિત મહેલમાં આવ્યો અને તેને પ્રતિબિંબ બતાવવામાં આવ્યું. રાજ થઈને તે પાછો ચાલ્યો ગયો. રતનસિંહ તેને વળાવવા દરવાજા સુધી ગયા. છણકપટથી અલાઉદ્દીને રતનસિંહને પકડી લીધા અને પોતાના કેમ્પમાં લઈ ગયો. ફરી પાછી તેણે પદ્ધિનીની માંગણી કરી. જો પદ્ધિની નહિં મળે તો રતનસિંહની હત્યા કરી નાખવામાં આવશે. રાણી રૂપાળી તો હતી જ બુદ્ધિમાન પણ હતી. તેણે અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું કે હું મારી સખીઓ અને દાસીઓ સાથે આવું છું. ખીલજી રાજ રાજ થઈ ગયો. 700 પાલખીઓમાં રાણી રવાના થઈ. દગાનો જવાબ દગાથી આપવા માટે પ્રત્યેક પાલખીમાં સૈનિકો, ઉપાડનારા ચાર સૈનિકો શસ્ત્રો સાથે પાલખીઓ વિદાય થઈ. પદ્ધિનીના ચહેરાવાળા ગોરા નામના તરુણને પદ્ધિની બનાવીને શાણગાર સજાવીને પાલખીમાં બેસાડી દીધો. ખીલજીની છાવણીમાં જઈને રાણીએ (ગોરાએ) છેલ્લે છેલ્લે રતનસિંહજીને મળી લેવાની દૃશ્ય વ્યક્ત કરી. રતનસિંહજી આવ્યા અને રાજપૂતો હથિયારો લઈને કૂદી પડ્યા. ભયંકર ઘમસાણ યુદ્ધ થયું. ગોરા અને બાદલ બન્ને ભાઈઓ માટે આ યુદ્ધ એક રાસો બની ગયું. લોકગીતોમાં ઘરેઘર પ્રચલિત થઈ ગયું. ગોરા અને બાદલ બન્ને વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા. બીજી તરફ રાણી પદ્ધિનીએ વિચાર્યું કે હવે મારું શિયળ રક્ષિત રહેશે નહિં. કામાંધ બાદશાહ મારા શરીરને હાથ અડાડે તેના પહેલાં જ આ શરીરની આહુતિ આપી દેવી ઉચિત છે. સેંકડો મણ લાકડાનો ઢગલો કરી ચિતા જલાવી અને સોળ હજાર રાજપૂતાણીઓ “હર હર મહાદેવ” કહેતી-કહેતી ચિતામાં કૂદી પડી. તેમાં કિશોરીઓ, યુવતીઓ, પ્રૌઢાઓ અને વૃદ્ધાઓ પણ હતી. જોતજોતામાં સોળ હજાર વીરાંગનાઓએ પોતાનું બલિદાન આપી દીધું. આ દરય જોવા માટે સૂર્યે પણ પોતાનો રથ ઊભો રાખી દીધો હતો. બાદશાહ જ્યારે કિલ્લામાં પેઠો ત્યારે રાખનો ઢગલો જોઈને લઙ્જિત થઈ જાંખો પડી ગયો. ધગધગતા અંગારા સિવાય કાંઈ ન હતું. તે કોધે ભરાયો અને કટ્ટેઆમનો હુકમ કર્યો. એક જ દિવસમાં 30 હજાર હિન્દુઓ મારી નાખવામાં આવ્યા. હાહકાર મચી ગયો. મડા ઉપર રાજ કરવા બાદશાહે પોતાના પુત્ર બિજખાંને હાકેમ નીમ્યો પણ રાજપૂતો જંપીને બેઠા નહિં. હેરાન-પરેશાન થઈને બિજખાં પાછો દિલ્હી ચાલ્યો ગયો. તેણે આ કિલ્લાનું નામ બિજરાબાદ પાડ્યું હતું. પણ 1-2 વર્ષમાં જ ફરી પાછું તેનું નામ ચિતોડગઢ થઈ ગયું. જે જગ્યાએ 16 હજાર રાજપૂતાણીઓએ જૌહર કર્યું હતું તે સ્થાનને નમન કરીને આહુતિની ભર્મનું તિલક માથે લગાવવાનું કર્યા છે:

“ઈસ ધરતી કો નમન કરો, યહ ધરતી હૈ બલિદાન કી.”

બીજું જૌહર

ઈ.સ. 1536માં ગુજરાતનો સુલતાન બહાદુરશાહ ચઢી આવ્યો. બહાદુરશાહને મહારાણા સાંગાએ હરાવ્યો હતો તેનો બદલો લેવા તે આવી ગયો. આ વખતના મહારાણા કમજોર હતા. મહારાણી કર્ણાવતી સમજ ગઈ કે મારું રક્ષણ થવાનું નથી. તેણે દિલ્હીના બાદશાહ હુમાયુને રક્ષા કરવા રાખડી મોકલી. પણ હુમાયુન સમયસર આવી શક્યો નહિં. આ તરફ છેલ્લી ઘડી આવી ગઈ. મહારાણી કર્ણાવતી 13000 રાજપૂતાણીઓ સાથે ભડભડતી ચિતામાં કૂદી પડી. કિલ્લા ઉપર બહાદુરશાહનો કબજો થઈ ગયો. પછી હુમાયુને આવીને બહાદુરશાહને ભગડી દીધો. જૌહરની રાખ આગળ ઘૂંઠણીએ પડીને મોડા આવવા બદલ બહેન કર્ણાવતીની ક્ષમા માગીને ફરી પાછો

વિકમાદિત્યને કિલ્લો સૌંપીને દિલ્હી ચાલ્યો ગયો.

બનવીર પન્ના ધાઈ

મહારાણા સાંગાનો ભાઈ હતો પૃથ્વીરાજ. તેને દાસીથી થયેલો એક પુત્ર હતો જેનું નામ હતું બનવીર. દાસીપુત્ર હોવાથી તે ગાદીનો વારસદાર થઈ શક્યો નહિં. એટલે તેણે દગ્ગો કરીને વિકમાદિત્યની હત્યા કરી નાખી. હવે સૂર્યવંશી એક જ બાળક બચ્યું હતું. જો તેની હત્યા કરી નખાય તો સૂર્યવંશ સમાપ્ત થઈ જાય અને પછી પોતે (બનવીર) ગાદીએ બેસી જાય. આવી કુટિલ ધારણાથી બાળક ઉદ્યસિંહને મારી નાખવા તે પન્ના ધાઈ પાસે પહોંચ્યો. પન્ના સમજ ગઈ કે ઉદ્યસિંહને મારી નાખવા બનવીર આવ્યો છે. તેણે ઝડપ દઈને રાજકુમારનાં વખ્તો પોતાના દીકરાને પહેરાવીને પારણામાં સુવડાવી દીધો અને ઉદ્યસિંહને સંતાડી દીધો. બનવીરે પારણાના બાળકને ઉદ્યસિંહ સમજીને તરત જ તેના ટુકડા કરી નાખ્યા. પન્ના ચુપચાપ હદ્ય ઉપર પથ્થર મૂકીને એ દશ્ય જોતી રહી. બનવીરના ગયા પછી પન્નાએ ઉદ્યસિંહને બહાર મોકલી દીધો. પન્ના ધાઈ બાળકને ધવડાવવાનું કાર્ય કરનારી રાજ્યૂત દાસી હતી. પણ તેનું બલિદાન સૌથી મહાન હતું. ચિતોડમાં એક વિજયસ્તંભ છે. ખરેખર તો આ વિજયસ્તંભને પન્નાનું નામ આપવું જોઈએ. ઉદ્યસિંહને કુંભલગઢમાં સુરક્ષિત પહોંચાડનારી પન્નાનો ત્યાગ હજારો ત્યાગીઓ કરતાં પણ મહાન છે. બનવીર કિલ્લાનો રાજ બની ગયો. તેણે કિલ્લાના બે ભાગ કરી નાખ્યા. ઉદ્યસિંહ મોટો થયો અને કિલ્લા ઉપર ચઢી આવ્યો. બનવીરને મારીને ફરીથી સૂર્યવંશી રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ જ ઉદ્યસિંહે અરવલ્લીના પર્વતો વચ્ચે નગર વસાવ્યું ઉદ્યપુર અને ત્યાં રાજ્યાની ખસેડી તે છેલ્લે સુધી તે જ રાજ્યાની રહી. ખરેખર તો ઉદ્યસિંહે વસાવેલા નગરનું નામ “પન્નાનગર” રાખવું જોઈતું હતું.

આટલી કથાની પૃષ્ઠભૂમિ સાંભળીને હવે આપણે કિલ્લો જોવા નીકળીએ. પૂર્વ કચ્ચું તેમ મૌર્યવંશી ચિત્રાંગદે આ કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો હતો. ત્યારે પૂરા ભારત ઉપર મૌર્ય રાજાની સત્તા હતી. તેઓ પોતાના રાજ્યપાલો જગ્યા-જગ્યા ઉપર સ્થાપિત કરતા જેથી શાસનવ્યવસ્થા ચાલી શકે. આ કિલ્લાનો પુનરુદ્ધાર બાપા રાવલે કર્યો અને પછી 1433માં આ કિલ્લાનું છેલ્લું સમારકામ રાણા કુંભાએ કરાવ્યું હતું. અહીં એક કુંભામહેલ પણ છે. અહીંના રાણાઓ સૂર્યવંશી હતા તેથી સૂર્યપૂજક પણ હતા. અહીં સૂર્યનું વિશાળ પ્રતીક મુકાયેદું છે. પહેલા સવામણ સોનાનો સૂર્ય અહીં પદ્ધરાવેલો. જ્યારે વાદળો હોય અને સૂર્યદર્શન ન થઈ શકે ત્યારે રાણાઓ આ સૂર્યના દર્શન કરી અન્ન-જળ ગ્રહણ કરતા. જીવનમાં અમુક ટેકો અને નિયમો રાખવાથી મનોબળ દફ થતું હોય છે. ટેક અને નિયમ વિનાનું જીવન જીવનને ઢીલું અને તેજોહીન બનાવે છે.

આ અસ્તબલ છે. અહીં ઘોડા બાંધવામાં આવતા. ઉપર શરણાઈ વગેરે વાજિંત્રો વગાડવામાં આવતાં. ખાસ કરીને રાજ જ્યારે સૂર્યપૂજા કરતા ત્યારે શરણાઈ જરૂર વગાડવામાં આવતી. આ કિલ્લામાં ઘણાં મંદિરો છે. તેમાં 51 મંદિરોમાં તો આજે પણ પૂજા થાય છે. આ સામે દેખાય તે ત્રણ માળનો મહેલ “મીરાંમહેલ” કહેવાય છે. મીરાંબાઈ અહીં જ રહેતાં હતાં. આ નજીક જે નાનું મકાન દેખાય છે તે પન્ના ધાઈનું છે. આ મકાનમાં પન્નાએ પોતાના પુત્રને ઉદ્યસિંહ બતાવીને બલિદાન આપ્યું હતું અને સાચા ઉદ્યસિંહને કુંભલગઢ મોકલી દીધો હતો. આ પૂરા રોયલ ફેમિલીનું નિવાસસ્થાન છે. આ નાટ્યમંચ છે. અહીં રાત્રે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો થયા કરતા. પેલો ત્રિપોલિયા ગેટ છે. અહીંથી હાથીઘોડા આવતા. આ ઝર્ખામાં મહારાણા બેસતા અને પ્રજાના પ્રશ્નો સાંભળતા. આ મહેલોમાં રહેનારી રાણીઓ આ ટનલના દ્વારા એક કિ.મી. દૂર આવેલા તળાવમાં સ્નાન કરવા જતી. જેથી તેમને કોઈ જોઈ ન શકે. અહીં વર્ષાનું પાણી ભેગું થતું જેથી પીવાના કામમાં આવતું. આ બાજુ જનાના મહેલ એટલે કે મહિલાઓને રહેવાનો નિવાસ છે અને આ બાજુ મર્દાના મહેલ એટલે પુરુષોને રહેવાનું ભવન છે. આ અન્નભંડાર છે. અહીં અન્નનો ભંડાર કરીને તેને ઉપરથી ચૂના દ્વારા સીલ કરી દેવાતો જેથી અનાજ બગડતું નહિં. આ લક્ષ્મીજીનું મંદિર છે અને આ બાજુ રાણીઓ માટેનાં સંડાસ-બાથરૂમો છે. મુસ્લિમ આકાન્તાઓ સર્વપ્રથમ મકાનની છત તોડી નાખતા જેથી કોઈ અંદર રહી શકે નહિં. અમે જે તૂટેલી છત જોઈ રહ્યા છીએ તે બેથી અઢી ફૂટ જાડી છે. આટલી બધી જાડી છતનો ભાર પોતે જ ઉપાડી લેતી. આ ટનલ-ભોંઘરું છે. 1 કિ.મી. દૂર તળાવના કિનારે નીકળે છે. મહારાણી પદ્ધિનીએ જૈહર કર્યું તેના પહેલાં આ ટનલથી કુંડ સુધી ગયેલી અને સ્નાન કરીને પવિત્ર થઈને સોળ શાશગાર સજીને પોતાના પતિને મળવા માટે સ્વર્ગમાં જવા અભિનુંડમાં કૂદી પડેલી. તે વખતે વેદમંત્રો બોલાતા હતા. પદ્ધિનીને એટલું બધું સત ચઢેલું કે તેનું આખું શરીર કાંપી રહ્યું હતું. તેના સતને જોઈને બીજી

કેટલીયે રાજપૂતાણીઓને પણ સત ચઢેલું. સત એક પ્રકારનો હૈવી જુસ્સો છે જે માણસમાંથી ભયને નાબૂદ કરીને કલ્પનાતીત કાર્ય કરાવી શકે છે. ફરી ફરીને બોલવાનું મન થાય છે કે

“ઈસ ધરતી કો નમન કરો યહ ધરતી હૈ બલિદાન કી.”

અનિનુંડમાં કૂદી પડનારી એ સ્ત્રીઓ કેવી હશે? દર્શન કરીને ધન્ય ધન્ય થઈ જવાય.

આ નવવખો મહેલ છે. અહીં ખજાનો રહેતો. અમે બે મંદિરોની સામે ઊભા છીએ. બન્નેની રચના ઉડિસા શૈલીમાં થયેલી છે. કદાચ મૌર્યરાજાઓના વખતમાં રચાયાં હોય. આઠમી શતાબ્દીમાં બંધાવેલાં આ મંદિરોને મહારાણા કુંભાએ 15મી શતાબ્દીમાં પુનઃનિર્મિત કર્યા એટલે ‘શયામકુંભ’ કહેવાય છે. આ મંદિરમાં ક્યાંય રેતી-સિમેન્ટ-ચૂનો વપરાયો નથી. પથ્થરોને નર-માદારૂપે ઘડીને પછી વચ્ચે સીસું પૂરી દેવામાં આવ્યું છે. બધી મૂર્તિઓ તોડી નાખેલી છે. એકે સાબૂત નથી. ભગ્ન મૂર્તિઓ જોઈને હિન્દુઓનાં હદ્ય કકળી ઊઠે છે. લાખ સમજવા છતાં તોડનારાઓ પ્રત્યે તેમના મનમાં પ્રેમ કે સહાનુભૂતિ થતી નથી.

આ બાજુનું મંદિર મીરાંમંદિર છે. આ જગ્યાએ મીરાંબાઈને મારી નાખવા નાગ અને વિષનો કટોરો મોકલ્યો હતો. ઉચ્ચ ખાનદાનમાં જન્મેલી અને ઉચ્ચ ખાનદાનમાં પરણાવેલી કન્યા કુળની મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને સાધુ-સંતોની સાથે નાચેકૂદે તે કુટુંબીઓને ન જ ગમે. આવી સ્ત્રીથી છૂટવા લોકો ખરાખોટા પ્રયત્નો કરે તે સ્વાભાવિક છે. પણ મીરાંનું વલણ સાચું હતું. તેની સ્થિતિને લોકો સમજી શકતા ન હતા. બન્ને પક્ષો સાચા હતા પણ એકબીજાની સ્થિતિને સમજતા ન હતા. તેથી મીરાંબાઈને સતત કુટુંબનો ત્રાસ ભોગવવો પડતો રહ્યો. મીરાંમંદિરની સામે જ સંત રોહીદાસની ચરણપાદુકા છે. મીરાં તેમને પોતાના ગુરુ માનતી. એક ચમારને રાજરાણી ગુરુ માને અને પૂજે તે તે સમયનો રૂઢ સમાજ કેવી રીતે સ્વીકારી શકે? ચાર વર્ષ ઉપર જ આ નવી મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરાઈ છે. મીરાં અને શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિમા મંદિરમાં છે.

આ વિજયસ્તંભ છે. 47 ફૂટની પહોળી પલીંથ જે 10 ફૂટ ઊંચી છે, તેના ઉપર નવ માળનો ભવ્ય સ્તંભ ઊભો છે. છેક ઉપર જવા માટે 157 પગથિયાં છે. સ્તંભની ચારે તરફ જુદી જુદી ભવ્ય પ્રતિમાઓ કંડારેલી છે. પણ અફસોસ, એક પણ સાબૂત નથી. બધી પ્રતિમાઓ તોડી નાખેલી છે. કીર્તિસ્તંભના કારીગરો જઈતા, નાપા, પોમા, પૂજા વગેરે છે. આ બધાની પ્રતિમાઓ પણ પાંચમા માળ ઉપર કોતરેલી છે. ઈ.સ. 1440માં આ સ્તંભનું કાર્ય શરૂ થયું અને 1448માં પૂરું થયું. મહારાણા કુંભાએ આ સ્તંભ બનાવડાવેલો. માલવાના સુલતાન મહમુદ ખીલજી તથા ગુજરાતના સુલતાન કુતુંબુદ્ધિનની ઉપર વિજય મેળવ્યો તેની સ્મૃતિમાં આ વિજયસ્તંભ રચાયો છે. એવું કહેવાય છે કે માળવાના સુલતાનને હરાવીને મહારાણા કુંભાએ તેને આ કિલ્લામાં બંદી બનાવીને રાખ્યો હતો જેને પાછળથી છોડી મૂક્યો હતો. જે હોય તે. બધાં પ્રવાસીઓ ઉપર ચઢી શકતાં નથી. 122 ફૂટ ઊંચો છે. નવ માળનો સ્તંભ છે. આમાં બધાં પૌરાણિક કથાનકો પ્રતિમારૂપે ચિત્રિત કરાયાં છે. અત્યારે નવમા માળે જવા દેવાતા નથી. કારણ કે વીજળી પડવાથી નુકસાન થયું હતું. એટલે નવમા માળે જવાની સીડી નથી. આ વિજયસ્તંભની નજીકમાં એક ચોક છે. અહીં મહારાણી કર્ણાવતીએ 13 હજાર રાજપૂતાણીઓ સાથે જોહર કર્યું હતું. હજુ આજે પણ રાજવંશના વારસદારો દશેરાના દિવસે આવે છે અને આ સ્થળનું પૂજન કરે છે. પેલો ગૌકુંડ છે. ગાયના મુખમાંથી સતત પાણી પડ્યા કરે છે. આ કુંડમાં રાણીઓ પેલા ભોંયરાના દ્વારા આવતી હતી. કીર્તિસ્તંભ વિશે એક એવી માન્યતા છે કે હારેલા રાજપૂતોએ આ કીર્તિસ્તંભને પાંચમા માળે અરબીમાં અલ્લાની કોઈ આયાત લખાવી દીધી જેથી વિજયી મુસલમાનોએ સ્તંભની મૂર્તિઓ તો તોડી પણ સ્તંભ ન તોડ્યો. આવી લોકધારણા છે. પોતાની શ્રદ્ધાની મર્યાદા રાખવાની, બીજાની નહિ.

આ કિલ્લાના બીજા દરવાજે જયમલ્લ અને કિલ્લાજીની છત્રીઓ (સમાધિઓ) છે. આ બન્નેએ આ કિલ્લાની રક્ષા માટે નેતૃત્વ કરેલું, જ્યારે અકબરે આ કિલ્લા ઉપર આકમણ કરેલું. આ ગૌમુખકુંડ છે. અહીં સતત પાણી આવ્યા જ કરે છે. આ પાણીથી આ કુંડ ભરાયેલો રહે છે. આ કુંડમાં રાણીઓ સ્નાન કરવા આવતી—પેલી સુરેંગ દ્વારા. આ જૈન મંદિર છે તે મહારાણાના હિસાબ રાખનાર જૈન મંત્રી દ્વારા બનાવેલું છે. આ ઉત્તરી જોહરદ્વાર કહેવાય છે. અહીં તેર હજાર રાજપૂતાણીઓએ જોહર કરેલું.

અહીં ઘણાં વાંદરાં છે. લોકો પાસેથી ખાવાનું પડાવે છે. મેં બે કિલ્લો ચણા લઈને વાંદરાંઓને નાખ્યા પણ એક જ વાંદરો આવ્યો. મોટો બૂઢીયો હોવાથી તે જ્યાં સુધી રહ્યો ત્યાં સુધી બીજા વાંદરા આવ્યા નહિ. કદાચ માણસોમાં પણ આવું જ થતું હશે.

આ રાણી પદ્મિનીનો મહેલ છે. અહીં જ રાણીએ પોતાનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં બતાવ્યું હતું. રાણી ક્યાં ઊભાં રહ્યાં હતાં તથા ક્યાંથી પ્રતિબિંબ દેખાવ્યું હતું તે બધું આજે પણ બતાવાય છે. કહેવાય છે કે તે વખતનું ખરું દર્પણ હજી પણ ઉટેપુરના સિટી પેલેસમાં રખાયું છે. હિન્દી સાહિત્યમાં મોહમદ મલિક જાયસી નામના એક કવિ થયા છે. તેમણે પદ્મિનીનું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. આ બધા ઓરડાઓ રાણી પદ્મિનીની દાસીઓના છે. રાણા રતનસિંહજી જ્યારે પદ્મિનીને મળવા આવતા ત્યારે દાસીઓ અહીંથી તેમને પુષ્પમાળા પહેરાવતી. રાણીના મહેલમાં નાના-નાના ગલિયારા છે. એક જ માણસ આવ-જા કરી શકે તેવો માર્ગ હોવાથી કોઈ પણ હુમલાખોર એકલો જ ચાલી શકતો હતો.

પેલો દૂર દેખાય તે દિગંબર જૈન સ્તંભ છે. 11મી શતાબ્દીમાં બંધાયેલો છે. 75 ફૂટ ઊંચો છે. સાત માળના આ કીર્તિસ્તંભ ઉપર અત્યારે કોઈને ચઢવા દેવામાં આવતા નથી. આ બાજુમાં કાલિકા માતાજીનું મંદિર છે. પહેલાં અહીં પાડાઓનું બલિદાન અપાતું. હવે બંધ થયું છે. પણ કોઈ વાર કોઈ બાધા પૂરી કરવા બકરાનું બલિદાન આપે છે. અમે ચિતોડનો કિલ્લો જોઈને પાછા ફર્યા. અમારી ચાર રિક્ષાઓમાં ત્રણ મુસ્ટિલમોની છે. રિક્ષાઓ લાવનાર હિન્દુ ડ્રાઇવરનું કહેવું છે કે હું જ એ ત્રણોને લઈ આવેલો. કારણ કે રોજ સૌને વહાલી છે. અમે એકબીજાની રોજ કાપતા નથી. અમારામાં ભાઈચારો સારો છે.

*

19. ઉદ્યપુર: સિટીપોલેસ

ચિતોડગઢી ઉદ્યપુર જવા વિદાય થયા. આ બધાં નગરોમાં અમે અનુભવ કર્યો કે જે જે મહેલો વગેરે રાજા-મહારાજાઓના કબજામાં હોય છે અને તેનું સંચાલન જેઓ કરતા હોય છે તેની ફી વધારે હોય છે અને વ્યવસ્થા બહુ હોતી નથી. તેમાં પણ કેમેરાનો ચાર્જ તો ઘણો હોય છે. પરદેશમાં કેમેરાનો ચાર્જ હોતો નથી. તેમ ખાસ પ્રતિબંધ પણ હોતો નથી. અહીં સિટીપોલેસમાં કેમેરો લઈ જવાના રૂ. 200/- ચાર્જ છે. ગાઈડ પણ 200 રૂ. લે છે. અડધા-પોણા કલાક માટે.

એવું કહેવાય છે કે ચિતોડ ઉપર વારંવાર હુમલા થવા લાગ્યા તેથી કંટાળી-ત્રાસીને મહારાણા ઉદ્યસિંહે ચિતોડથી દૂર અહીં અરવલ્લીના કુંગરોમાં તેમણે આ ઉદ્યપુર (ઉદ્યપુર) શહેર વસાયું છે. એવી દંતકથા છે કે મહારાણા ઉદ્યસિંહજી શિકાર ખેલવા નીકળ્યા હતા. એક પ્રાણીનો શિકાર કર્યો ત્યાં ઉપર પહાડોમાં ધુમાડો નીકળતો જોયો. ત્યાં જઈને જોયું તો એક ગોસ્વામી ત્યાં તપસ્યા કરતા હતા. તેમનું નામ હતું ગોસ્વામી પ્રેમગિરિ. મહારાણાએ શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રણામ કર્યા અને કચ્છું કે આ જગ્યાએ હું એક નગર વસાવી રહ્યો છું. ગોસ્વામીજીએ આશીર્વાદ આપ્યા કે આ નગર અને આ કિલ્લો તમારા હાથમાં જ રહેશે. આજે 24મી પેઢી ઉદ્યસિંહજીની અહીં રહે છે પણ કશો વાંધો આવ્યો નથી. અત્યારે પણ આ કિલ્લો મહારાણાના હાથમાં છે. આના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. એકમાં હોટલ બનાવી છે. તેઓ ઘણી હોટલોના માલિક છે. બીજામાં પોતે રહે છે અને આ ત્રીજા ભાગમાં લોકોને જોવા માટે સંગ્રહાલય બનાવ્યું છે. અમે સિટીપોલેસ જોઈ રહ્યા છીએ.

આ સ્થળોથી મહારાણા ઘોડા ઉપર બેસતા અને આ સ્થળોથી હાથી ઉપર બેસતા. બન્ને સ્થળોની ઊંચાઈ ઘોડા-હાથીના માપની બનાવાઈ છે. હવે તો કારો આવી ગઈ છે. આ માણેકચોક છે. અહીં મહારાણા પરિવાર સાથે હોળી-દિવાળી ઊજવતા હતા. પહેલાં અહીં હોળી પ્રકટી પછી જ નગરમાં હોળી પ્રગટાવવામાં આવતી. આજે પણ આ જ રિવાજ ચાલે છે. આ મહારાણાનું રાષ્ટ્રીય પ્રતીક છે. તેમાં એક તરફ સેનાપતિ જાલા માન છે તો બીજી તરફ ભીલી સેનાનો પૂંજો ભીલ છે. વચ્ચે ચિતોડ અને સૂર્ય છે. અત્યારે મહારાણા અરવિંદસિંહજી ગાઈ ઉપર છે. તેઓ પાછળના ભાગમાં રહે છે. વર્તમાન રાણાના પિતાશ્રી ભગવતસિંહજી હતા. તેઓ વિશ્વ હિન્દુ પરિષદ્ધના પ્રથમ પ્રમુખ બનેલા. 1985માં તેમનું અવસાન થઈ ગયું હતું. આ જગ્યાએ ઉદ્યસિંહજીના અવસાન પછી મહારાણા પ્રતાપનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. પ્રતાપનો જન્મ કુંભલગઢમાં થયો હતો. અહીં સંગ્રહાલયમાં ઘણાં સુંદર સુંદર ચિત્રો દોરેલાં છે. જેમાં હલદીઘાટીના યુદ્ધનું ચિત્ર પણ છે. મહારાણા ચેતક ઘોડા ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. ઘોડો હાથી જેવો દેખાય છે. કારણ કે મોટા ઉપર હાથીની સુંદર લગાવવામાં આવતી જેથી મોગલોના હાથીઓ સાથે સારી રીતે યુદ્ધ કરી શકાય. ઘોડાને પણ બખતર પહેરાવવામાં આવતું. આ ચેતકનું બખતર છે જેનું વજન 35 કિલો છે. પ્રતાપ જે બખતર પહેરતા તેનું વજન 25 કિલો હતું. એવું કહેવાય છે કે આરબ સોદાગર બે ઘોડાઓ લઈને ભાવનગર વેચવા આવેલો. એક સફેદ અને બીજો કાળો. આ બન્ને ઘોડા રાણાએ ખરીદી લીધેલા. તેમાંથી સફેદ ઘોડો ચેતક હતો. તે અરબી મૂળનો જાતવાન ઘોડો હતો. તે સમયનાં જીન-લગામ વગેરે બધું રાખી મુકાયું છે. અકબરે જયપુરના મહારાજા માનસિંહને મોટી સેના સાથે પ્રતાપને જુકાવવા મોકલ્યો હતો. માનસિંહ પાસે ઘણી મોટી સેના હતી. યુદ્ધ વખતે પ્રતાપનો આવેશ ચરમકક્ષાએ પહોંચી ગયો. તેમણે ચેતકને એડી મારીને માનસિંહના હાથી પાસે લીધો અને પોતાના ભાવાથી માનસિંહ ઉપર જબરદસ્ત પ્રહાર કર્યો. માનસિંહ એક તરફ જૂકી ગયો અને ભાલો મહાવતને વાગ્યો. માનસિંહે જોયું કે રાણા પ્રતાપ છોડશે નહિ એટલે તરત જ હાથીની સૂંધમાં તલવાર આપી દીધી. હાથી તલવારને વીંજવા લાગ્યો. જેથી ચેતક ઘાયલ થઈ ગયો. તેના પગ ઉપર મોટો ઘા લાગી ગયો અને ઢળી પડ્યો. ઝડપ દઈને જાલા માન આવી ગયા. તેમણે પ્રતાપનો મુગાટ પોતે પહેરી લીધો જેથી મોગલોને ભ્રમ થાય કે આ જ પ્રતાપ છે અને પછી રાણા પ્રતાપને સમજાવીને દવા કરવા માટે હલદીઘાટીથી બહાર જવા વિનંતી કરી. જાલા માન પ્રતાપ બનીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મોગલસેના રાજ્યપૂતોએ તેમને ઘેરી લીધા અને શહીદ કરી દીધા.

બીજી તરફ ઘાયલ ચેતક રાણા પ્રતાપને લઈને પાંચ કિલોમીટર સુધી દોડ્યો. તેમની પાછળ બે મોગલ સિપાહીઓ પડ્યા હતા. ચેતકે એક નાળાને લાંબો કૂદકો મારીને પાર કર્યું પણ પછી ગબડી પડ્યો. ફરી ઊભો ન થઈ શક્યો. અત્યારે પણ તે જગ્યાએ ચેતકની સમાધિ

બનાવવામાં આવી છે. રાજા પ્રતાપની પાછળ બે આરબ સૈનિકો પડેલા. યુદ્ધ વખતે આ દશ્ય પ્રતાપના ભાઈ શક્તિસિંહ જોયેલું. શક્તિસિંહ પ્રતાપના ભાઈ હોવા છતાં અકબરની સાથે ભજી ગયો હતો. એટલે માનસિંહની સાથે તે પણ પ્રતાપની સામે યુદ્ધ કરવા આવેલો. છેલ્લી ઘડીએ તેને પશ્ચાત્તાપ થયો કે અરે, હું કેવો નીચ છું. ટેક માટે જીવન જીવતા મારા મોટા ભાઈને મદદરૂપ થવાની જગ્યાએ હું તેમનો દુશ્મન થઈ બેઠો છું. તેમણે પાછળ પડેલા બે મોગલ સિપાહીઓને મારી નાખ્યા. પોતાનો ઘોડો મોટાભાઈને આપી દીધો. માઝી માર્ગી. પ્રતાપ આગળ ચાલ્યા ગયા. શક્તિસિંહ પાછો માનસિંહ પાસે આવી ગયો. સાંજે યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું. ન કોઈ જીત્યું, ન કોઈ હાર્યું. અકબરની હશ્શા રાજા પ્રતાપને મારી નાખવાની અથવા જીવતા પકડવાની હતી તે પૂરી ન થઈ શકી. આ હલદીઘાટીનું યુદ્ધ હતું. મારી દસ્તિએ ઓછી સેનાવાળા રાણાએ કિલ્લામાં રહીને યુદ્ધ કરવું વધુ હિતાવહ હતું. આ માટે ચિતોડનો કિલ્લો યોગ્ય સ્થાન હતું. તેને સમારકામ કરાવીને વધુ મજબૂત બનાવવાની જરૂર હતી. છોડી દેવાની જરૂર ન હતી. કિલ્લો એ મોટું કવચ છે. ખુલ્લા મેદાનમાં યુદ્ધ કરવાથી સેના કવચ વિનાની થઈ જાય છે. થોડા જ સમયમાં યુદ્ધનું પરિણામ આવી જાય છે, જે મોટા ભાગે આકાન્તાના પક્ષમાં હોય છે. એટલે કિલ્લો છોડીને હલદીઘાટીમાં યુદ્ધ કરવા આવવું તે સૈનિક દસ્તિએ યોગ્ય ન હતું. બીજું, આવેશમાં આવીને છેક માનસિંહ સુધી ઘોડાને લઈ જવો અને હાથીની સવારીવાળા માનસિંહ ઉપર પ્રહાર કરવો તે પણ આવેશભર્યું પગલું હતું. કારણ કે હાથીસવાર સૈનિક માત્ર પોતે જ યુદ્ધ કરતો નથી, હાથી પણ યુદ્ધ કરતો હોય છે. તેની બહુ નજીક જવું ખતરનાક સાબિત થઈ ગયું. જોકે વીરતાનું જનૂન ચઢે ત્યારે આવું ધ્યાન રહેતું નથી. અંગ્રેજોની સેના લડતી. સેનાપતિઓ તંબૂમાં રહીને હુકમ આપતા. યુદ્ધમાં શૌર્ય લડતું હોય છે. પણ વિજય તો વ્યૂહનો જ થતો હોય છે. બ્યૂહ રચનાર જ જો માર્યો જાય કે પલાયન થાય તો પૂરી સેના હારી જાય. આ માટે અંગ્રેજોના બ્યૂહ રચનારા દૂર રહીને આદેશ આપતા. તે પોતે યુદ્ધમાં કૂદી પડતા નહિ અને યુદ્ધ કરનારાં રાજા-મહારાજાઓનું એવું થતું કે જો એક મહત્વનો માણસ મરાયો તો બધા મરાઈ જતા. 18-6-1576ના રોજ હલદીઘાટીમાં હજારો સૈનિકો માર્યા ગયા. આ બધાં મડાં, ઘાયલ સૈનિકોને જોઈને જ તમ્મર આવી જાય તે યુદ્ધ ન કરી શકે. 1935માં સ્થાનિક કલાકાર ચતુર્ભુજે આ અદ્ભુત ચિત્ર દોર્યું હતું. ચિત્ર અદ્ભુત છે. રાજસ્થાનમાં વીરપુરુષોની માઝક કલાકારો પણ ઘણા થયા છે. આ વીરપ્રદેશ તો હતો જ સાથે સાથે કલાપ્રદેશ પણ હતો અને આજે પણ છે.

આ સંગ્રહાલયમાં મહારાજા પ્રતાપના શસ્ત્રો વગેરે રાજેલાં છે. મહારાજા પ્રતાપની તલવાર, ઢાલ, બખતર, ભાલો વગેરે બધું રાખેલું છે. દશોરાના દિવસોમાં આ શસ્ત્રોની પૂજા તેમના વારસદારો કરે છે. આપણો શસ્ત્રપૂજક છીએ. શસ્ત્રત્યજક નથી. હિન્દુ પ્રજાને શસ્ત્રત્યાગી બનાવી અને ગુલામીરૂપી ઘોર ખોદાવી શરૂ થઈ ગઈ. પ્રજાને વીર બનાવવી હોય તો તેને શસ્ત્રધારી બનાવવી જોઈએ. જો પ્રજા સમય રહેતાં ફરીથી શસ્ત્રધારી નહિ થાય તો ફરીથી તે ગુલામ થઈ જશે. વીરતા વિના સ્વતંત્રતા ટકી શકતી નથી.

રાજા પ્રતાપ પાસેથી એક બીજી ચીજ શીખવા જેવી છે. તેમણે ઉદ્યપુરની આજુબાજુ રહેતી ભીલ પ્રજાને સંગઠિત કરી તેની સેના બનાવી. તેનો સેનાપતિ પૂંજો ભીલ હતો. ખરેખર તો સદીઓ પહેલાં જે કામ શ્રીરામે શ્રીલંકાની ચઢાઈ માટે જે આદિવાસીઓનો સાથ લીધેલો અને વિજય મેળવેલો એ જ કામ રાજા પ્રતાપે પણ કર્યું. આદિવાસી-ભીલ વીરપ્રજા છે. તેમની વીરતાનો ઉપયોગ રાષ્ટ્ર માટે ન લેવાયો એટલે તે આડા રસ્તે ફંયાઈ ગઈ. અર્થાત્ પ્રજાને લુંટફાટ દ્વારા હેરાન કરતી થઈ ગઈ. વીરતા નવરી ન હોવી જોઈએ. એવી જ રીતે વીરતા કંગાળ ન હોવી જોઈએ. જો વીરતા રોજ વિનાની કંગાળ હશે તો તે ખોટા રસ્તે વળી જશે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા બહારવટિયા થવા પાછળ આ પણ એક કારણ હતું કે વીરતા કંગાળ હતી. આથીક રીતે લાચાર હતી. રાજા પ્રતાપની જ્યારે ભૂતી દશા થઈ હતી ત્યારે તે અરવલ્લીના હુંગરોમાં આ ભીલ લોકો સાથે રહેતા હતા અને પાંદડામાં ઘાસની રોટલી ખાતા હતા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જ્યાં સુધી ચિતોડ પાછું નહિ લઉં ત્યાં સુધી મહેલમાં નહિ રહું અને વાસણમાં નહિ જમું. જીવનભર તેમણે પ્રતિજ્ઞા નિભાવી હતી. તેવા ખરાબ કાળમાં પણ જે રાજપૂતો તથા ભીલોએ સાથ આપેલો, સમજાવવા છતાં પણ પાછા ઘરે નહિ ગયેલા, તેમનાં સામૂહિક ચિત્રો છે. આ વીર ભામાશા છે જે રાજાના વિત્તમંત્રી હતા અને આ પુત્ર અમરસિંહ છે. 21 વર્ષ સુધી પિતાની સાથે જંગલમાં તેમણે વિતાવ્યાં હતાં. એક વાર અમરસિંહ બાદશાહના કેમ્પ ઉપર છાપો મારીને એક બેગમને પકડી લાવ્યા. રાજા પ્રતાપે તેને ઠપકો આપતાં કચ્છું કે આપણા ધર્મમાં પરાઈ ખીને પકડી લાવવાને પાપ માન્યું છે. માટે તેને બહેન બનાવો અને પાછી મૂકી આવો. અમરસિંહે તેવું જ કર્યું. આ મૂલ્યો રાજા પ્રતાપનાં હતાં, જે ધર્મમાંથી મળ્યાં હતાં.

*

20. ઉદ્યપુર: પ્રતાપસ્મારક

સિટીપોલેસમાં ગોસ્વામી પ્રેમગિરિજની ઝોલી છે તથા અહીંથી તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા હતા. ઘણા લોકોના જીવનમાં આ રીતે કોઈ સાધુ-સંતોના આશીર્વાદ પ્રેરકબળ બની જતા હોય છે. અહીં એક પાલખી પણ પડી છે. જેમાં ભગવાનની પ્રતિમા પદ્મરાવીને ઉદ્યપુરમાં ફેરવવામાં આવતી. મહારાજા પોતે પાલખીને થોડે દૂર સુધી ઉપાડતા. આ મેવાડના રાણાઓ પોતાને સૂર્યવંશી અને રામના વંશજો બતાવે છે. એટલે તેમને કણવા અથવા કુશવાહા પણ કહેવાતા હતા. આ મહારાજાનો શયનખંડ છે. પૂરો દર્પણોની દીવાલોવાળો છે. ચારેતરફ ઉપર-નીચે બધે જ પોતાનાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે. ઈ.સ. 1620માં આ શયનખંડ બનેલો છે. જેમના શયનખંડો ભવ્ય હોય છે તેમને મોટા ભાગે ઊંઘ આવતી હોતી નથી. શયનખંડની ભવ્યતાનું ગૌરવસુખ તો તેમને મળે છે પણ કદાચ નિકાસુખ નથી મળતું. અહીં જૂના જમાનાનો કેરોસીનથી ચાલતો પંખો પણ પડેલો છે. આ મહેલ 105 ફૂટ ઊંચાઈએ, 1500 ફૂટ લાંબો છે અને 800 ફૂટ પહોળો છે. 22 મહારાણાઓએ આ મહેલને બનાવડાવ્યો છે અને 400 વર્ષ તેને તૈયાર થતાં લાગ્યાં છે. અર્થાત્ સતત બનતો જ રહ્યો. અમે છેક ઉપરના મજલે પહોંચ્યી ગયા છીએ.

ઉદ્યપુરની વસતિ 7 લાખની છે. અહીંનો મુખ્ય ધંધો ટૂરિઝમ છે. મહારાજાના ઘણા મહેલો હવે હોટલો થઈ ગઈ છે. રોજના 22 હજાર રૂપિયા ચાર્જ કરાય છે. મહેલના ઘણા દરવાજા હાથીદાંતના બનાવેલા છે. આ અતિથિ ભવન હતું. છેલ્લા મહારાણા બોપાલસિંહ થયા. એમણે પોતાનું રાજ્ય સરદારસાહેબને આપીને દેશમાં વિલીન કરી દીધું હતું. તે પછીના મહારાણાઓ તો નામમાત્રના (સત્તા વિનાના) જ મહારાણા રહ્યા કહેવાય. મહારાણા પોલિયોના શિકાર થયેલા એટલે બચપણથી જ અપંગ હતા. તેમના માટેની આ વ્હીલચેર છે. તેમના માટે સ્પેશિયલ લિફ્ટ લગાવેલી. આ 108 તોલા સોનાથી બનેલો સૂર્ય છે. જ્યારે વાદળોના કારણે સૂર્ય ન દેખાય ત્યારે મહારાણા આ સૂર્યનાં દર્શન કરીને અન્નજળ ગ્રહણ કરતા. રાણાની માઝક પ્રજા પણ સૂર્યપૂજા કરતી. અહીં કાચનો મોર છે. બધું જ કામ કાચનું છે. સુંદર છે. જો દેવ-દરબાર કે રાજ દરબાર ન હોત તો આ કલાકારોની કલાકૃતિઓને કોણ આશ્રય આપત? કલાકારો અને કવિઓને પોષવા જરૂરી હોય છે. અહીં ભોજનાલયમાં મોટાં-મોટાં વાસણો છે. આ રાજમાતાનો પલંગ છે. તે અહીં ઠકોરજની બાજુમાં જ રહેતાં. પતિ પોલિયોગ્રસ્ટ હોવાથી અપંગ હતા તેથી તેમને પતિસુખ મળ્યું નહિ. તેમણે પોતાનું જીવન ઠકોરજને અર્પણ કરી દીધું હતું. તેમનું નામ ગુલાબુંધરબા હતું. પતિના કારણે તેમને સંતાનો ન હતાં. છતા પતિએ પતિ વિનાનું જીવન જીવનું એ બહુ મોટી તપસ્યા જ કહેવાય. અત્યારે તો આ ભાગ શાદી વગેરે માટે ભાડે આપેલો છે. અને આ બિલ્વપત્રનું વૃક્ષ છે. મોટાં મોટાં ફળો લાગેલાં છે. વર્તમાન મહારાજા પ્રતિવર્ષ કેલેન્ડર કાઢે છે. અહીં બગીઓ, પાલખીઓ, અંબાડીઓ વગેરે રખાયેલું છે. મહારાણાની બગીમાં આઠ ઘોડા જોડવામાં આવતા હતા. અમે બધા મહેલ જોઈને બહાર નીકળ્યા. શૌચાલયમાં ગયા તો નાક ફાડી નાખે તેવી દુર્ગધ. ચાર્જ તો ઘણો લીધો પણ ટોઈલેટની કોઈ સફાઈ નહિ.

પેલેસની બહાર નીકળીને બસમાં બેઠા તો ઘણાં મુસ્લિમ બાળકો ભીખ માગવા આવી ગયાં. બધાને કાંઈ ને કાંઈ આઘું-અપાવું. મારા દેશનાં આવાં કુમળાં બાળકો ક્યારે ભીખ માગતાં નહિ દેખાય? શું આ ગરીબી કે બિભારીપણામાં માણસ પોતે તો જવાબદાર નથી? રાત્રે અહીંના ગુજરાતી સમાજના ભાઈઓ મળવા આવ્યા. આવતી કાલે ગુજરાતી સમાજમાં નવું ભવન નિર્મિત કરવાનું છે તેની પૂજનવિધિ મારે હાથે કરાતવી છે. સરારે બાથરૂમમાં ગરમ પાણી આવતું ન હતું. ઠંડી પુષ્કળ છે તોપણ બધાં ઠંડા પાણીએ નહ્યાં. સગવડો ભોગવ્યા પછી અગવડો ભોગવવી બહુ ભારે પડી જાય છે. અમને સૌને લેવા ગુજરાતી નેતાઓ આવી ગયા. નાનીસરખી સભા થઈ અને ભૂમિપૂજન પણ થયું. સૌ કોઈ બહુ જ પ્રસન્ન હતા. સૌની વિદાય લઈને અમે રવાના થયા. આવતી કાલે અમારે હલદીઘાટી જવાનું છે. એટલે શ્રી નાનજીભાઈ કરણી પટેલે સાથે આવવાનું ગોડવી દીધું. ગઈ કાલે જિતુભાઈ મેવાડા તેમનાં પત્ની સાથે આવી ગયા હતા. તે પણ સાથે થઈ ગયા. ઉદ્યપુરને ત્રણ નામથી બોલાવાય છે. 1. વાઈટ સિટી, આરસપહાણ નીકળતો હોવાથી. 2 લેકસિટી. ઘણાં -બાર તળાવો હોવાથી. 3. ઝીક સિટી. અહીં ઝીકનાં કારખાનાં હોવાથી. આ નગરના 11 દરવાજા છે. અમે પ્રસિદ્ધ પિછોલાઝીલના કિનારે ઊભા છીએ. નગરના પાછળના ભાગમાં બન્યું હોવાથી પિછોલા કહેવાય છે. એવું કહેવાય છે કે જહાંગીરથી બળવો કરીને

શહજહાં અહીં શરણ માટે આવેલો. તેને પેલા મહેલમાં આશરો આપેલો અને તેના માટે રાણીએ મસ્તિજદ બનાવેલી. આજે એ મહેલ ફાઈવ સ્ટાર હોટલ થઈ ગઈ છે. તળાવની મધ્યમાં હોવાથી તેનો ચાર્જ ઘણો લાગે છે. 2800 રૂપિયાની એક ભોજનથાળી આવે છે. પેલી ઉદ્ય વિલાસ હોટલ છે. સેવન સ્ટાર છે. તેનો ચાર્જ બે લાખની ઉપર છે. પેલો સજ્જનગઢ છે. તેને માનસિંહ પેલેસ પણ કહેવાય છે. સજ્જનસિંહને 14 રાણીઓ હતી. પિછૌલા તળાવ ઉપરનો ભાગ સુંદર છે. મકાનો-બંગલા સારા છે. આ માણિકલાલ વર્મા ગાડિન છે. તેઓ સ્વતંત્રસેનાની હતા અને મુખ્યમંત્રી પણ બન્યા હતા. આ જગ્યાએ રાણાની ગાયો રહેતી. તેનું દૂધ સિટીપેલેસમાં લઈ જવામાં આવતું અને આ જગ્યાએ રાજા-રાણીઓ હોળી ખેલતાં. પેલા પર્વત ઉપર રાજા શિકાર ખેલવા જતા.

આ ગુલાબબાગ છે. અહીં ગુલાબની ખેતી થતી હતી. ઘણી જતનાં ગુલાબો અહીં થતાં. હવે અહીં પ્રાણીસંગ્રહાલય બન્યું છે. પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં ખાસ કાંઈ જોવા જેવું ન લાગ્યું. આ ફાંઝસાગર લેક છે. ફાંઝસિંહજીએ બનાવ્યું છે.

હવે અમે ઉદ્યપુરની નારાયણ સેવા સંસ્થા જોવા પહોંચ્યા છીએ. બસમાંથી ઉત્તરતાં જ દરવાજા ઉપરના માણસોએ બેન્ડવાળાં વગાડીને અમારું સ્વાગત કર્યું તથા એક બહેને બધાંને તિલક કર્યું. મને નવાઈ લાગી કે અમારું આટલા બધા પ્રેમભાવથી સ્વાગત કેમ કરાયું હશે? પણ ખબર પડી કે સવારથી સાંજ સુધી અમારા જોવા આવનારા પ્રવાસીઓનું, સૌનું આ રીતે જ સ્વાગત કરવા માટે આ પગારદાર ટીમ અહીં દરવાજે તૈયાર રખાઈ છે. અહીં શરીરનાં કેટલાંક અંગો બતાવ્યાં છે. જે સક્કિય રીતે તે તે અંગોની પ્રક્રિયા કરી બતાવે છે. આ અંગોને જોઈને જ્ઞાનવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. એક જગ્યાએ અમને જોતાં જ ચાર-પાંચ બીમાર દેખાતા માણસો પથારીમાં ઝડપથી સૂઈ ગયા. પછી ખબર પડી કે આખો દિવસ આવું જ ચાલે છે. બીમાર જોવા દેખાતા માણસો પ્રદર્શન માટે રખાયા લાગે છે. આ સંસ્થા T.V.માં પુષ્કળ પ્રચાર કરે છે. અહીં પણ એક જગ્યાએ દાળ-રોટી વગેરે તૈયાર ભોજન લઈને એક ભાઈ બેઠા છે. પ્રચાર એ છે કે ગરીબ દરદીઓને ખવડાવવામાં આવે છે. પણ તો પછી ખવડાવતા કેમ નથી? અહીં બેસી કેમ રહ્યા છે? પછી ખબર પડી કે મુલાકાતે આવનારને આ બતાવવા માટે ભાઈ બેઠા છે. એક બીજી જગ્યાએ એક ભાઈ કોરા અનાજના કોથળા લઈને બેઠા છે. જે લોકોને સમજાવે છે કે તમારે કાંઈ સેવા કરવી હોય તો આમાંથી ખરીદીને આપી શકો છો. અહીંનું પ્રચારતંત્ર અદ્ભુત લાગ્યું. એક અપંગ બાળક જેને ટી.વી.માં વારંવાર બતાવવામાં આવે છે તે અહીં ફરી રહ્યું છે. અમારા ગાઈડનું કહેવું છે કે પ્રવાસીઓને લાવનાર ગાઈડને અહીં કમિશન આપવામાં આવે છે. માણસદીડ 10/- રૂપિયા. પણ જો કોઈ આખી બસ લઈ આવે તો એક હજાર રૂપિયા સુધી કમિશન અપાય છે. કુશળતાથી પ્રચારતંત્ર ગોઠવીને વધુમાં વધુ લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે.

અમે જ્યારે ખિન્ન મનથી વિદ્યાય થતા હતા ત્યારે એક યુવતી દોડતી આવી અને એક બુકમાં કાંઈક અભિપ્રાય લખવા કર્યું. મારી ઇચ્છા ન હતી પણ તેણે આગ્રહ કર્યો એટલે મેં લખ્યું “પ્રેમ અને સેવાને જીબ હોતી નથી. તે મુંગાં જ સારાં. જેટલી મોટી જીબ હશે તેટલી જ તેજસ્વિતા ખોઈ બેસશે. દર્શન અને પ્રદર્શન સાથે રહી શકતાં નથી. પ્રદર્શનની બહુલતા દર્શનને મંદ કરી નાખતી હોય છે.”

ખબર નહીં સંસ્થાવાળા સમજશે કે નહીં? ગમશે કે નહીં? આ બધી બાવા ચેનલોના માધ્યમથી ઘણા લોકો અતિપ્રચાર કરી ધર્મ, અધ્યાત્મ અને સેવાના નામે વ્યક્તિગત લાભ પણ મેળવતા હોય છે.

આ મોહનલાલ સુખડિયા ચોક છે. સુંદર બનાવ્યો છે. તેઓ પ્રથમ મુખ્યમંત્રી હતા. અમે હવે રાણા પ્રતાપ સ્મારક જોઈ રહ્યા છીએ. અમારો ગાઈડ સાથે છે. ખરેખર મહારાણાની પ્રતિમા અદ્ભુત બનાવાઈ છે. તેના શિલ્પી છે શ્યામસુંદર. માત્ર જોતા જ રહી જાવ તેવી ભવ્ય પ્રતિમા દુંગરાની છેક ટોચ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે. મહારાણા ભોપાલસિંહે આ પ્રતિમાને બનાવડાવી હતી. દશ વર્ષ સુધી આ પ્રતિમા એમ ને એમ પડી રહી હતી. લગભગ દોઢ ટનની આ પ્રતિમા છે. મહારાણા પ્રતાપનાં માતુશ્રીનું નામ હતું જયંતીબાઈ. તેઓ કુલ 25 ભાઈ-બહેન હતાં તેમાં સૌથી મોટા પ્રતાપ હતા. તેમનું બચપણનું નામ હતું ‘કીકા’. મહારાણા ઉદ્યસિંહજીને 17 રાણીઓ હતી. ઘોડાની લગામ પણ એક જ પથ્થરની બની છે. એવું લાગે કે જાણે ચામડાની જ બની હોય. 1572માં મહારાણા ઉદ્યસિંહનું મૃત્યુ થાય છે. તે જ સમયે પ્રતાપનું રાજતિલક થાય છે. તે મહારાણા બને છે. પ્રતાપનો નાનો ભાઈ શક્કિતસિંહ પોતાને ગાદી ન મળવાને કારણે વિરોધી થઈ જાય છે. 1576માં હલદીઘાટીનું યુદ્ધ થાય છે. અહીં પ્રતાપની પ્રતિમાની નીચે યુદ્ધનું દશ્ય કોતરાયેલું છે. ચેતક હાથી ઉપર કૂદી રહ્યો છે. પ્રતાપના વારથી બચવા માનસિંહ એકતરફી જૂકી ગયા છે. પ્રહાર ખાલી જાય છે. હાથીની સૂંધમાં તલવાર છે તે તલવાર વાંઝી રહ્યો છે. ચેતક ઘાયલ થઈ જાય છે. આ દશ્ય તકતીમાં બતાવાયું છે. રાષ્ટ્રભક્ત તથા ધર્મપ્રેમીઓએ આ પ્રતિમા અને તકતીમાં

દોરેલાં ચિત્રો જરૂર જોવાં જોઈએ.

અહીં થોડે દૂર નીચે એક બીજી પ્રતિમા પણ છે. તે છે મોહમ્મદ હકીમખાન શૂરીની. આ પઠાણ પ્રતાપની એક સેનાપતિ હતો. તે પણ હલદીઘાટીના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. અકબરે તેને મુસલમાનનો નાતો બતાવીને પોતાના પક્ષે આવી જવા ખૂબ લલચાવ્યો હતો પણ શૂરીની વફાદારીમાં જરાય ઢીલાશ ન આવી. તે છેક સુધી પ્રતાપના પક્ષે રહ્યો અને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી.

મહારાણા પ્રતાપની પ્રતિમા જોઈને અમે નીચે ઉત્તરી રહ્યા છીએ. રસ્તામાં એક જગ્યાએ વીર ભામાશાની પણ ઉભી પ્રતિમા છે. તેને વંદન કર્યો. ભામાશાહે પોતાનું સર્વસ્વ પ્રતાપના ચરણે ધરી દીધું હતું. પ્રતાપ અમર છે તો ભામાશા પણ અમર છે.

22મા મહારાણા ભોપાલસિંહજી બચપણથી જ લક્વાગ્રસ્ત હતા. તેથી તેમને સંતાન ન હતું. ઘણા લોકોએ આગ્રહ કર્યો કે 100 કિ.મી. દૂર એક માતાજીનું મંદિર છે ત્યાં જઈને પ્રાર્થના કરો તો તમને જરૂર સંતાન થશે. પણ મહારાજાએ કહ્યું કે મારા ઈષ્ટદેવ એકમાત્ર એકલિંગજી છે. તેમના સિવાય બીજે કયાંય ભીખ માગવા કે નમવા નહિ જાઉં. તે અડગતાના કારણે તે નિઃસંતાન રહ્યા અને લક્વાગ્રસ્ત રહ્યા. અત્યારના મહારાણા હટક લીધેલા છે. અહીં એક બીજી પણ પ્રતિમા છે. ભીલરાજ પૂજાની. તેણે બે હજાર ભીલોની સેના સાથે હલદીઘાટીમાં યુદ્ધ કર્યું હતું અને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આ સ્થળે માત્ર પ્રેરણા જ પ્રેરણા છે.

13-2-07

*

21. ઉદ્યપુરઃ સાહેલીઓની વાડી: ચેતકસમારક

ઉદ્યપુરમાં ફરતાં-ફરતાં અમે સાહેલીઓની વાડીમાં આવી ગયાં છીએ. મહારાજા સંગ્રામસિંહજીને સાત રાણીઓ હતી. બધાંની વર્ષે માત્ર એક જ રાજકુમારી હતી. પુત્ર ન હતો. એકલું બાળક કીડાથી વંચિત રહી જાય. રમતગમત-કીડા માટે તેને સમવયસ્ક સાથીદારો જોઈએ. સામાન્ય મહોલ્લાઓમાં બાળકોની કોઈ કમી ન હોય અને ઝૂંપડપણી જેવા મહોલ્લાઓમાં તો ધૂળમાં રમતાં સેંકડો બાળકો જોવા મળે. પણ રાજમહેલમાં બાળકો લાવવાં કયાંથી? આવાસ પ્રમાણે સંસ્કૃતિ ગોઠવાતી હોય છે. મહેલોની સંસ્કૃતિ એકાકીપણાવાળી-ખાલીપણાવાળી હોય છે. ત્યાં નથી તો રાણીઓને બહેનપણીઓ કે નથી બાળકોને ગોઠિયાઓ. એકલવાયું જીવન જીવવાનું. રાજ તો આવે ત્યારે આવે. નાયે આવે. બસ, ખાલીપણું જ ખાલીપણું. એવી એવી કાલ્યનિક મર્યાદાઓ બાંધી હોય કે માણસ હંમેશાં ભારેખમ જીવન જીવતો રહે. તે કદી હળવો ન થઈ શકે. કાલ્યનિક મર્યાદાઓ હટે તો હળવા થવાય. પણ તો તો માણસ પાછો કોરીનો થઈ જાય.

રાજમહેલમાં રહેનારાં માણસો જેટલાં દુઃખી હોય છે તેટલાં ઝૂંપડપણીમાં રહેનારાં દુઃખી નથી હોતાં. રાજકુમારી શકુંતલાએ મહારાજા સંગ્રામસિંહજીને કહ્યું કે મારે સાહેલીઓ જોઈએ. સાહેલી વિના એકાકીપણું ગમતું નથી. આથી મહારાજાએ આ બગીયો બનાવ્યો. તેનું નામ રાખ્યું ‘સહેલિયોં કી વાડી’. આ વાડીમાં રાજકુમારી શકુંતલા રમવા આવતી અને નગરભરમાંથી તેની અનેક સાહેલીઓ પણ અહીં તેની સાથે રમવા આવતી. બચપણમાં જેને રમતગમત અને કીડાનો આનંદ નથી મળ્યો તેનું બચપણ એણે ગયું કહેવાય. સાહેલીઓના જુંડાં જુંડ આ વાડીમાં દોડાદોડી કરી મૂકતાં અને રાજકુમારીને આનંદ આવતો. 1734માં આ વાડીનું નિર્માણ થયું હતું. પહેલાં અહીં માત્ર મહિલાઓનો જ પ્રવેશ થતો. પુરુષોના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ હતો. પાછળથી (1955થી) હવે બધાનો પ્રવેશ થઈ શકે છે. જો સ્વી-પુરુષોને ઘૌનસંબંધથી શુદ્ધ રાખવાં હોય તો તેમને વધુ પડતાં એકબીજા સાથે મળવા દેવાં ન જોઈએ. ઉદ્દેસ્યિંહજીના ભાઈ હતા ભોજરાજસિંહ, જે મીરાંબાઈના પતિ હતા. શ્રી રામના પુત્ર કુશના વંશમાં જન્મ હોવાથી કુશવાહા પણ કહેવાય છે. મેવાડના લોકો મારવાડના લોકો પ્રત્યે થોડો હલકો અભિપ્રાય પહેલાં ધરાવતા હતા, કારણ કે તેમણે પોતાની બહેન-દીકરીઓ મુસ્લિમ બાદશાહોને આપી હતી. પણ અત્યારે પણ એ દષ્ટિકોણ કેટલાક અંશો ચાલુ રહેલો જણાય છે. અમારા ગાઈડ એક દોહરો સંભળાવ્યો, જેમાં તેની જલક મળે છે.

દિલ્લી હૈ દિલવાલોં કી બોંબે પૈસેવાલેકી
કલકતા કંગાલોકી, જ્યપુર જેબકતરોં કી
ઔર ઉદ્દેપુર આઝાદોં કી

ખરેખર વાડી બહુ જ સુંદર છે. ઝાડ-પાન-વનરાજી એટલી બધી છે કે બેસી રહેવાનું મન થઈ જાય. વરસાદનો અનુભવ કરાવતા કેટલાય કુવારા છે. તળાવના સ્તરથી આ વાડી 80 ફૂટ નીચે છે એટલે કોઈ પણ મોટર વિના કુવારા ઊડી રહ્યા છે. મેઘધનુષ્ય પ્રત્યેક કુવારા આગળ થતું દેખાય છે. એક જ મોટા પથ્થરમાંથી મોટા મોટા હાથી બનાવાયા છે જેમની સુંદરમાંથી પાછી નીકળી રહ્યું છે. પહેલાં રાજારાણી જે સિંહાસન ઉપર બેસતાં ત્યાં સુધી જવા દેતા પણ લોકોએ ઘણી તોડકોડ કરી એટલે હવે ત્યાં સુધી જવા દેતા નથી. રાજકુમારી શકુંતલાએ પિતાજીને કહ્યું કે મારે બારેમાસ વરસાદ જોઈએ છે. તેની ઇચ્છા પૂરી કરવા આ બીજો કુવારો બનાવ્યો છે. જ્યાં વરસાદનો અનુભવ થાય છે.

ગાઈડનું કહેવું છે કે મેવાડમાં તમે કોઈના ઘરે જાવ તો કહેશે કે “પધારો શાહ” અને જાવ તોપણ કહેશે કે “પધારજો શાહ”. પણ જ્યપુરવાલા કહેશે કે “આવો તો વેલકમ જાવો તો ભીડ કમ”. આવી રીતે બન્નેની માનસિકતાનો ભેદ બતાવે છે.

આ દરવાજો નેવું વર્ષ જૂનો છે. પિતળનું પતરું ચઢાવેલું છે. હજુ પણ અડીખમ છે. અમારી સાથે વેરાવળ તરફના 3-4 વ્યાપારી ભાઈઓ પણ ‘સહેલિયોં કી વાડી’ જોઈ રહ્યા છે. તેમનું કહેવું છે કે “પ્રજાના પૈસે રાજાઓ આ બધા જલસા કરતા હતા.” મેં તેમને કહ્યું કે વાત તો સાચી છે. પણ ખરા સમયે માથાં પણ એ જ આપતા હતા. આ લોકો પરસેવા પાડીને મજૂરી કરવાનો પૈસો નથી કમાતા. પણ ખરા સમયે ગામે તેટલા ભોગ-વિલાસ કે ઝૈશ્વર્ય હોય તેને લાત મારીને માથાં આપવાનું સૌથી કઠિન કામ કરતા હતા. આમને કારણે પ્રજા

સુરક્ષિત રહેતી હતી. જોકે બધા રાજાઓ એકસરખા ન હતા. કેટલાક રક્ષકની જગ્યાએ પ્રજાભક્ષક પણ થયા હતા. એમ તો અત્યારે જુઓ તો નેતાઓ કેવા છે?

અમે પાછાં અમારા ઉતારે આવી ગયાં. આવતી કાલે સવારે હલદીઘાટી જોવા જવાનું છે. શ્રી નાનજ્ઞભાઈનો આગ્રહ છે કે તેઓ પણ સાથે હલદીઘાટી આવે. સાંજે બધાં જમ્યાં. ‘તબિયત’ હોય એટલે રસોઈની કશી ચિંતા કરવાની ન હોય.

સવારે ઊઈયા. નળમાં પાણી જ ન મળો. કાલે ઠંડું પાણી તો આવતું હતું, આજે તો ઠંડું પણ આવતું નથી. થોડી માથાકૂટ કરી પછી પાણી ચાલુ થયું. સૌઅં ચા-નાસ્તો કર્યો. શ્રીનાનજ્ઞભાઈ સમયસર આવી ગયા. અમે છ વાગ્યે નીકળી પડ્યા. હજુ સ્થૂર્યોદય થયો ન હતો. વાંકાચૂંકા રસ્તા પાર કરતાં કરતાં અમે શહેર બહાર નીકળ્યાં. જો નાનજ્ઞભાઈ ન આવ્યા હોત તો આ અંધારામાં અમને કોણ રસ્તો બતાવત. અમે હલદીઘાટી પહોંચી ગયાં. સર્વ પ્રથમ ચેતકનું સ્મારક જોયું. આ જગ્યાએ ચેતકે પ્રાણ છોડ્યા હતા. તેણે મરતાં સુધી માલિકની વજાદારી પૂરેપૂરી બજાવી હતી. ઘાયલ થયેલો લંગડાતો ચેતક જ્યારે યુદ્ધભૂમિમાંથી પ્રતાપને લઈને દોડ્યો હતો ત્યારે પ્રતાપને મારવા બે પઢાણો પાછળ દોડ્યા હતા. પ્રતાપનો નાનો ભાઈ અકબરના પક્ષે ભળી ગયો હતો તેણે આ દશ્ય જોયું. માર-માર કરતાં પઢાણો પ્રતાપને મારવા દોડી રહ્યા હતા. ચેતક સમજી ગયો હતો. તેણે પોતાના લંગડા પગની પરવા કર્યા વિના આ બનાસનદીના 22 ફૂટ પહોળા નાળાને એક જ કૂદકે પાર કર્યું હતું. પણ પછી તે ગબડી પડ્યો. ફરી કદી ઊભો ન થયો. પ્રતાપ ધૂસકે ને ધૂસકે રડ્યા. કહેવાય છે કે પ્રતાપ કદી રડતા નહિ, પણ વજાદાર જાતવાન પ્રાણી ચેતકના મોતથી ધૂસકે ને ધૂસકે રડી પડ્યા. પેલા બે અફ્ઘાનો નજીક આવી ગયા. શક્તિસિંહે વિચાર્યુ કે જો ચેતક આટલી વજાદારી બતાવી કુરબાની આપે તો પછી હું તો સગો ભાઈ છું. મારાથી આવા વીરપુરુષનું કમોતે મોત જોઈ ન શકાય. તેણે બન્ને પઢાણોને મારી નાખ્યા અને પ્રતાપના ચરણોમાં માથું મૂકીને ખૂબ રડ્યો. માઝી માઝી. પ્રતાપને વિદાય થવા સમજાવ્યું. કેવું હશે એ દશ્ય!

ચેતકના સ્મારકની પાસે જ શિવમંદિર છે. પણ પૂજારી હજુ આવ્યો નથી. તેની રાહ જોઈએ છીએ. ચાની એક નાની દુકાન છે પણ દૂધ આવ્યું નથી. ઠંડી બહુ જ છે. બધાં રાહ જોઈ રહ્યાં છે. ત્યાં પૂજારી ઉતાવળો-ઉતાવળો આવી ગયો. દરવાજો ખોલ્યો. બધાંએ અંદર જઈને દર્શન કર્યો. ચેતકની સમાધિ આગળ નતમસ્તકે બધાં ઊભાં રહ્યાં. ધન્ય છે આ પ્રાણીને. લાખ લાખ વંદન. રૂપાળો માણસ નથી પૂજાતો, વજાદારી પૂજાય છે. ખાઈને ખોદનારા ગદ્દારો કરતાં આ અબોલ પ્રાણી ઘણું મહાન હતું, જેણે પ્રાણ આપીને પણ માલિકને બચાવી લીધો હતો. ચેતકની સમાધિ પાસેનું શિવાલય કોઈ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો બંધાવ્યું હતું તેવો શિલાલેખ છે.

13-2-07

*

22. હલદીઘાટી

ચેતકસ્મારક જોઈને હવે અમે રક્તતલાઈ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. ‘રક્તતલાઈ’ એટલે કે રક્તનું તળાવ. હલદીઘાટીમાં 6-8 કલાક જ યુદ્ધ થયું હતું. પણ તેટલા સમયમાં હજારો માણસો માર્યા ગયા હતા. બન્ને પક્ષો ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યા હતા. પણ મારી દસ્તિએ એક પાસે વ્યૂહ ન હતો. માનસિંહ રાણા પ્રતાપને જીવતો કે મરેલો પકડવા માગતો હતો તે ઈચ્છા પૂરી ન થઈ. રાણા પ્રતાપના તરફથી માત્ર સામનો જ કરવાનો હતો. જે કર્યો તો ખરો પણ ઘણાં બલિદાન આપીને કશું પ્રાપ્ત ન થયું. અમે રક્તતલાઈ પહોંચી ગયા છીએ. એવું કહેવાય છે કે અહીં જ બન્ને સેનાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું. આ ‘શાહીબાગ’ કહેવાય છે. અકબરનું લશ્કર અહીં પડાવ નાખીને પડ્યું હતું.

આ ‘તંવરોંકી છત્રી’ છે. જવાલિયરના રામશા તંવર અને તેમના ત્રણ પુત્રોએ રાણા પ્રતાપ પાસે શરણ માંયું હતું. પ્રતાપે તેમને શરણ આપ્યું હતું. પણ પછી યુદ્ધમાં બાપ-દીકરા જોડાઈ ગયા અને શહીદ થઈ ગયા. તેમણે વિચાર્યુ કે જે રાણાએ અમને શરણ આપ્યું છે તે રાણા ઉપર અત્યારે કારમી વિપત્તિ આવી છે. તેવા સમયે અમારાથી ચૂપચાપ બેસી રહેવાય નહિ. અમે પણ યુદ્ધમાં સાથ આપીશું. તે બધા યુદ્ધમાં વીરતાપૂર્વક લડ્યા અને શહીદ થઈ ગયા. તેમના માનમાં આ છત્રી (સમાધિ) બનાવાઈ છે. ઈ.સ. 1624માં મહારાણા કર્ણસિંહજીએ આ છત્રી બનાવી હતી. રામશાહના પુત્રનું નામ હતું શાલિવાહન. પેલું વિશાળ મેદાન દેખાય છે ત્યાં હલદીઘાટીનું યુદ્ધ થયું હતું. અકબરના સેનાપતિ માનસિંહ હાથી ઉપર હતા અને રાણા પ્રતાપ ચેતક ઘોડા ઉપર હતા. આ યુદ્ધ 21-6-1576ના બપોર સુધીમાં પૂરું થઈ ગયું. જે તકતી લાંઘેલી છે તેમાં “રાજપૂતોં કો પીછે હટના પડા” એવું લખ્યું છે. પણ રાજપૂતો પાછા હટે તે તો શરમની વાત કહેવાય એવું માનીને કોઈએ તકતીમાંથી ‘રાજપૂત’ શબ્દ ઘસીને કાઢી નાખ્યો છે. મારી દસ્તિએ મોટા ભાગનાં રાજપૂતોનાં યુદ્ધો ભાવુકતાપૂર્ણ હતાં. અતિભાવુકતા અને વ્યૂહ સાથે ન રહી શકે. યુદ્ધ માત્ર ભાવુકતાથી નહિ પણ પૂરી સમજણથી અને તે પણ યોજનાપૂર્વક લડાવું જોઈએ. જેથી ઓછામાં ઓછી જાનહાનિ થાય અને વધુમાં વધુ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરાય. જરૂર લાગે ત્યારે પાછા પણ હટવું જોઈએ અને જરૂર પડે ત્યારે સંધિ પણ કરી લેવી જોઈએ. મુખ્ય હેતુ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ હોવું જોઈએ. પણ મોટા ભાગે આવું થયું નહિ એટલે રાજપૂતો પાસે અત્યંત શૂરવીરતા હોવા છતાં જોઈએ તેવી સફળતા મળી શકી નહિ. ખરેખર તો આ યુદ્ધ મેદાનમાં નહિ કિલ્લામાં રહીને લડવાનું હતું. 1976માં અહીં વડાપ્રધાન ઈંડિયાબહેન આવ્યાં હતાં ત્યારે યુદ્ધને 400 વર્ષ થયાં હતાં.

અમે યુદ્ધભૂમિમાં ઊભા છીએ. જોકે અત્યારે તો આ રણમેદાનમાં લોકોએ વસવાટ કરી દીધો છે. સ્કૂલો અને બીજી સંસ્થાઓ બની ગઈ છે. તોપણ થોડો ભાગ હજી ખુલ્લો છે. અહીં યુદ્ધ થયું ત્યારે રાણા પ્રતાપ પક્ષે લડનારાઓમાં હકીમખાં શૂરી સેનાના એક ભાગનો સેનાપતિ હતો. તેની મજાર પણ અહીં બાંધેલી છે. બીજા પક્ષે અકબરનો સેનાપતિ રાજ માનસિંહ હતો. કેવી વિચિત્રતા હતી! આ સમાધિ જાલા માનની છે. જાલા માન સરસેનાપતિ હતો. તેણે જ રાણા પ્રતાપની ઘાયલ અવસ્થામાં તેમનો મુગટ પહેરી લીધો હતો જેથી દુશ્મને તેને પ્રતાપ સમજીને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા હતા અને જાલા માન શહીદ થઈ ગયા હતા. તેમની સમાધિ પણ બનાવાઈ છે. આ ધરતીના કણ-કણમાં બલિદાન જ બલિદાનની ગાથાઓ ભરાયેલી છે. એવું કહેવાય છે કે રાણા પ્રતાપની સેનાએ એવો જોરદાર હુમલો કર્યો હતો કે બાદશાહની સેનાને છેક અહીં સુધી ખદેડી દીધી હતી. પછી અહીં ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું. રાણા પ્રતાપના પક્ષે શેર ભામાશા પણ લડ્યા હતા. તે સમયના વાણિયા માત્ર વાણિયાળીરી જ કરીને બેસી રહેતા નહિ, પણ સમય આવ્યે રાજપૂતાળીરી પણ કરતા તેનું આ પ્રમાણ કહેવાય. ભામાશા પણ આ યુદ્ધમાં ખપી ગયા હતા. ખરા સમયે પ્રતાપને ધનની મદદ કરીને તથા સ્વયં યુદ્ધમાં ભાગ લઈને શહીદ થનાર આ મહાન શ્રેષ્ઠીનું અહીં ભવ્ય સ્મારક બનાવવું જોઈએ. વીર ભામાશાએ વાણિક કુળને ધન્ય ધન્ય કરી દીધું કહેવાય. કહેવાય છે કે મહારાણા પ્રતાપની માતુશ્રીનું નામ જ્યવંતીબાઈ હતું, જે ઈડરનાં રાજકુમારી હતાં. આપણો ગુજરાતીઓ ગૌરવ લઈ શકીએ કે રાણા પ્રતાપનો જન્મ એક ગુજરાતિણ રાજપૂતાળીની કૂબે થયો હતો. મને ખરાર નથી કે ઈડરવાળાએ જ્યવંતીબાઈના નામે ઈડરમાં કોઈ સ્મારક કર્યું છે કે નહિ. રાણા પ્રતાપના પિતા ઉદ્યસિંહ અને દાદી કર્માવતી (કર્ણાવતી) જેમણે ચિતોડમાં જૌહર કર્યું હતું. અમે બધા ગમગીન ચહેરે હલદીઘાટી જોઈને વિદાય થઈ રહ્યા છીએ. પાસેની સ્કૂલ ચાલુ થઈ ગઈ છે અને છાત્રોનો શોરબકોર સંભળાઈ

રહ્યો છે.

શ્રી નાનજ્ઞભાઈએ એક શિક્ષકને આ સ્થળમાં યોગ્ય સુધારો કરવા સૂચવ્યું તથા પોતાનું કાર્ડ આપ્યું. જરૂર પડે ત્યારે આર્થિક મદદ કરવાની ખાતરી આપી. અમે વિદાય થયા. નાનજ્ઞભાઈ પાછા ઉદ્યપુર જશે અને અમે બધા રાણકપુરનું મંદિર જોવા જવાના છીએ. શ્રી નાનજ્ઞભાઈ અમારી સાથે આવ્યા તેથી ઘણી સગવડ રહ્યી. તેમનો આભાર માની વિદાય કર્યો.

*

23. રાણકપુર

રાજસ્થાનમાં એકસાથે ત્રણ મહાન ધારાઓ ચાલતી રહી છે. યોદ્ધાઓની ધારા, શ્રેષ્ઠીઓની ધારા અને કલાકારોની ધારા. આ ત્રણમાં યોદ્ધાઓની ધારા તરફ તો બધા લેખકો-કવિઓ વગેરેનું ધ્યાન ગયું છે. જોકે રાજસ્થાનની વીરધારા ઉપર ખરેખરું ધ્યાન તો એક ગોરાએ જ જેંચ્યું કહી શકાય. તેનું નામ હતું કર્નલ ટોડ. આ મહાશય રાજસ્થાનમાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પ્રતિનિધિ હતા. પણ તેમને રસ આ મરુભૂમિના ઇતિહાસમાં જાગ્યો અને પછી તો કણકણાનો ઇતિહાસ ખોળવાનું શરૂ કરી દીધું અને પુસ્તક લખ્યું. તેમના રાજપૂતપ્રેમી વલણથી બ્રિટિશ સરકાર નારાજ થઈ એટલે રાજીનામું આપીને તેઓ છૂટા થયા. સંશોધન ચાલુ રાખ્યું. જેના પ્રતાપે રાજસ્થાનનો મહત્વપૂર્ણ ઇતિહાસ તેઓ લખી શક્યા. તે પછી તો ઘણા ઇતિહાસકારોએ જુદા જુદા દસ્તિકોણથી અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે અને ઘણી વીરગાથાઓ પ્રગટ કરી છે.

પણ પૂર્વ કહ્યું તેમ રાજસ્થાન માત્ર વીરોનો જ દેશ ન હતો, તે શ્રેષ્ઠીઓનો પણ દેશ હતો અને આજે પણ આ ધરતી ઉપર ઘણા ઘનાઢ્યો થયા છે જેમણે હવેલીઓ, મંદિરો વગેરે બંધાવ્યાં છે. શ્રેષ્ઠીઓ ત્યાં જ સફળ થતા હોય છે જ્યાં કાયદાનું શાસન ચાલતું હોય છે. રાજપૂતોના શાસનમાં ધર્મનો પ્રભાવ હતો એટલે પ્રત્યેક શ્રીમંત વ્યક્તિ તથા તેનું ધન સુરક્ષિત હતું. તેથી વ્યાપાર-ઉદ્યોગ વધતો હતો. જ્યાં વ્યાપાર અને વ્યાપારી સુરક્ષિત નથી હોતા, ત્યાં વ્યાપાર જીલતો નથી. વ્યાપાર વિના પ્રજા અને રાષ્ટ્ર કંગળ થઈ જાય—જેવું અત્યારે પૂર્વ ભારતનાં રાજ્યોમાં થઈ રહ્યું છે. રાજસ્થાનમાં ઘણા શ્રેષ્ઠીઓ થયા જેમણે અદ્ભુત મંદિરો વગેરે બંધાવ્યાં છે. તેમાંના એક શેઠશ્રી ધરણા શા. ધરણા શા પાસે પુષ્કળ પૈસો હતો. સત્પ્રેરણા અને સદ્બુદ્ધિથી તેમણે રાજસ્થાનમાં અહીં રાણકપુરમાં એક ભવ્ય જિનાલય બંધાવ્યું. તેમાં મુખ્ય નાયક આદિનાથ ભગવાન છે. મંદિર ચતુર્ષ્કોણ છે. તેમાં 29-29 વિશાળ ખંડો આવેલા છે અને 1444 સ્તંભો છે. ઈ.સ. 1439માં આ મંદિરનું નિર્માણ થયું છે. મંદિરનો અંદરનો ભાગ એટલો બધો ભવ્ય અને કલાત્મક છે કે ઘણા કલારસિકો છેક પશ્ચિમથી અહીં ખેંચાઈ આવે છે અને દિવસો સુધી હોટલોમાં રહીને કલાનું અધ્યયન કરે છે. મંદિરના વ્યવસ્થાપકોએ એક સારી વ્યવસ્થા એ કરી છે કે બપોરના બાર વાગ્યા સુધી બધા દર્શનાર્થીઓને પ્રવેશ અપાય છે. તે પછી દેશી-વિદેશી કલાત્જ્ઞોને જ પ્રવેશ અપાય છે. આ કલાર્મજ્ઞો કલાકોના કલાકો સુધી એક એક કોતરકામભરી કલાકૃતિનાં ચિત્રો લે છે, તેને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે અને અહોભાવ વ્યક્ત કરે છે.

શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ રાજસ્થાનની ત્રીજી ધારા કલાકારોની રહી છે. તેમણે મારવાડમાં હવેલીઓ અને કિલ્લાઓની અજબગજબની જાળીઓ કોતરી છે. બસ જોતા જ રહી જાવ અને મેવાડમાં આરસપહાણના પથ્થરોમાં જુમ્મરો, કલાકૃતિઓ, કથાઓ, દેવ-દેવીઓ વગેરે કંડાર્યું છે. પણ દુઃખ એ વાતનું છે કે તેમનાં કયાંય નામ નથી. રાજા-મહારાજા, શ્રેષ્ઠીઓની પ્રસિદ્ધ તો પ્રત્યેક નિર્માણ સાથે છે જ, પણ આ અદ્ભુત દેવતાઈ કલાકૃતિઓ કોતરનારા શિલ્પીઓ કે સ્થપતિઓનાં કયાંય નામ નથી. હવે તો આપણે આ ભૂલ સુધારવી રહી. જ્યાં કોઈ જગ્યાએ ભવ્ય નિર્માણ થાય ત્યાં તેના સ્થપતિ અને શિલ્પીનું નામ અવશ્ય કોતરાવું જોઈએ. અમે અરવલ્લીની તળેટીમાં લીલાઇમ વાતાવરણમાં રાણકપુર પહોંચી ગયા. મંદિરમાં થોડી ભીડ હતી તોપણ દર્શન કર્યું. આદિનાથજીની ભવ્ય પ્રતિમા ચિત્તાકર્ષક લાગે છે. મૂળ પુરુષો ખરેખર આવા હતા કે નહિ અને હતા તો કેવા હતા તેમનું અત્યારે સંપૂર્ણ સત્ય જાણવું કઠિન છે. પણ અત્યારે તો ભાવપૂર્ણ આકર્ષક પ્રતિમાઓ બનાવીને પૂજાય છે. ભગવાન કદી કદરૂપા ન હોય, રૂપાળા જ હોય તેવી ધારણાથી લોકો તેવી જ અતિસુંદર પ્રતિમાઓ રચે છે અને સ્થાપિત કરે છે. મારી દસ્તિએ એકાદ ભગવાન કદરૂપા હોત અને તેમની પ્રતિમા કદરૂપી બનાવીને મૂકી હોત તો બિચારા કદરૂપા માણસોને મોટું આચાસન મળત. જોકે વાસ્તવમાં કદાચ તેવું હોય પણ ખરું. પણ લોકોને તો પ્રત્યેક બાબતમાં ગૌરવ જોઈએ, હીનતા નહિ. એટલે ભગવાનની અત્યંત રૂપાળી પ્રતિમા ઘડવામાં આવે છે, જેથી મંદિરોમાં પાર્વતનાથજી સિવાયની બધી પ્રતિમાઓ લગભગ એકસરખી દેખાય છે. પાર્વતનાથજીના માથા ઉપર શેષનાગનું છત હોય છે એટલે ઓળખાય છે. બાકી ચહેરામહોરા બધાના એકસરખા જ દેખાય. વાત પણ ઠીક જ છે કારણ કે પ્રાચીન કાળમાં કેમેરા તો હતા નહિ. જે હતી તે કલ્યાણ હતી. કલ્યાણ આધારિત કળા વધુ ભવ્ય બની જતી હોય છે, કારણ કે કલાકાર વધુ સ્વતંત્ર હોય છે.

મંદિરના મુખ્ય પૂજારી અમને મંદિર બતાવી રહ્યા છે તથા કલાકૃતિઓને સમજાવી રહ્યા છે. તેમનું કથન છે કે ધરણાશાંએ આ મંદિર બાંધ્યું પણ ક્યાંય કોઈ સ્થળે પોતાની તકતી કે નામ કોતરાયું નહિ. અત્યારે તો પહેલાં તકતી-નામ અને પછી દાન જેવું થઈ ગયું છે. કેટલાક દાતાઓ તો કેટલા મોટા અક્ષરોએ નામ લખવું તે પણ શરત કરતા હોય છે. હમણાં જ મારે એક હોલ જોવા જવાનું થયું હતું. ત્યાં 100થી 150 જેટલા દાતાઓનાં ચિત્રો દીવાલ ઉપર લગાવેલાં હતાં. દર્શકો માત્ર પોતપોતાનાં જ ચિત્રો જોવા પ્રયત્ન કરતા હતા. બીજાના ચિત્રમાં કોઈને રસ નથી. આ વાત સાચી કે મોહવશ ક્યાંય તકતી ન લગાડો તો સારું. પણ મારું એવું પણ કથન છે કે ઈતિહાસની દસ્તિએ તકતી લગાડવી હિતાવહ છે, જરૂરી છે. જો ધરણાશાની પૂરી વિગતવાળી તકતી અહીં હોત તો ઘણી બાબતો સ્પષ્ટ થાત. ઐતિહાસિક દસ્તિએ પણ જરૂરી છે. પ્રાચીન શિલાલેખોના આધારે તો આજે ઘણી સ્પષ્ટતા થતી હોય છે.

આ મંદિરની ખાસિયત એ છે કે તમે ગમે ત્યાં ઊભા રહો એક તો થાંભલા લાઈનસર દેખાય અને બધી તરફથી તમને ભગવાનની પ્રતિમાનાં દર્શન થાય. આ મંદિરમાં બધે જ સૂર્યપક્ષાશ સરખો દેખાય છે. એક એક બ્લોકમાં એક એક અદ્ભુત કોતરકામવાળી વસ્તુ મળે છે. આ જુઓ, મહાવીર સ્વામી ઉપદેશ આપે છે. નીચે આચાર્યો, સાધુ-સાધ્વીઓ શ્રવણ કરે છે અને તેના પણ નીચે પશુ-પક્ષીઓ પણ તન્મય થઈને ઉપદેશ સાંભળી રહ્યાં છે. જેમ કૃષ્ણની વાંસળીમાં ગાયો ચરવાનું ભૂલી જઈ તન્મય થઈ જતી તેવી જ સ્થિતિ અહીં પશુ-પક્ષીઓની પણ થઈ છે. સમકાલીન મહારાજા કુંભાએ પણ પોતાના મંત્રી ધરણાશાની શ્રદ્ધાથી પ્રભાવિત થઈને અહીં નિર્માણ કરાયું છે. આ મંદિરને એક વિશાળ ભૌંયરું છે. જ્યારે દિલ્હીનો કોઈ બાદશાહ આ તરફ સેના મોકલતો ત્યારે આ મંદિરો અને પ્રતિમાઓને તોડી નાખતો. તેનાથી બચવા માટે આ ભૌંયરાં બનાવાયાં છે. શ્રાવકો પ્રતિમાને ઉપાડીને આ ભૌંયરામાં લઈ જતા અને પછી તેનું દ્વાર બંધ કરી તેના ઉપર ગારો-છાણ વગેરેથી લીંપી લેતા. પ્રતિમાઓ બચી જતી.

હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં આતંકવાદીઓએ અમને પણ ધમકી આપી હતી કે મંદિર ઉડાવી દઈશું. ટ્રસ્ટીઓએ મળીને નિર્ણય કર્યો કે કીમતી વસ્તુઓ ભૌંયરામાં મૂકીને ભૌંયરાં બંધ કરી દો. તે પ્રમાણે કર્યું છે. હું વિચાર કરું છું કે મૂર્તિપૂજકો અને મૂર્તિભંજકોની વચ્ચે વર્ષોથી ધાર્મિક વિખવાદ ચાલ્યા કરે છે. મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી આ બન્નેનું અસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી આ વિખવાદ ચાલ્યા જ કરશે. આ મૂર્તિ ભગવાન મહાવીરની છે. જ્યારે આ મૂર્તિ બની હતી ત્યારે મોતીઓથી તેની પોલિશ કરી હતી. એટલે આટલાં વર્ષો પછી પણ તેની ચમક ઓછી થતી નથી. આ મૂર્તિ સુવર્ણ કસોટી આરસપહાણથી બનાવેલી છે. આ મંદિરને બન્યાને 600 વર્ષ થયાં છે. પણ હજુ પણ જેવું ને તેવું જ છે. આ ઘુમ્મતનું વજન હજારો ટન છે. પણ પથ્થરોનું લોકિંગ એવી રીતે કરાયું છે કે બધું વજન પાયા ઉપર ચાલ્યું જાય છે અને પથ્થરોનું કયાં લોકિંગ કરાયું છે તેની ખબર પડતી નથી. છતમાં જે કલાકૃતિઓ કંડારી છે તેમાં કેટલીક હિન્દુ પુરાણોની પણ છે.

આ જુઓ, મહાભારતમાં ભીમે જે કીચકવધ કરેલો તેની કૃતિ છે. આ નાગદમનની કૃતિ છે. શ્રીકૃષ્ણ કાલિયનાગના માથા ઉપર ચઢી ગયા છે અને નાગણીઓ બધી પ્રાર્થના કરી રહી છે કે અમારા સ્વામીને છોડી દો. અહીં આ જૈરવનાથની કાળી પ્રતિમા પૂજાય છે. જૈરવને મંદિરના રક્ષક મનાય છે. ઉપર ઘુમ્મતમાં સોળ વિદ્યાધરો અને 16 વિદ્યાધરીઓ છે, જે ભગવાનની સામે નૃત્ય કરી રહ્યાં છે. ભગવાનને પણ નૃત્ય ગમે છે. મંડપ અત્યંત ભવ્ય બન્યો છે. અહીં બે મોટા ઘંટ લગાવેલા છે. એક કિલોમીટર સુધી બન્નેનો અવાજ પહોંચે છે. એક ઘંટ નર અને બીજો નારી છે. ઘંટ ઉપર ઘંટાકર્ણ મહાવીરનો મંત્ર લખેલો છે, જેથી ઘંટના ધનિ સુધી કોઈ અનિષ્ટ તત્ત્વ રહેતું નથી. તેમનું કહેવું છે કે અમારી સોળમી પેઢી પૂજા કરતાં કરતાં ચાલી રહી છે. ધરણાશાની પણ પેઢી હ્યાત છે અને દર વર્ષે તેઓ ધજા ચઢવવા આવે છે. જે દીપાળ મિસ્થીએ આ મંદિરનો પ્લાન બનાવેલો તેની પેઢી પણ ચાલે છે. અને કંઈક સમારકામ કરવાનું થાય ત્યારે તેના વંશજો આવીને સમારકામ કરે છે. 16મી શતાબ્દીમાં મહારાજા કુંભાના પ્રધાનમંત્રી શ્રી ધરણશા દ્વારા નિર્મિત આ ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરને જોઈને અમે સૌ ભાવવિભોર થઈ ગયાં. જે કોતરકામ અહીં થયું છે તે આજે કરવું કરીન છે. પણ મંદિરની બહાર નીકળીને જોઈએ તો ઉપર એવી કોઈ ભવ્યતા નથી દેખાતી. આ જ સ્થિતિ દેલવાડાનાં મંદિરોની પણ છે. કહેવાય છે કે મંદિરોને મુસ્લિમ શાસકો તોડી નાખતા એટલે ઉપર જરા પણ મંદિર જેવો દેખાવ કરતા નહિ. મુસ્લિમ શાસકોનો ધાર્મિક આતંક તેમના આગમનથી જ શરૂ થઈ ગયો હતો. રાણકપુરનાં જૈન મંદિરોની નજીક જ એક સૂર્યમંદિર આવેલું છે. અમે ત્યાં દર્શન કરવા પહોંચી ગયાં છીએ. આગળના પ્રાંગણમાં ગઈ કાલે યજ્ઞ થયો હતો તેની નિશાની જેમની તેમ કુંડરૂપે પડી છે. તે સમયમાં જૈનો પાસે મબલક પૈસો હતો અને તે પૈસો મંદિરો બાંધવા

તરફ વળ્યો હતો. તેથી રાજકપુર દેલવાડા જેવાં અનેક મંદિરો લોકોને મળ્યાં. જો આ મંદિરો ન બન્યાં હોત તો ધર્મની અસ્તિત્વા અને કેટલાય કારીગરો અને કલાકારોને ચમકવાનો મોકો પણ ન મળ્યો હોત. આજે આ કલાકૃતિઓની કદર દેશ કરતાં વિદેશમાં ઘણી થઈ રહી છે. બાકીની હિન્દુ પ્રજા પાસે ખાસ પૈસો જ ન હતો. જે હતો તે બધો યજો તરફ અને બ્રહ્મભોજન તરફ વાળી દેવાયો હતો. તેથી નિર્માણકાર્ય ખાસ કાંઈ થઈ શક્યું નહિ. હું ગઈ કાલ થયેલા યજની કુંડી જોઈ રહ્યો છું. આવી હજારો અને લાખો કુંડીઓમાં આજ સુધી હજારો મણ ધી અને લાખો મણ સામગ્રી હોમાઈ હશે. પણ તેનાથી કયો પ્રશ્ન ઉકેલાયો તે સમજવું કઠિન છે. પ્રજાની ધાર્મિક શક્તિને જે તરફ વાળો તે તરફ વળી જતી હોય છે. જો ધર્મગુરુઓ-પુરોહિતો આવી શક્તિને પોતાના જ તરફ વાળી દે તો તે તરફ વળી જતી હોય છે. મોટા ભાગના લોકોએ આવું જ કર્યું, જેના પરિણામે કરોડો-કરોડો ખરીને પણ હિન્દુ સમાજ ધરણાશા કે વિમલશા જેવાં મંદિરો ન બાંધી શક્યો. કારણ કે શક્તિ બધી અનિન્તન તરફ વાળી દેવાઈ હતી. અનિન્તનમાંથી રોજ કમાનારે બીજાના પેટના અનિન્તનો વિચાર ન કર્યો. હવે આ બીજાના પેટનો અનિન્તન કુદ્ધ થઈને જવાબ માગી રહ્યો છે અને ફૂફૂડા મારી રહ્યો છે. ખરું બળ પ્રેરકબળ છે.

આ સૂર્યમંદિરનું નિર્માણ મહારાણા મોકલે કરાયું હતું. મોકલ કુંભાના પિતા હતા. પાછળથી આ મંદિર જીર્ણ થઈ જતાં બિરલાજીએ જીર્ણોદ્વાર કરાયો હતો. રાજકપુરના મંદિરની તુલનામાં આ મંદિર એક દેરી જેવું નાનું લાગે છે. અમારામાંથી એક ભાઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે રાજ્યનું બંધાવેલું મંદિર દેરી જેવું, કશી કલાકૃતિ વિનાનું અને તેમના પ્રધાનમંત્રીનું મંદિર આટલું બધું ભવ્ય કેવી રીતે થયું? શું રાજ કરતાં પ્રધાનમંત્રી વધુ પૈસાવાળા હતા? જવાબ બહુ કઠિન છે. મને લાગે છે કે ધરણાશા કુંભા રાજાના પ્રધાનમંત્રી જ ન હતા, પણ તે મોટા વ્યાપારી પણ હતા. તેમની લક્ષ્મી વ્યાપારમાંથી આવેલી હોવી જોઈએ. ત્યારે પૈસો બધો વ્યાપારીઓ પાસે જ રહેતો. બાકીની પ્રજા પાસે ખાસ પૈસો રહેતો નહિ. ધાર્મિક આજીવિકાથી જીવન જીવનારા બ્રાહ્મણો મોટા ભાગે દરિદ્ર રહેતા. ક્ષત્રિયોની પણ આવી જ દશા હતી. તેમને લડતાં તો આવડતું પણ પૈસો કમતાંન આવડતું. બાકીની પ્રજાની દરિદ્રતાની તો વાત જ શી કરવી? શ્રીમંતુ જૈનોને તેમનો પૈસો એક માત્ર નિર્માણકાર્યો તરફ વાળવાની પ્રેરણા અપાતી જ્યારે બાકીના હિન્દુઓને તેમનો પૈસો યજો અને બ્રહ્મભોજન તરફ વાળવાની પ્રેરણા અપાતી. એટલે કયા રાજાએ કયો તથા કેટલા યજો કર્યા તેનો મહિમા ગવાતો.

અમે ફરી પાછા મુખ્ય મંદિરના પ્રાંગણમાં ગયા. અહીં કેટલીય વાતો સારી લાગી. એક તો કોઈ પંડ્યા-પૂજારીનો કશો જ ત્રાસ નથી. બિમારીઓ નથી. મંદિર અંદર-બહાર સ્વચ્છ છે. સૌથી સારી વાત ભોજનશાળામાં સૌને રૂ.20/-માં જમવાનું અપાય છે. હું રસોડામાં ગયો અને એક આસન પાથરીને જમવા બેઠો. રસોઈયાઓએ ખૂબ પ્રેમથી મને જમાડ્યો.

હવે અમારે આબુ જવાનું છે. ઘણા લોકોએ સલાહ આપી કે પાંચ વાગતા પહેલાં તમે આબુ પહોંચી જાવ. રસ્તામાં અમુક કોમના લોકો એકલદોકલ વાહનને લૂંટી લે છે. રાત્રે જઈ શકતું નથી. આ લૂંટફાટ કરીને ગુજરાન ચલાવનારા ભારે ગરીબાઈમાં જીવન જીવે છે. તેમનો ધંધો તેમની કેરિયરનો દુશમન બન્યો છે. કોઈ તેમને નોકરી-ધંધો આપતા નથી, કારણ કે છાપ જ ખોટી પડી ગઈ છે. આ તરફના બ્રાહ્મણો પણ ગરીબ છે. પણ તેમની છાપ ઘણી ઊંચી છે એટલે શ્રીમંતોના ઘરોમાં રસોઈયાનું કામ કરે છે. આખું ઘર તેમને હવાલે કરી દેતા શ્રીમંતોને સંકોચ થતો નથી. જીવનમાં સાચી-ખોટી છાપ કેટલી બધી અસર ઉત્પન્ન કરે છે તેનો આ નમૂનો છે.

24. આબુ-દેલવાડા

અમારી મિનિબસ સડકસાડ આબુ તરફ દોડી રહી છે. વચ્ચે સિરોહી આવ્યું પહેલાં આ રજવાડું હતું અને રાજ્યાની હતી. હવે જિલ્લો છે. નર્મદાનું પાણી આ જિલ્લાને પણ મળવાનું છે. અહીંની તલવારો બહુ વખતાણાય છે. અમારામાંથી એક ભાઈએ તલવાર લીધી. હું ઈચ્છું કે બધાં ઘરોમાં એકએક તલવાર તો જરૂર રહે, જે વીરતાનું પ્રતીક છે. જે સમાજ પાસે વીરતાનું પ્રમાણ વધારે હશે તે જ રાજ કરશે. ઈતિહાસ તલવારની ધારમાંથી નીકળતો હોય છે તે આ બધા કિલ્લા જોયા પછી સમજાયું. તલવાર વિનાની પ્રજાનો કોઈ રાજકીય ઈતિહાસ હોતો નથી. જેમ જંગલમાં હરણાંનો કોઈ ઈતિહાસ હોતો નથી. માત્ર સિંહોનો જ ઈતિહાસ હોય છે. એક હાથમાં માળા અને બીજા હાથમાં તલવાર રાખનારી પ્રજા વીર તો બને છે, ઉત્તમ ભક્ત પણ બને છે. સસલાંની ભક્તિ ભયને ટાળનારી નિહ પણ વધારનારી બની જતી હોય છે.

અમે આબુ પહોંચી ગયા છીએ. આબુ પર્વત અને આજુબાજુનો થોડો પ્રદેશ ગુજરાત રાજ્યમાં ભેળવવાનો નિર્ણય સરદાર સાહેબે કર્યો હતો. પણ પછી બહુ જલદ આંદોલનો થયાં અને અંતે આબુને રાજ્યસ્થાનમાં ભેળવાયું. જોકે પર્વતનું વાતાવરણ શત-પ્રતિશત ગુજરાતી જેવું લાગે છે.

અમે વાંકાચ્યુંકા રસ્તાઓ ઉપર ચઢી રહ્યા છીએ. રસ્તામાં વાંદરાં ઘણાં છે પણ તેમને ખાવાનું નાખવાની સખત મનાઈ છે; કારણ કે તેમ કરવાથી ટ્રૂફિક જામ થઈ શકે છે અને અકસ્માત પણ થઈ શકે છે. અમારી પાસે પૂરતો સમય છે એટલે સીધા જ ઉપર દેલવાડાનાં દહેરાં જોવા પહોંચી ગયાં.

દેરાસરમાં જવા માટે કોઈ ટિકિટ લેવી પડતી નથી. પર્વતના શિખર ઉપર બંધાયેલાં આ દહેરાં માટે એવું કહેવાય છે કે વિમલશાહે સિરોહીના રાજાને જમીન ઢંકાઈ જાય તેટલા રૂપિયા આપ્યા હતા. વિમલશાહ પોરવાલ જૈન હતા. ઈ.સ. 1031માં આ મંદિરનું નિર્માણ થયું હતું. મંદિરમાં આદિનાથ ભગવાનની ભવ્ય અને સુંદર મૂર્તિ બિરાજમાન છે. હીરા-પન્નાના દાળીનાથી દીપી રહી છે. આ મંદિરને 48 સ્તંભો છે. 145 ફૂટ લાંબી અને 10 ફૂટ પહોળી લોબીમાં ઇત ઉપર ભવ્યાતિભવ્ય કલાકૃતિઓ કોતરાયેલી છે. મંદિરની બાજુમાં જ અંબાજમાતાનું સ્થાનક છે. મંદિરનો દરવાજો એટલો ઊંચો છે કે સવારી સાથે એક હાથી તેમાં પ્રવેશી શકે છે. ફળ્યુસને તેનાં ખૂબ ખૂબ વખાણ કર્યા છે. કર્નલ જેમ્સ ટોડનું તો કથન છે કે ભારતમાં તાજમહાલ પછી કોઈ સર્વોત્કૃષ્ણ સ્થાપત્ય હોય તો તે દેલવાડાનાં મંદિરો છે. આ મંદિરમાં વિદ્યાદેવીની સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક પ્રતિમા છે. આવી જ રીતે નેમિનાથજીની પ્રતિમા પણ કાળા પથ્થરથી બનાવેલી ઉત્તમ કલાકૃતિ છે. મંદિરની બહાર 31 કષ્ટો છે, જેમાં પ્રત્યેકમાં કોઈ ને કોઈ ભવ્ય પ્રતિમા બિરાજમાન દેખાય છે.

વિમલશાહના મંદિરની નજીક જ વસ્તુપાળ અને તેજપાળનું બંધાવેલું મંદિર છે. તેનો દરવાજો પણ હાથી આવી શકે તેટલો મોટો-ઊંચો છે. વસ્તુપાળને બે પત્નીઓ હતી. લલિતાદેવી અને રૂપાદેવી. તેજપાળને એક જ પત્ની અનુપમાદેવી હતી. એક પાર્વિનાથજીનું મંદિર પણ છે, જેને ચૌમુખા મંદિર કહેવાય છે. આ મંદિરની પ્રતિમાને ચાર મુખ છે. જે ચારે દિશાઓ તરફ છે. બીજું આદિનાથજીનું મંદિર છે. ત્રીજું મંદિર મન્સાદેવીનું છે. આ સિવાય એક મંદિર વાલ્મીકિ ઋષિનું તથા બીજું વિષ્ણુ ભગવાનનું પણ છે.

અમે હવે સર્વ પ્રથમ મહાવીર સ્વામીજીનું મંદિર જોઈ રહ્યાં છીએ. ઈ.સ. 1582માં આ મંદિરનું નિર્માણ થયું હતું. આ મંદિર જૈનસમાજે સામૂહિકરૂપથી બંધાવ્યું હોવાથી કોઈનું નામ અપાયું નથી. 108 મહાવીર સ્વામીજીની પ્રતિમાઓ મુકાયેલી છે.

પાઠણના રાજા ભીમદેવના મંત્રી વિમલદેવ અહીં આવ્યા હતા. ઈ.સ. 1031માં તેમણે 400 હાથીઓ ઉપર માલસામાન લાવીને આ ભવ્ય મંદિર બનાવડાવ્યું હતું. તેની યાદમાં 10 હાથીઓની પ્રતિમાઓ મૂકી છે અને વિમલશાહ સ્વયં પોતે 11મા ઘોડા ઉપર બેઠેલા છે. તે સમયે આ મંદિરનો ખર્ચ 18 કરોડ 53 લાખ થયો હતો. આ મંદિર બાંધવામાં 1500 કારીગરો અને 1200 મજૂરો કામ કરતા હતા. 14 વર્ષ સુધી આ બધાએ કામ કર્યું ત્યારે મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યારે રોજની મજૂરી 1 આનો હતી. આ મંદિરમાં 125 ઘુમ્માયે છે. 200 પિલ્લરો છે અને 57 દેરીઓ છે. 125 ઘુમ્માયેમાં પ્રત્યેકની કલાકારી અલગ-અલગ છે. અમે ફરતા ફરતા મંદિરની કલાકૃતિઓ જોઈ રહ્યા છીએ. પ્રથમ પાર્વતીજ છે અને ગણેશ તથા કર્તિકસ્વામી આગળ-પાછળ છે. ઈ.સ. 1300માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ આકમણ કરીને અહીંની

બધી મૂર્તિઓનાં નાક તોડી નાખ્યાં હતાં. હવે પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસથી નાક હતાં તેવાં બનાવી દેવાયાં છે. ત્યારે જૈનો અને હિન્દુઓમાં પરસ્પરમાં ધાર્મિક આત્મીયતા પણ હતી. આ ચકેશ્વરી દેવીની પ્રતિમા છે. બહુ જ સુંદર છે. આ અંબામાતાજીની પ્રતિમા છે.

જમીન બાબત વિમલશાહને બ્રાહ્મણો સાથે મતભેદ થયો હતો. વિમલશાહે ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખ્યા-તરસ્યા રહીને માતાજીની આરાધના કરી હતી. માતાજીએ આ જમીનમાંથી તીર્થકર ભગવાનની પ્રતિમા પ્રાપ્ત કરાવી જેથી બ્રાહ્મણો રાજી થયા અને મંદિર બની શક્યું. એટલે આ અંબામાતાની પ્રતિમા છે. વચ્ચે કેટલોક ભાગ નવો બનાવેલો છે જે જુદ્દો જ પડી જાય છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કાલીય દમનવાળી લીલાની પ્રતિમા લગાવેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ નાગના માથા ઉપર નૃત્ય કરે છે અને નાગણો બધી હાથ જોડીને નાગને છોડી મૂકવા પ્રાર્થના કરે છે. કૃષ્ણો નાગને પછી છોડી મૂક્યો.

આ સોળ હાથવાળાં અંબાજીમાં ગરબા રમી રહ્યાં છે. સોળોળ હાથમાં જુદાં જુદાં અસ્ત્ર-શાસ્ત્ર છે. નાક તો બધાંનાં તોડી નાખેલાં છે. સિંહની સવારી પણ છે. અહીં આ બીજા ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે હોળી ખેલી રહ્યા છે. આ બાજુ હાથી ઉપર ગજલક્ષ્મી બિરાજમાન છે. ચાર દેવીઓ છે. આ શીતલામાતાની પ્રતિમા છે. આ પદ્માવતી દેવીજી છે. મુખ્ય દેવ આદિનાથજી છે. પ્રતિમા ભવ્ય છે. દર્શન કરીને અમે નીચે મંડપમાં ગયા. 16 દેવીઓથી મંડપ દીપી ઊઠ્યો છે. આ મંદિરોમાં બધા મંડપોમાં કલાકારો મન મૂકીને વરસ્યા છે. માથું ઊંચું રાખીને જોયા જ કરો.

એવું કહેવાય છે કે ધોળકા-ધંધુકાના વસ્તુપાળ અને તેજપાળ અહીં આવ્યા હતા. તેમની પાસે ધન હતું. તે ચોર-લૂંટારાની બીકથી રાત્રે જમીનમાં દાટીને પછી સૂઈ ગયા હતા. સવારે જ્યારે ચાલવાનું થયું ત્યારે પેલા ખાડામાંથી ધન ખોદવા લાગ્યા તો તે ધન મળ્યું જ તેની સાથે બીજું પણ અફળક ધન પ્રાપ્ત થયું. કોઈ પ્રવાસીએ વર્ષો પહેલાં તેમની જ માફક અહીં ધન દાટ્યું હશે અને પછી મરી ગયો હશે કે મારી નાખવામાં આવ્યો હશે. તે ધન રહી ગયું હશે. નવા પ્રાપ્ત થયેલા ધનથી વસ્તુપાળ અને તેજપાળને આ ભવ્ય જિનાલય બંધાવ્યું હતું. ઈ.સ. 1231માં તેમણે 12 કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. બન્નેની પત્નીઓએ નવ-નવ લાખ રૂપિયા ખર્ચની ગોખલા બનાવડાવ્યા હતા.

આ મંદિર મહારાણા પ્રતાપના મંત્રી ભામાશાનું બંધાવેલું છે. કેટલાક લોકો તેને ભામાશા નહિ પણ ભીમાશાનું મંદિર કહે છે. આ મંદિર પણ ભવ્ય છે. તેમાં પધરાવેલી પ્રતિમા પણ ઘણી ભવ્ય છે. એવું કહેવાય છે કે આ ચારે મંદિરો જોઈને તેને બનાવનારા કારીગરોએ પોતાના ખર્ચે એક મંદિર બનાવી આપવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે આ પાંચમું મંદિર બનાવી આપ્યું. એક તરફ અબજોપત્રી વિમલશા, વસ્તુપાળ-તેજપાળ, ભીમાશા છે તો બીજી તરફ ગરીબ કારીગરો છે. ગરીબ છે પણ ભાવના ઘણી ઊંચી છે. તેમણે બધાએ મળીને આ મંદિર બનાવ્યું છે. દુઃખ એ બાબતનું છે કે બધા શ્રેષ્ઠીઓનાં નામ તો જગપ્રસિદ્ધ થયાં છે પણ આ કલાકારો-કારીગરોનાં નામની કશી ખબર નથી. ઈ.સ. 1368માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ અહીં આકમણ કરેલું. તે પણ આ કલાથી એટલો બધો પ્રભાવિત થયો હશે કે મૂર્તિઓનાં માત્ર નાક જ તોડીને પાછો વળી ગયો. કારીગરોએ બાંધેલા મંદિરને ત્રણ માળ છે. એવું કહેવાય છે કે વિમલશાના મંદિરના કારીગરોએ નીચલો માળ બાંધ્યો હતો. વસ્તુપાળના કારીગરોએ વચ્ચે માળ બાંધ્યો હતો અને ભામાશા (ભીમાશા)ના કારીગરોએ ઉપલો માળ બાંધ્યો હતો. પાંચે મંદિરો જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા. કોતરકામ જોઈને બધા આશ્રયચક્ષિત થઈ ગયા. ઓહ, આપણી પાસે આવા કલાકારો પણ હતા! પણ આ નાક તોડનારા આતંકવાદીઓનો ઉપાય શો? ફરી પાછાં મંદિરો બાંધો અને ફરી પાછાં નાક તોડાવો એવું જ ચાલ્યા કરશે કે પછી આ ભવ્ય મંદિરો અને પૂજ્ય પ્રતિમાઓને ભવિષ્યમાં કશી જ આંચ ન આવે તેવો કોઈ ઉપાય કરવામાં આવશે? અત્યારે તો કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી.

અમે સૂર્યાસ્ત પોઈન્ટ ઉપર ગયા. પુષ્કળ ભીડ હતી. માંડ જગ્યા મળી. સૂર્યાસ્તનું દશ્ય પણ અદ્ભુત છે. સૂર્ય સાવ પીળો પડી ગયો અને પછી આથમી ગયો. તરત જ બધું ટોળું વીખરાવા લાગ્યું. જીવનનું પણ આવું જ છે ને? સૂર્યાસ્ત થતાં જ (મૃત્યુ થતાં જ) ટોળું વીખરાઈ જાય છે. વાત પૂરી થઈ ગઈ.

“કહત કબીરા સૂન ભાઈ સાધો,

આપ મુઅ ઝીર ઝૂબ ગઈ દુનિયા.”

અમે નીચે પગથિયાં ઉતરી રહ્યા હીએ. ઓળખીતા ઘણા લોકો મળ્યા અને વારાફરતી કેટલાય લોકોએ ઝોટા પાડ્યા. નખી તળાવ જોયું અને પછી ઉતારે ગયા અને વિશ્રામ કર્યો.

*

આજે તા. 27-1-07 છે. અમારી યાત્રા આજે પૂરી થઈ રહી છે. ચા-નાસ્તો કરીને અમે આબુથી ગુજરાત તરફ રવાના થઈ ગયાં. આબુ એટલે ગુજરાત જ કહેવાય. પૂરેપૂરું વાતાવરણ ગુજરાતી જ અનુભવાય. આબુ પર્વતના સર્પાકાર રસ્તાઓ પાર કરીને અમે નીચે ઉત્તર્યાં. અમારી પાસે યાદ રોટલા છે. આમ તો અત્યારે કડકડતી યાઢ પડી રહી છે એટલે બાજરીના યાદ રોટલા મીઠા લાગે પણ એક પેટ્રોલ પંપે ઊભા રહ્યા ત્યારે કેટલાંક કૂતરાને જોયાં. બધાને રોટલા ખવડાવી દીધા. ભારતમાં પહેલાં માણસો ભૂખે મરતાં હવે તે પ્રમાણ ઓછું થઈ ગયું છે, ખાસ કરીને પશ્ચિમી રાજ્યોમાં. પણ પશુઓ તો હજુ પણ ભૂખે મરે છે. ગુજરાતની તુલનામાં અહીં ડીજલ સસ્તું મળે છે એટલે ડ્રાઇવરે ટંકી ફુલ કરાવી દીધી. અહીં રાજ્ય સરકારના ટેક્સ ઓછા હશે એટલે સસ્તું મળતું હશે.

અમારે આબુથી સીધા ઉંઝા જવાનું હતું અને ઉંઝામાં જગદીશભાઈના કોલડ સ્ટેરેજમાં જમવાનું હતું પણ તેમનો ફોન આવ્યો કે બહુ વહેલા પડશો, એટલે નજીકમાં જ આવેલાં અંબાજી માતાનાં દર્શન કરીને આવો. બધાને વાત ગમી ગઈ. ગુજરાતીઓને આજે પણ અંબામાતા પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા છે. અમે બસને અંબાજી તરફ વાળી. મને બે ભૂતકાળ યાદ આવી ગયા. એક તો હું જ્યારે પાંચેક વર્ષનો હોઈશ ત્યારે મારી બાબરી અહીં માતાજીના સ્થાનકમાં ઉત્તરાવી હતી. અંબાજીમાતા કુળદેવી હોવાથી પ્રથમ પુત્રની બાબરી અહીં ઉત્તરાવાતી. ત્યારે અંબાજી આવવાનો રસ્તો આબુ સ્ટેશનથી આવતો. લોકો ગાડાં ભાડે કરીને કે પગે ચાલતાં આવતા. તે વખતે અંબાજીમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં એક નદી આવે છે તેમાં સ્નાન કરી લેતા જેથી વાળમાં તેલ નાખેલું હોય તો ધોવાઈ જાય. ત્યારે અંબાજીમાં તેલ વપરાતું નહિ. બધાં સ્વી-પુરુષો આ નદીમાં સ્નાન કરીને પદ્ધી માતાજીના ધામમાં પ્રવેશ કરતાં. અમે પણ તેમ જ કરેલું. ત્યારે ખાસ કંઈ ભીડ થતી નહિ. 5-25 માણસો રોજનાં માંડ રહેતાં. બસ વગેરે આવતી નહિ અને તેનો રસ્તો પણ ન હતો. ભીલકોમની વસતિ ઘણી પણ દાંતાના રાણાની એવી ધાક કે કોઈ લૂંટફાટ કે ચોરી થતી જ નહિ. રામરાજ્ય હતું.

બીજી વાર હું 21-22 વર્ષની ઉંમરે આવેલો. ત્યારે તીવ્ર વૈરાગ્યમાં અકિંચન થઈને હું ઉઘાડા પગે વિચરણ કર્યા કરતો. ત્યારે પણ આબુ રોડથી પગે ચાલતો નીકળેલો. અને જ્યાં સાંજ પડી હતી ત્યાં રાત રોકાયેલો. સ્કૂલની પરસાળમાં રોકાયેલો અને એક શિક્ષકભાઈએ આગ્રહ કરીને મને દૂધ પિવડાવેલું. કારણ કે સાંજે જમતો નહિ. બીજા દિવસે ફરી પાછો પગપાળો ચાલીને અંબાજી-માતાના ધામમાં પહોંચેલો. તે પદ્ધી તો ઘણી વાર આવવાનું થયું હતું.

હવે 7 ક્ર.મી. દૂર જ અંબાજી રહી ગયું છે. અહીંથી રાજસ્થાનની સીમા પૂરી થાય છે અને ગુજરાતની શરૂ થાય છે. પણ આ શું? સીમાની નજીકના રાજસ્થાનની જગ્યામાં એક બહુ મોટું દાડુનું પીઠું બનેલું છે. લોકોએ કદ્યું કે ગુજરાતમાં દાડુબંધી હોવાથી લોકો અહીં દાડુ પીવા આવે છે. સીમા પાર કરીને સો ડગલાં ચાલો એટલે આ પીઠું આવી જાય. આમ તો આબુપર્વતનો ઉપયોગ પણ મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ મદિનાપાન માટે કરતા હોય છે. દાડુ જેવાં સર્વનાશી વ્યસનોથી પ્રજાને દૂર રાખવી હિતાવહ છે પણ લાખ પ્રયત્નો કર્યા પદ્ધી પણ એ પ્રજા દૂર ન રહેતી હોય તો સરકારે વાસ્તવિક માર્ગ અપનાવવો જોઈએ. આદર્શો હોવા જ જોઈએ પણ તે વાસ્તવિક હોય, કાલ્યનિક નહિ. મને લાગે છે કે ગુજરાતમાં જે રીતે દાડુબંધી કરાઈ છે તેવી દાડુબંધી ભારતમાં તો ટીક વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે. અમુક મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોમાં સખત પ્રતિબંધ હશે પણ ગુજરાત જેવો ગૃહઉદ્યોગ તો ક્યાંય ફૂટ્યોફાલ્યો નહિ દેખાય. છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી આ દાડુબંધી રાખવી કે કાઢી નાખવી તેનો વિવાદ ચાલી રહ્યો છે. ભારતનાં ઘણાં રાજ્યોમાંથી દાડુબંધી હટાવી દેવાઈ છે. અમે રાજસ્થાનમાં પણ પ્રત્યેક જગ્યાએ તેની ખુલ્લી દુકાનો જોઈ હતી, પણ કોઈ લથડિયાં ખાતો માણસ દેખાયો ન હતો. ગુજરાતમાં આજકાલ દાડુબંધી પણ રાજકારણનો ભાગ બની ગઈ છે. આપણા દેશમાં રાજકારણની કક્ષા ઘણી નીચી છે. કોઈ મહત્વનો મુદ્દો હોતો નથી અથવા તેના વિશે લોકોને રસ હોતો નથી. લોકોને રસ હોય છે ભાવુકતાભર્યા મુદ્દાઓ ઉપર. બહુ જલદીથી લોકો ભાવુકતાના મુદ્દે ભડકી જિઠે છે અને જોતજોતામાં બસો બાળવા લાગી જાય છે. કુશળ અથવા કહો કે લુચ્યા રાજનેતાઓ લોકોને ભડકાવવાની તકો શોધ્યા કરતા હોય છે. ધાર્મિકક્ષેત્ર તેના માટે મુદ્દાઓ આપનારું અખૂટ સ્થાન છે. ભાવુકતાથી ભડકી ઊઠનારું રાજકારણ પક્ક ન કહેવાય. અપક્વ રાજકારણ પ્રશ્નો ઉકેલી શકતું નથી પણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

અમે હવે ગુજરાતની ધરતી ઉપર આવી ગયા છીએ. બસ ઊભી કરીને બધાં નીકળી પડ્યાં માતાજીનાં દર્શન કરવા. બસ ઉપર જ એક પંડ્યાભાઈ આવી ગયા. જૂઓની માફક ચોંટવાની પ્રક્રિયા હજી પણ ચાલે છે. “મારી દુકાને જોડા ઉતારો” અને પછી પ્રસાદ વગેરે થાળીમાં લઈ જાવ. ભાવતાલ પછીથી. ઘણા યાત્રિકો છેતરાય છે. જે વ્યવસ્થા જૈન યાત્રાધામમાં દેખાય છે તે આપણે ત્યાં નથી હોતી. અમે પ્રથમ દરવાજેથી પ્રવેશ કર્યો. બધું બદલાઈ ગયું છે. મંદિર તો ભવ્ય થયું જ છે પણ મંદિર સુધીનો રસ્તો અને ચારે બાજુનો ચોક પણ ઘણો વિશાળ થઈ ગયો છે. ખૂબ આનંદ થયો. સરકારના પ્રયત્નથી આ થયું છે. સરકારને ધન્યવાદ. હજી આવો જ સુધારો બધાં તીર્થધામોમાં થાય તો ધન્ય ધન્ય થઈ જવાય. અહીં મહિનાના અમુક દિવસોમાં પુષ્કળ ભક્તો ભેગા થાય છે, એટલે લાઈનબંધ દર્શને જવાના કઠેડા બનાવેલા છે. એક તરફ નાસ્તિકતાનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તો બીજી તરફ જથ્થાબંધ આસ્થાનો પણ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. વિજ્ઞાનનો યુગ ચાલે છે પણ વિજ્ઞાન શ્રદ્ધાને હચમચાવી શક્યું નથી, તેટાં ઊંડાં મૂળ આસ્થાનાં છે. લોકોની વણજીએ પ્રત્યેક ધાર્મિક સ્થળે ઊભરાઈ રહી છે. સૌથી વધુ નવાઈ તો ત્યારે લાગે છે કે વિજ્ઞાનના દ્વારા શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધા બન્નેનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. ખાસ કરીને ધાર્મિક ટી.વી. ચેનલો દિવસરાત જે સામગ્રી પીરસે છે તે વિજ્ઞાનના માધ્યમથી જ પીરસાય છે. પણ તેની અસર જનજીવન ઉપર બહુ પડવા માંડી છે. કેટલાક લોકોએ તો ધાર્મિક ચેનલોને પોતાના ધર્મ-વ્યાપારનું માધ્યમ જ બનાવી દીધું છે.

આજે બહુ ભીડ ન હતી તોપણ થોડીક તો હતી જ. પંડ્યાજીનો આગ્રહ હતો કે મારે લાઈનમાં ઊભા રહેવાનું નથી. સીધા જ માતાજીનાં દર્શને પહોંચી જવાનું છે. તેવી વ્યવસ્થા છે. મેં લાઈનમાં ઊભા રહેવાનું જ યોગ્ય માન્યું. ઓછામાં ઓછું દેવ-દરબારમાં તો આપણે સમાનતાનો આદર્શ રાખીએ. રાજદરબારમાં માનસન્માન હોય. પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે લોકોને માન-મોખો મળે તે જરૂરી છે. પણ દેવ-દરબારમાં તો સૌ સરખા જ હોવા જોઈએ. રાજદરબાર જેવી જ માનમોભાવાળી વ્યવસ્થા દેવ-દરબારમાં કરીને આપણે ધર્મને જ નુકસાન પહોંચાડી રહ્યા છીએ. આ જગ્યા અહેંકાર ઉતારવાની છે, વધારવાની નથી. પણ ઘણા લોકો પોતે ખાસ વી.આઈ.પી. છે તેવું બતાવવાનો ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન અહીં પણ કરે છે. હું લાઈનમાં જ ઊભો રહ્યો. અડધે ગયા પછી પૂજારીઓની નજરે ચઢ્યો. બે-ત્રણ પૂજારીઓ મને સીધા દર્શને લઈ જવા આવી ગયા. પણ મેં તેમનો આભાર માન્યો અને લાઈનમાં જ ઊભા રહેવાની મક્કમતા દઢ રાખી. અડધા-પોણા કલાક પછી હું માતાજીના સન્મુખ પહોંચી ગયો. ખૂબ ભાવથી દર્શન કર્યો. મારી સાથે નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ શ્રી કે.ડી.આચાર્ય પણ છે. તેમણે કહ્યું કે જીવનમાં પહેલી વાર હું લાઈનમાં ઊભો રહ્યો. ઘણી વાર દર્શને હું આવું છું. પણ બધા પૂજારીઓ મારા સગા થાય છે એટલે સીધો જ દર્શને પહોંચી જાઉં છું. અમારે લાઈન હોય જ નહિ. આ તો તમારા હિસાબે આજ લાઈનમાં ઊભો રહ્યો. હું વિચાર કરું છું કે આપણે કયાં ભૂલ્યા છીએ? છેક નીચેના માણસને દેવ-દરબારમાં પણ નીચો જ રાખવાનો હોય તો ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક રીતે તો નુકસાન થશે જ—થઈ જ રહ્યું છે—પણ સંગઠનની દસ્તિએ પણ નુકસાન થશે. જે લાઈનમાં બધા જ ઊંચા-નીચા ગણાતા એકીસાથે ઊભા હોય તે ઉત્તમ કહેવાય કે જ્યાં લાગવગ અને પ્રાથમિકતાનો આધાર કૃત્રિમ ઉચ્ચતા રહેતી હોય અને માત્ર નીચા લોકો માટે જ લાઈન હોય તે વ્યવસ્થા ઉત્તમ કહેવાય?

અમે બધાં દર્શન કરીને બહાર નીકળ્યાં. મારે નાસાનાં સંડાસ-બાથરૂમ જોવાં હતાં. માતાજીનાં પ્રથમ દરવાજા પાસે જ મેં નાસાનું બોડ વાંચ્યું હતું. જાતઅનુભવ કરવા હું ત્યાં ગયો અને જોયું તો સંડાસ-બાથરૂમ વગેરે સારાં ચોખ્યાં હતાં. આનંદ થયો. હું વર્ષોથી આંદોલન ચલાવું છું કે હવે મંદિરો નહિ સંડાસ બાંધો. આ દેશ, ખાસ કરીને તીર્થો ગંધાઈ રવાં છે તેને સ્વચ્છ કરવાની જરૂર છે. ભવ્ય ધર્મ, ભવ્ય સંસ્કૃતિ અને ગંધાતા ઉકરડાને હવે એકબીજાથી છોડાવો. જ્યાં જરૂર નથી. ત્યાં મંદિરો પાછળ પૈસો ન બગાડો. આરોગ્ય-શિક્ષણ અને સ્વચ્છતા તરફ પૈસાને વાળો. નાસાની પ્રવૃત્તિ જોઈને અમે બધાં ફરી પાછા બસમાં ગોઠવાયાં અને “અંબે માતકી જ્ય”નો જયઘોષ કરીને વિદાય થયાં.

એક વાત સૌના ધ્યાનમાં લાવવાની જરૂરી લાગે છે. મંદિર નવું અને ભવ્ય બન્યું છે પણ તેના આરસપહાણના થાંભલા ઉપર કોતરકામ કરીને જે સ્વી-પ્રતિમાઓ નિર્માણ કરી છે તે નામમાત્રના વસ્ત્રવાળી, ઉઘાડા વક્ષઃસ્થળવાળી છે. કોઈ કાળમાં આવી પ્રતિમાઓ મંદિરના પરિસરમાં કોતરાતી, પણ હવે જે શરીરને જાહેરમાં અશ્વીલ કે અસભ્ય ગણાતું હોય તેવું સ્વરૂપ મંદિરોના પરિસરમાં મૂકવું યોગ્ય નથી લાગતું.

એક સમય હતો જ્યારે ખજુરાહો જેવાં મંદિરોની પરિકમામાં કામશાસ્નોનાં આસનો બતાવાયાં હોય. પણ હવે એવો સમય રહ્યો નથી. આ

મહિલાઓને ગુજરાતી-રાજસ્થાની-આદિવાસી વગેરે પોશાક પહેરાયો હોત તો તે વધારે દીપી ઊઈત. એટલું જ નહિ, હજાર વર્ષ પછી એક ઇતિહાસની કડી બનત કે આ સમયે લોકો કેવો પોશાક પહેરતા હતા. એટલું નક્કી છે કે વર્તમાન પોશાક હજાર વર્ષ સુધી રહેવાનો નથી. બધું બદલાયા કરે છે તેમ પોશાક પણ બદલાય છે. પરિસરમાં કોતરેલી પ્રતિમાઓ સુંદર લાગે તે તો ઠીક પણ ઇતિહાસ પણ બને તે પણ જરૂરી છે.

બીજી વાત એ છે કે માત્ર સ્ત્રીઓની પ્રતિમાઓથી જ સુંદરતા આવે છે તે માન્યતા ઠીક નથી. પુરુષો પણ સુંદર હોય જ છે. થોડાક પુરુષોની પણ વર્તમાન પોશાકવાળી પ્રતિમાઓ મૂકી શકાય. મારું તો માનવું છે કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો વધુ સુંદર હોય છે. સ્ત્રીઓને સુંદર દેખાવા માટે જાતજાતનાં પ્રસાધનો અને શાશગાર કરવા પડે છે. જ્યારે કશા જ પ્રસાધન કે શૃંગાર વિના પણ પુરુષ સુંદર દેખાય છે. એ તેની સહજ સુંદરતા છે. પુરુષોનું સૌંદર્ય તેના ચહેરા ઉપર નહિ પણ હાથનાં બાવડાં ઉપર રહ્યું હોય છે. થોડાક ભવ્ય બાવડાંવાળા પુરુષોનાં કોતરકામ અહીં મૂક્યાં હોત તોપણ ભવ્ય અને પ્રેરણાસ્પદ લાગત. આશા છે ભવિષ્યના નિર્માણોમાં ધ્યાન અપાય તો સારું.

રસ્તે ભૂલા પડ્યા અને ગામડાઓ તરફ ચાલ્યા ગયા. સારું થયું નાનાં-નાનાં ગામડાંઓ જોતા-જોતા અમે આગળ વધવા લાગ્યા. આ ગામોમાં મોટા ભાગે મુમન લોકોની વસતિ છે. વર્ષો પહેલાં પટેલોમાંથી ધર્માત્મક કરીને આ લોકો મુમન થયેલા. જેતીવારી અને પશુપાલનનો ધંધો આજે પણ અકબંધ છે. પ્રજા સારી, મહેનતુ, નિરુપદવી લાગી. પણ હવે પોશાક બદલાઈ રહ્યો છે. કેટલીયે બહેનો જેતરોમાંથી લીલી ચારના ભારા માથે ઉપાડીને ઘર તરફ જઈ રહી છે. પણ કેટલીકે જૂની પદ્ધતિનાં કપડાં પહેર્યાં છે. તો કેટલીકે બુરખા પહેર્યાં છે. આવું જ પુરુષોમાં પણ પરિવર્તન દેખાય છે. પ્રજા ભલે ગમે તે ધર્મ પાળો. તેને ધર્મ પાળવાની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઈએ. પણ ધર્મ વિભાજક પરિબળ ન બની જાય તેની કાળજી રાખવી જરૂરી છે. જો ધર્મ વિભાજક પરિબળ બનશે તો દેશની સુરક્ષા અને અખંડિતતા માટે ખતરાસ્પ બની જશે. ખરું રાષ્ટ્ર તો એક મુખ્ય ધારામાં ભગવાનો આગ્રહ રાજે. સૌ કોઈ પોતપોતાના ધર્મચારોનું પાલન કરે તો તે ઉત્તમ જ કહેવાય, પણ ધર્મચારો જ્યારે પ્રતિક્રિયાસ્પ પાળવામાં આવે તો તે ચિંતાનો વિષય બની શકે છે. કારણ કે પ્રતિક્રિયા ઘૃણા પણ જન્માવે છે એમ સમુદ્ધાર્યો પરસ્પરમાં ઘૃણા ફેલાવવાનું કાર્ય કરે તો તે ખતરનાક બની શકે છે.

આડાઅવળા ફરીને અમે પાછા મૂળ રસ્તા ઉપર આવી ગયા. ઊંઝામાં શ્રી દશરથલાલના વેવાઈની તેલમિલમાં પદ્ધરામણી કરીને જગદીશભાઈના કોલડ સ્ટોરેજમાં પહોંચ્યી ગયા. રસોઈ તૈયાર હતી. જમતાં પહેલાં ભરતભાઈ, ડ્રાઇવર, કન્ડકટર વગેરેનું બહુમાન કર્યું. સૌ રાજ રાજ થઈ ગયા. વિદાય લઈને કોબા આવ્યા. ચાપાણી કરીને દંતાલી આશ્રમે પહોંચ્યી ગયા. બસ લો, યાત્રા પૂરી થઈ ગઈ.

19-2-07

*

પરિશાષ

1. રાઠોડોનો ઇતિહાસ

થોડો ઇતિહાસ જાણી લઈએ.

જોધપુરમાં રાઠોડ રાજ્યપૂતોની સત્તા લાંબા સમય સુધી રહી છે. એવું કહેવાય છે કે “રાષ્ટ્રકૂટ” શબ્દ ઉપરથી રાઠોડ શબ્દ ઉત્તરી આવ્યો છે. જોધપુરના રાઠોડોનો મૂળપુરુષ ‘સીહા’ હતો. તેણે પાલીનગરમાં પોતાનું નાનુંસરખું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું. તેનો પુત્ર હતો ‘આસ્થાન’. તેણે ડાભી રાજ્યપૂતોનો સાથ લીધો અને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. આ સમયે ઈડર ઉપર ભીલ લોકોનું રાજ્ય હતું. તેમને હરાવીને પોતાની સત્તા ઈડર સુધી ફેલાવી અને ઈડરનો વહીવટ પોતાના ભાઈ ‘સોનંગ’ને સોંપી દીધો. પોતે પાલી ઉપર રહીને રાજ્ય કરતો હતો. દિલહીનો જલાલુદ્દીન ખીલજ ચઢી આવ્યો અને ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં આસ્થાન પોતાના 140 સરદારો સાથે વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો. તેના પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઘૂહડ સત્તા પર આવ્યો. તેણે રાજ્ય વિસ્તાર કર્યો. તેણે પણ યુદ્ધમાં વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર રાયમલ સત્તા પર આવ્યો. ભાઈ રાજ્યપૂતો સાથે તેણે યુદ્ધ કર્યો. ભાઈઓ તુર્કો સાથે ભણી ગયા. હવે ભાઈ અને તુર્કો એક થયા. તેમણે રાવ કર્ણપાલને મારી નાખ્યો. તેનો પુત્ર ભીમ પણ ભાઈઓની સાથે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો.

નાનાં નાનાં રજવાડાંવાળા રાજ્યપૂતો અંદરઅંદર લડતા જ રહ્યા. ભીમે ભાઈ રાજ્યપૂતોને હરાવ્યા અને છેક કક્ષનદી સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. પણ અંતે તે પણ ભાઈ રાજ્યપૂતો સાથે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. તેના પછી જાલણસી સત્તા ઉપર આવ્યો. તેણે સોઢા રાજ્યપૂતોને હરાવ્યા અને મુસ્લિમોને પણ હરાવ્યા અને બિન્નમાળના સોલંકીઓને હેરાન કર્યો. આ જાલણસી પણ ભાઈ અને તુર્કોની સંયુક્ત સેના સાથે યુદ્ધ કરતાં માર્યો ગયો. તેના પછી તેનો પુત્ર બડા ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઉપરકોટ સોઢા રાજ્યપૂતો પાસેથી જતી લીધું અને જેસલમેરના રાવને પણ હરાવી તેની રાજકુંવરી સાથે જબરદસ્તીશી લગ્ન કર્યો. તેણે જાલોર અને નાગોર બન્ને રાજ્યના તુર્કોને દબાવ્યા. તેની મહત્ત્વાકંક્ષા ઘણી હતી પણ જાલોર યુદ્ધ વખતે ચૌહાણ રાજ્યપૂતો તેના ઉપર ત્રાટક્યા ને અંતે તેણે વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી. તેના પછી રાવ છાડા અને તેનો પુત્ર તીડા ગાદીએ આવ્યો. પિતાના મૃત્યુનો બદલો લેવા તેણે ચૌહાણોને હરાવ્યા. બિન્નમાળ જતી લીધું. તેણે અનેક જાતિના રાજ્યપૂતોને દબાવ્યા અને દંડ લીધો. પણ રાજ્યપૂતોની આ અંદરઅંદરની લડાઈનો લાભ તુર્કોએ લીધો. તેમણે સીવાણાના કિલ્લાને ઘેરી લીધો અને રાવ તીડાને મારી નાખ્યો. તેના પછી મલ્લીનાથ સત્તા ઉપર આવ્યો. તેણે તુર્કોને હરાવી મહોબા પડાવી લીધું. આ બહુ જ શક્તિશાળી રાજા હતો. તેણે રાઠોડોની સત્તા છેક માળવા અને સિંધ સુધી ફેલાવી દીધી. તેણે પોતાને ‘રાવલ’ પદવીથી વિભૂષિત કર્યો. આ બધા સીહા રાઠોડના વંશજો હતા અને રાઠોડોની દૂર દૂર સુધી સત્તા વધારી હતી. રાઠોડ વંશજ આગળ ચલાવીએ.

એક ચુંડા નામનો રાવ થયો. છ વર્ષની ઉંમરમાં તેના પિતા વીરમદેવનું અવસાન થયું. ચારે તરફના શત્રુઓથી બચાવવા રાણીએ તેને ચારણોના ત્યાં સંતાડી દીધો. થોડો મોટો થયો એટલે ચુંડા મલ્લીનાથ પાસે ગયો. મલ્લીનાથ ચુંડાનો કાકો થતો હતો. મલ્લીનાથે તેને જાગીરદાર બનાવ્યો. તેણે પોતાની શક્તિ વધારી. એક વાર તેણે આરબ સોદાગરો પાસેથી તેમના અરબી ઘોડા લૂંટી લીધા. આ વખતે તેને પરિહાર ઈન્દાનો પણ સાથ મળવા લાગ્યો. એક વાર તુર્કોએ ઈન્દા પરિહાર પાસે પોતાના ઘોડા માટે ઘાસ મંગાવ્યું (ખંડણીમાં). ચુંડાએ હોશિયારી કરી ગાડાનાં ગાડાં ઘાસનાં ભર્યાં. તેમાં યોદ્ધા અને શસ્ત્રો છુપાવી દીધાં. મંડેર કિલ્લામાં તુર્કોની પાસે જ્યારે આ ઘાસનાં ગાડાં પહોંચ્યાં ત્યારે અંદર છુપાયેલા સૈનિકો કૂદી પડ્યા અને તુર્કોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. ભારે ભાગદોડ મચી ગઈ. આતંકનો લાભ લઈને પરિહારોએ કિલ્લા ઉપર અધિકાર કરી લીધો. પરિહારોએ જોયું કે ભાગેલા તુર્કો નાગોર અને અજમેરથી સહાયતા પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી અધિકાર કરી લેશે. આવા ભયથી તેણે મંડેરનો કિલ્લો ચુંડાને આપી દીધો. સાથે પોતાની કુંવરીને પણ પરણાવી. મલ્લીનાથે ચુંડાને સહાયતા કરી. આ રીતે ચુંડા રાઠોડ મંડેરનો રાજા થયો. મલ્લીનાથે પણ ચુંડાને માન્યતા પ્રદાન કરી. ચુંડાએ તુર્કોની શક્તિને ઓછી કરવા માંડી. તે સમયે રાઠોડની શક્તિનું કેન્દ્ર મંડેર થઈ ગયું. બધા રાઠોડોએ ચુંડાને પોતાનો નેતા માની લીધો. ચુંડા એટલો બધો શક્તિશાળી થઈ ગયો કે ઈ.સ. 1396માં ગુજરાતના જફરખાંએ આકમણ કર્યું તો તેને પણ મારી હઠાવ્યો. ચુંડાએ પોતાની શક્તિ વધારવા પાડોશી નાગોરના સૂબેદાર જલાલખાં ખોખર ઉપર આકમણ કરી દીધું અને તેને ભગાડી મૂકી નાગોર લઈ લીધું. તેણે મંડેરની જવાબદારી પોતાના પુત્ર સદાને સોંપીને નાગોર રહેવા લાગ્યો. તેણે નાગોરની પાસે ચુંડાસર વસાયું. તેણે છેક અજમેર સુધીનાં તુર્ક થાણાંઓ જતી લીધાં. રાઠોડોની આ રીતે શક્તિ વધવાથી ચૌહાણો પણ દબાઈ ગયા. દુઃખની વાત એ છે કે તેનો ભાઈ જ્યાસિંહ તેને સાથ આપતો ન

હતો. જયસિંહ ભાઈ રાજપુતો સાથે મળીને ચુંડાને નષ્ટ કરવા માગતો હતો. ચુંડા એ વાત સમજી ગયો. ઈ.સ. 1411માં તેણે જયસિંહ ઉપર ફ્લોદીમાં આકમણ કરી દીધું. પણ ચુંડાની વધતી શક્તિને સ્વયં રાજપુતો સહન કરી શકતા ન હતા. ભાઈ વગેરે રાજપુતોએ સુલતાનના સેનાપતિ સલીમને સહાયતા માટે બોલાવ્યો. બધાએ મળીને નાગોર ઉપર હુમલો કરી દીધો. ભાઈઓએ મેળમેળાપ કરવા ચુંડાને મળવા બોલાવ્યો અને દગાબાજીથી તેના ઉપર તૂટી પડ્યા અને ઈ.સ. 15-3-1423માં ચુંડા વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો. ચુંડાની વીરગતિ પછી મારવાડમાં ભારે અરાજકતા થઈ ગઈ. ચુંડાથી એક ભારે ભૂલ એ પણ થઈ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રણમલને ઉત્તરાધિકારી બનાવવાની જગ્યાએ બીજી રાણી મોહલાણીના પુત્ર કાન્ધાને ઉત્તરાધિકારી બનાવી દીધો હતો. અસંતુષ્ટ રણમલ મેવાડના રાણા લાખા પાસે ગયો અને પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવા માટે પોતાની બહેન હંસાબાઈનાં લગ્ન વૃદ્ધ લાખા સાથે કરી દીધાં. આ તરફ મારવાડના ભાઈઓ વગેરે રાજપુતોનો કાન્ધા સાથે સંઘર્ષ થયો અને કાન્ધા માર્યો ગયો. તેના ઉત્તરાધિકારીઓમાં ખટપટો ચાલતી રહી. આ તકનો લાભ લઈને રણમલે મેવાડના રાણા મોકલની સહાયતાથી 1427માં આકમણ કરી દીધું અને મંડોર જીતી લીધું. ચુંડાના મરણ પછીનાં આ ચાર વર્ષોમાં મારવાડમાં ભારે અફરાતફરી થઈ. ઘણા સામંતો સ્વતંત્ર થઈ ગયા.

રણમલ (1427-38)

રણમલે પોતાની બહેન હંસાબાઈને મેવાડના રાણા લાખા સાથે પરણાવી મેવાડમાં પોતાનો પ્રભાવ વધાર્યો, પણ રાણાનું મૃત્યુ થયું. તેનો પુત્ર રાણા મોકલ ગાઈએ આવ્યો પણ તે બાળક હતો તેથી બધી સત્તા રણમલ પાસે આવી ગઈ. આ રીતે રાઠોડોનો પ્રભાવ મેવાડ ઉપર વધી ગયો. રણમલે મહત્વનાં સ્થાનો ઉપર રાઠોડોની નિયુક્તાઓ કરવા માંડી. મોકલની સાથે મળીને રણમલે નાગોરના ઝીરોજાં ઉપર તથા ગુજરાતના અહમદશાહના પુત્ર મુહમ્મદશાહની સાથે પણ યુદ્ધો કર્યા. જેસલમેર ઉપર ચઢાઈ કરી પણ જેસલમેરના રાવે પોતાની કન્યાનાં લગ્ન રણમલ સાથે કરીને સંધિ કરી લીધી.

આવા સમયમાં મેવાડમાં એક નવી ઘટના ઘટી. મેવાડના રાણા મોકલને તેમના જ કુટુંબીજનોએ દગાબાજી કરી મારી નાખ્યા. ત્યારે મોકલનો પુત્ર કુંભો માત્ર છ વર્ષનો હતો. તરત જ રણમલ મેવાડ પહોંચ્યો. પણ ષડ્યંત્રી વિદ્રોહી ચાચા તથા મેરા પર્વતોમાં ભાગી ગયા. શત્રુને જીવતો રખાય નહિ તેવું માનીને રણમલે પહાડોમાં પીછો કર્યો અને ભીલોની મદદથી બન્નેને મારી નાખ્યા. પણ ત્રીજો ષડ્યંત્રી મહપા ભાગી નીકળ્યો અને માંડુના સુલતાન સાથે ભળી ગયો. રણમલે માંડુના સુલતાન પાસે મહપાની માંગણી કરી પણ સુલતાને મહપાને આપ્યો નહિ તેથી રણમલે સુલતાન ઉપર આકમણ કરી દીધું અને સુલતાનને હરાવી દીધો. તેથી તેનો પ્રભાવ મેવાડમાં વધી ગયો. મેવાડ ઉપર રાઠોડોનો પ્રભાવ વધે તે કેટલાક સિસોદ્યાઓને ગમતું ન હતું. તેથી ષડ્યંત્રો થવા લાગ્યાં. આવા લોકોએ માંડુથી ચુંડાને બોલાવી રાણા કુંભાનો સહાયક બનાવી દીધો. એક વાર જ્યારે રણમલ સૂતો હતો ત્યારે ખાટલા સાથે બાંધીને ષડ્યંત્રકારીઓએ તેની હત્યા કરી નાખી. આ રીતે મેવાડમાંથી રાઠોડોનો પ્રભાવ સમાપ્ત કરી દીધો. વધારામાં તેમણે રાઠોડોનો કેટલોક પ્રદેશ પચાવી પાડ્યો. આ રીતે એક મહાન યોદ્ધા વીર રણમલનો અંત કરી દેવાયો.

રાવ જોધા (1438-1489)

રણમલનો પુત્ર રાવ જોધા જ્યારે બાર વર્ષનો હતો ત્યારથી જ પિતાની સાથે યુદ્ધમાં જતો હતો. મંડોર ઉપરની ચઢાઈમાં તે પિતાની સાથે હતો. રણમલની હત્યા થયા પછી રાવ જોધા પોતાના 700 રાઠોડોને લઈને મારવાડ તરફ ભાગ્યો પણ મેવાડી સેના તેની પાછળ પડી. અનેક વાર જ્યાંખી થયા પછી માંડ સાત-આડ રાઠોડો મારવાડ પહોંચ્યી શક્યા. રાવ જોધાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી તેવા સમયમાં તેને તેનો ભાઈ કંધલ મળી ગયો. કાહુની ગામ પહોંચ્યીને જોધાએ પોતાના પિતાની કિયાવિધિ કરી. રાવત ચુંડાએ મંડોર જીતી લઈને મહારાણા કુંભાને સંદેશો મોકલ્યો કે હવે આપણે પૂર્ણ મારવાડ જીતી લઈએ અને રાઠોડોને સમાપ્ત કરી દઈએ. કુંભા રાણાએ જોધાના કાકાના ભાઈ રાધવદેવને સેના લઈને મોકલ્યો. ત્યારે રાધવદેવ મેવાડના રાણાની સેવામાં હતો. તેણે મારવાડનાં કેટલાંય સ્થાનો જીતી લીધાં. જોધા માટે બહુ જ કપરી સ્થિતિ હતી પણ હિંમત હાર્યા વિના તે શક્તિ સંચય કરવા લાગ્યો. તેનો એક ભાઈ વરજાંગ મેવાડમાં કેદ હતો તે ત્યાંથી ભાગીને જોધાને આવી મળ્યો. આ રીતે રણમલની હત્યા પછી 15 વર્ષ સુધી જોધા સંઘર્ષમાં ભટકતો રહ્યો. છેવટે તેણે પોતાની સેનાના ત્રણ ભાગ કર્યો અને ત્રણ તરફથી મંડોર તરફ આકમણ કર્યું. પ્રથમ અર્ધરાત્રીએ કોસણા અને ચોકડી ઉપર હુમલો કરી

મેવાડી સેનાને ભગાડી દીધી. પછી બધાએ મળીને મંડોર જીતી લીધું. ઈ.સ. 1453માં રાવ જોધાએ ફરી પાછું પોતાનું રાજ્ય મેવાડીઓ પાસેથી પાછું મેળવી લીધું. હવે રાવ જોધાએ મેવાડ ઉપર આકમણ કરવાનું નક્કી કર્યું. યોજનાપૂર્વક તેની સેના છેક ચિતોડ સુધી પહોંચી ગઈ અને કિલ્વાના દરવાજા બાળી નાખ્યા. રાડોડો અને મેવાડીઓ બન્ને પાલીનગર પાસે સામસામા આવી ગયા. પણ કેટલાક ડાચા માણસો વચ્ચે પડ્યા અને બન્ને વચ્ચે સંધિ કરાવી દીધી. મારવાડ અને મેવાડની સીમા નક્કી થઈ. રાવ જોધાએ પોતાની કુંવરી શૃંગારદેવીનાં લગ્ન કુંભા રાષ્ટ્રાના પુત્ર રાયમલ સાથે કર્યા અને મિત્ર થઈને બન્ને છૂટા પડ્યા.

ઈ.સ. 12-5-1459ના રોજ રાવ જોધાએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો અને પોતાના નામે જોધપુર નગર વસાયું. રાવ જોધાએ અનેક યુદ્ધો કર્યા અને વિજયી થયો. તા. 16-4-1488ના રોજ 73 વર્ષની ઉંમરે તેનું અવસાન થયું.

રાવ સાતલ (1489-92)

જોધાના અવસાન પછી તેનો પુત્ર રાવ સાતલ ગાદીએ આવ્યો. રાવ સાતલના ભાઈ વીરસિંહે અજમેરના હાકેમ મલ્લુખાં ઉપર હુમલો કરી દીધો. મલ્લુખાંએ પૂરી તૈયારી કરીને પ્રત્યાકમણ કર્યું અને મેડતાને લુંટીને તે જોધપુર તરફ આગળ વધ્યો. રાવ સાતલ પણ પોતાની સેના લઈને આગળ વધ્યો. પીપાડ ગામ પાસે બન્ને સેનાઓ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ થયું. સાતલને દૂદાનો સાથ મળ્યો. જેથી તે જીતી ગયો અને મલ્લુખાં સેના સાથે ભાગી ગયો. પણ સાતલ ખૂબ જ ઘવાયો હોવાથી 13-3-1492ના રોજ તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

રાવ સૂજા (1492-1515)

સાતલના મૃત્યુ પછી તેનો નાનો ભાઈ રાવ સૂજા ગાદીએ આવ્યો. તે ભારે પરાકમી હતો. અનેક યુદ્ધો કરીને મારવાડનો વિસ્તાર કર્યો પણ તેના પુત્ર રાવ બાધાનું મૃત્યુ થવાથી ભારે આઘાતના કારણે 76 વર્ષની ઉંમરે તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

રાવ ગાંગા (1515-1532)

રાવ સૂજાના મૃત્યુ પછી તેનો પૌત્ર રાવ ગાંગા ગાદીએ આવ્યો. તેણે પરિસ્થિતિને સ્વીકારીને મેવાડના રાણા સાથે મેળ કરી દીધો. ઈ.કૃ. 152 અને બાબર સાથેના યુદ્ધમાં રાવ ગાંગાએ મેવાડના રાણાને સૈનિક સહાયતા પ્રદાન કરી. રાવ ગાંગાએ જાલોરના સિકંદરખાં ઉપર ચઢાઈ કરી પણ સિકંદરખાંએ સેનાનો ખર્ચ આપીને તેને પાછો વિદાય કરી દીધો. રાવ ગાંગાના કાડા શોખાએ નાગોરના દોલતખાંની મદદથી જોધપુર ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી. પણ રાવ ગાંગાએ બીકાનેરના રાજાની સહાયતાથી બન્ને સેનાઓને હરાવી દીધી. તે વખતે રાજસ્થાનમાં સર્વોચ્ચ શક્તિ મેવાડની હતી તથા બીજા નંબરે મુસ્લિમ શક્તિઓ હતી. રાવ ગાંગાએ યુદ્ધ અને મૈત્રીની નીતિથી મારવાડ રાજ્યને વધુ ને વધુ શક્તિશાળી બનાયું. પણ 21-5-1531ના રોજ મહેલની બારીએથી પડી જવાથી તેનું મૃત્યુ થયું. કેટલાક માને છે કે તેના પુત્ર માલદેવના બદ્યાંત્રથી આવું થયું. જે હોય તે પણ એક કુશળ રાઠોડ રાજનેતા અકાળે મૃત્યુ પામ્યો.

રાવ માલદેવ (1531)

રાવ ગાંગાના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર માલદેવ 1551માં જોધપુરની રાજગાદીએ બેઠો. જોકે તેનો અભિષેક સોજતમાં કરવામાં આવ્યો.

ઈ.સ. 1533માં તેણે ફલોદીના ભાટી રાજપૂતો ઉપર આકમણ કર્યું અને તેમને હરાવ્યા.

ઈ.સ. 1533માં નાગોરના દોલતખાં ઉપર આકમણ કર્યું અને તેને હરાવ્યો. નાગોર ઉપર માલદેવનો અધિકાર થઈ ગયો. પણ થોડા જ દિવસોમાં ખાને નાગોર પાછું લઈ લીધું. માલદેવે બીલાડા, સિવાણા વગેરે અનેક રાજપૂત રાજ્યો જીતી લીધાં. તેણે ભદ્રાજુંન (ભાડાજુણ) પણ જીતી લીધું. તે સમયે જાલોર ઉપર બિહારી પઠાણોનું રાજ્ય હતું. સિકંદરખાનનું રાજ્ય હતું. માલદેવે તેને હરાવી બંદી બનાવ્યો અને જેલમાં નાખ્યો. જેલમાં જ તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. માલદેવે બિહારી પઠાણોને ભગાડીને જાલોર જોધપુરમાં ભેળવી દીધું.

આ સિવાય મેવાડનો કેટલોય ભાગ તેણે જીતી લીધો. મેડતા પણ જીતી લીધું. માલદેવે અજમેરના વીરમદેવને હરાવી અજમેર જોધપુરમાં ભેળવી દીધું. આ સિવાય સાંભર, ચાકસુ, લાલસોટ અને ટોન્કને પણ જીતી લીધાં. તેણે બીકાનેરના રાઠોડ રાજા જેતસી ઉપર 1541-42માં હુમલો કરી દીધો. બન્ને રાઠોડ હતા અને સારા સંબંધવાળા હતા તોપણ માલદેવે સર્વોચ્ચતાની ધૂનમાં આકમણ કરી દીધું. બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. બીકાનેરનો જેતસી હારી ગયો અને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી. માલદેવે અત્યાર સુધીના બધા રાઠોડ રાજાઓની તુલનામાં સૌથી મોટું રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું. પણ જેતસીનો પુત્ર કલ્યાણમલ તથા વીરમદેવ બન્ને શેરશાહના દરબારમાં પહોંચી તેને સમજાવીને ચઢાઈ

કરવા તૈયાર કર્યો. શેરશાહે ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી 80 હજાર સૈનિકો અને મોટા તોપખાના સાથે માલદેવની સામે પહોંચી ગયો. બન્નેના શિબિરો સામસામાં ગિરી સુમેલમાં આવી ગયાં. એક મહિના સુધી કોઈએ યુદ્ધની શરૂઆત ન કરી. બન્ને બળવાન હતા અને એકબીજાથી ડરતા હતા. અંતે શેરશાહે એક યુક્તિ રચીને રાજપૂતોમાં અંદરોઅંદર ફૂટ પડાવવાની યુક્તિ રચી. બનાવટી પત્ર લખીને માલદેવને પોતાના જ માણસો પ્રત્યે ભરમાબ્યો. જેથી માલદેવ યુદ્ધ કર્યા વિના જ રાત્રે પોતાની સેના સાથે પાછો હતી ગયો. પરંતુ જે સરદારો પ્રત્યે શંકા કરી હતી તે નિર્દ્દેષ સરદારો કુંપા અને જેતા બન્ને બરાબર અડગ રહ્યા અને પોતાના 20 હજાર સૈનિકો સાથે તેઓ શેરશાહ શૂરીની સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. શેરશાહની સેના હારવા માંડી પણ ખરા સમયે તેને નવી સેનાનો સહયોગ મળી ગયો. જેથી રાજપૂતો ઘેરાઈ ગયા અને ઘણા વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા. જો માલદેવ ચાલ્યો ન ગયો હોત અને પૂરી શક્તિથી હુમલો કર્યો હોત તો ઈતિહાસ જ બદલાઈ જત.

માલદેવનો પીછો કરતા કરતા શેરશાહે બીકાનેર વગેરે બધા ભાગો જીતી લીધા અને છેવટે જોધપુર. માલદેવ પર્વતોમાં ચાલ્યો ગયો અને જોધપુર ઉપર શેરશાહનો અધિકાર થઈ ગયો. જોધપુરનો હાડેમ ખ્વાજાખાં થયો. ત્યાંથી શેરશાહ ચિતોડ પહોંચ્યો. ચિતોડના રાણાએ કિલ્વાની ચાવી સૌંપી દીધી. તેથી સંતુષ્ટ થઈને શેરશાહ પાછો ફરી ગયો. કલ્યાણમલ તથા વીરમદેવ જે શેરશાહને બોલાવી લાવનાર રાજપૂતો હતા તેઓને પોતપોતાનાં રાજ્યો મળી ગયાં.

શેરશાહનું મૃત્યુ થઈ ગયું કે તરત જ માલદેવ પર્વતોમાંથી બહાર નીકળ્યો અને એક પછી એક બધાં થાણાં અફઘાનો પાસેથી પડાવી લીધાં. ફરીથી તે હતો તેવો જ મારવાડનો મહાન રાજા બની ગયો. 7-11-1562ના રોજ તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. તેના મૃત્યુ પછી ઉત્તરાધિકારીના પ્રશ્ને જઘડા થયા. નાના પુત્ર ચંદ્રસેનને તેણે ઉત્તરાધિકારી બનાબ્યો હતો તેથી બીજા પુત્રો નારાજ થયા. એક તરફ ઉત્તરાધિકારી ચંદ્રસેન અને બીજી તરફ બાકીના ત્રણ ભાઈઓ અનેક વાર અંદરોઅંદર લડ્યા અને ઘણા ખપી ગયા. મોગલોની સહાયતા લઈને એક પુત્ર રામ જોધપુર ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ તેને સમજાવીને લોકોએ શાંતિ કરાવી. અસંતુષ્ટ રામ અકબર પાસે ગયો. અકબરે એક મોટી ઝોજ જોધપુર ચઢાઈ કરવા મોકલી. તેણે જોધપુરનો કિલ્લો ઘેરી લીધો અને અંતે જીતી લીધો. રાવ ચંદ્રસેન પોતાના સરદારો સાથે ભાડ્રાજુન (ભાડ્રાજુણ) તરફ ભાગી ગયો. જોધપુર ઉપર મોગલોનો અધિકાર થઈ ગયો. ચંદ્રસેનના પુત્રોના પરસ્પરના કલહથી જોધપુર મોગલોના હાથમાં ચાલ્યું ગયું. મોગલ સમ્રાટનો રાજ્ય વિસ્તાર ચારે તરફ વધી રહ્યો હતો. તેથી મારવાડના એક પછી એક એમ બધા રાજાઓ અકબરની આધીનતા સ્વીકારવા લાગ્યા હતા. બીકાનેરના રાવ કલ્યાણમલ તથા જેસલમેરના રાવલ હરરાય અકબર પાસે નાગોર ગયા અને આધીનતા સ્વીકારી. લગ્નસંબંધો પણ બાંધ્યા. રાવ ચંદ્રસેન પણ નાગોર અકબરની પાસે ગયો પણ કોઈ સંધિ થઈ શકી નહિ, તે પાછો ભાડ્રાજુન (ભાડ્રાજુણ) આવી ગયો. નારાજ અકબરે અજમેરના સૂબા ખાન કલાખાંને ચંદ્રસેનની વિરુદ્ધ સેના લઈને ભાડ્રાજુણ મોકલ્યો. ચંદ્રસેન, ભાડ્રાજુણથી ભાગી ગયો. ભાડ્રાજુણ મોગલોના હાથમાં આવી ગયું. ચંદ્રસેન સીવાણા ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંના કિલ્વામાં રહેવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી ઘણાં રાઠોડ 2જવાડાં અકબરને આધીન થઈ ગયા હતાં અને લગ્નસંબંધો પણ બંધાયા હતા. રાઠોડોમાં એક ચંદ્રસેન બાકી હતો. તેથી અકબરે ઘણા રાઠોડ સરદારોની સાથે મુસ્લિમ સરદારોવાળું સૈન્ય સીવાણા મોકલ્યું. અકબરની વિશાળ સેનાને જોઈને ચંદ્રસેન સીવાણા છોડીને પર્વતોમાં ચાલ્યો ગયો અને સીવાણા કિલ્વાની જવાબદારી પાતાને સૌંપી. પાતાએ બે વર્ષ સુધી કિલ્વાનું રક્ષણ કર્યું. ચંદ્રસેન પર્વતોમાંથી ઊતરીને અચાનક ગેરીલા છાપા મારી પાછો પર્વતોમાં ચાલ્યો જતો. બાદશાહી સેના હેરાન-પરેશાન થઈ ગઈ. બાદશાહે નવી મોટી ઝોજ મોકલી. ચંદ્રસેન કાણુણાની પહાડીઓમાં ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રસેન ઓચિંતાનો હુમલો કરીને જલાલખાંને મારી નાખ્યો. મુહીબુદ્દુર વીર રાઠોડોની સાથે એકલો ચંદ્રસેન અકબરની સામે ઝૂઝતો હતો. અકબરે ત્રીજી વાર મોટી સેના મોકલી પણ રાઠોડોએ બરાબર મુકાબલો કર્યો. પણ આટલી મોટી સેના આખરે જીતી ગઈ. મોગલોએ સીવાણા કિલ્લો જીતી લીધો. ચંદ્રસેનની હાર થવાથી જેસલમેરના ભાટીઓએ પોખરણ ઉપર હુમલો કરી દીધો. રાઠોડોએ બરાબર સામનો કર્યો. ભાટીઓ જીતી શક્યા નહિ. અંતે સંધિ થઈ અને શાંતિ થઈ. રાવ ચંદ્રસેન વર્ષો સુધી નિર્વાસિત જીવન વિતાવતો રહ્યો. મોગલ સેના સતત તેને પકડવા કે મારવા પાછળ-પાછળ ફરતી રહી. પણ ચંદ્રસેન હાથમાં આવતો નહિ. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની માફક તે ગેરીલા યુદ્ધ કરતો અને મોગલોને પરેશાન કરતો. અંતે તેણે 16-7-1579ના રોજ સૈયદબંધુઓને ભગાડીને સોજત ઉપર અધિકાર કરી લીધો. અકબરે ફરી પાછી સેના મોકલી. રાઠોડો લડ્યા પણ બલુ વિશાળ સેના આગળ ટકી શક્યા નહિ. તે પર્વતોમાં ભાગી ગયા. ચંદ્રસેન ફરીથી

રાઈડોને સંગઠિત કરવા લાગ્યો. એક વેરસેલ નામક સરદારે ચંદ્રસેનને પોતાને ત્યાં જમવા બોલાવ્યો. તેની શરત હતી કે જો ચંદ્રસેન પોતાને ત્યાં ભોજન કરશે તો તે તેને મદદ કરશે. ચંદ્રસેન ભોજન કરીને પોતાના સ્થાને પહોંચ્યો કે તરત જ તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. લોકો શંકા કરે છે કે વેરસેલે વિષપ્રયોગ કર્યો હશે. એક મહાન કુશળ વીર પુરુષને અંતે એક હિંદુ સરદારે જ વિષ આપીને મારી નાખ્યો. સારણ ગામમાં તેનું સ્મારક છે. ચંદ્રસેનનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર વાંચવા-વાંચવવા જેવું છે. જે ટક્કર રાણા પ્રતાપે મેવાડમાં લીધી તે જ ટક્કર અકબર સાથે રાવ ચંદ્રસેને પણ લીધી. પણ ખબર નહિ ચંદ્રસેનની કેમ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે? જો ચંદ્રસેને ધાર્યું હોત તો પોતાની કન્યાઓને મોગલ સમ્રાટને પરણાવીને લીલાલહેર કરી શક્યો હોત પણ ટેક માટે તે રણના પહાડોમાં ભટકતો રહ્યો અને ઝાંઘુમતો રહ્યો.

2. મેવાડનો ઇતિહાસ

અમે જે જે કિલ્લા જોયા તેમાં રણથંભોર અને ચિતોડના કિલ્લા મુખ્ય અને મહત્વના હતા. આ બન્ને કિલ્લાઓની આગળ ઘણાં યુદ્ધો થયાં હતાં. હર્ષવર્ધન પછી જે જે રાજપૂત રાજા-મહારાજાઓ સિથર થયા તેમાં મેવાડના સિસોદિયા મુખ્ય હતા. આપણે સિસોદિયા વંશના ઇતિહાસને ટૂંકમાં જાડીએ.

ઈ.સ. 1303માં અલાઉદીન ખીલજુએ ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી કિલ્લો કબજે કરી લીધો. રાજા રતનસિંહ, મહારાણી પદ્મિની અને સોળ હજાર રાજપૂતાણીઓ શહીદ થયાં. પદ્મિની હાથમાં ન આવી તેની નિરાશામાં અલાઉદીને કત્લેઆમનો હુકમ આપ્યો અને સાંજ પડતાં સુધીમાં 30 હજાર હિન્દુઓની કતલ થઈ ગઈ. આ ઘટના ઉપરથી લોકો તેને “ખૂની” કહેવા લાગ્યા. અલાઉદીન ખીલજુ દિલ્હી ચાલ્યો ગયો પણ ચિતોડનો કિલ્લો અને રાજવિવસ્થાનો ભાર પોતાના પુત્ર બિજબાંને સૌંપતો ગયો. બિજબાં વધુ સમય ત્યાં રહી શક્યો નહિ, એટલે ચિતોડનું રાજ્ય માલદેવ ચૌહાણને આપી દીધું. થોડાક સમય સુધી મેવાડ ઉપર ચૌહાણોનું આધિપત્ય ચાલુ રહ્યું પણ મેવાડના ગોહિલો હિંમત ન હાર્યા. તેમણે ફરીથી સંગઠિત થઈને માલદેવ ઉપર હુમલો કર્યો. સિસોદ ગામનો સામંત હમીર આ વખતે નેતા બન્યો. હમીરે ચિતોડ જીતી લીધું. પહેલાં અહીં ગોહિલવંશીય રાજાઓ રાજ કરતા હતા. હમીરના સમયથી તે રાજા કહેવડાવવા લાગ્યા અને પછી ‘મહારાણા’ થયા. સિસોદ ગામ ઉપરથી મેવાડનો રાજવંશ સિસોદિયા રાજવંશ કહેવડાવવા લાગ્યો.

રાજા હમીર

હમીર સિસોદના સામંત લક્ષ્મણસિંહનો પૌત્ર હતો. લક્ષ્મણસિંહ તો ચિતોડના યુદ્ધ વખતે સાત પુત્રો સહિત શહીદ થઈ ગયા હતા. પણ તેમનો એક દીકરો અજ્યસિંહ જીવતો રહી ગયો હતો. તે વિપત્તિકાળમાં સિસોદિયા રાજપૂતોનો સરદાર બન્યો. તેના મૃત્યુ પછી તેનો દીકરો હમીર સરદાર બન્યો. તેણે 1326ની આજુબાજુ ચિતોડ ચૌહાણો પાસેથી જીતી લીધું અને સિસોદિયા રાજપૂતોના રાજવંશનો પાયો નાખ્યો.

હમીરે શરૂઆતમાં કેલવાડાને કેન્દ્રમાં રાખીને શક્તિ વધારવાના પ્રયત્નો કર્યા. ધીરે ધીરે તેણે પોતાની સત્તા મારવાડ, જયપુર, બુંદી, ગવાલિયર, ચન્દેરી, રાયસીન, સીકર, કાલવી અને આબુ જેવા રજવાડાં સુધી ફેલાવી. ત્યાંના રાજાઓ તેની આધીનતા સ્વીકારતા હતા. હમીર એક શક્તિશાળી રાજા હતો. અને તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર કરીને મેવાડને ગૌરવ અપાવ્યું હતું.

ક્ષેત્રસિંહ (1364-82)

હમીરના અવસાન પછી તેનો મોટો દીકરો ક્ષેત્રસિંહ મેવાડનો રાજા બન્યો. ક્ષેત્રસિંહે ઈડરના રાજા રણમલને હરાવી દીધો હતો. માલવાના નવાબને પણ હરાવ્યો. બુંદીની ચઢાઈ વખતે તેનું મૃત્યુ થયું.

મહારાણા લાખા (1382-1397)

ક્ષેત્રસિંહ પછી મહારાણા લાખા ગાદીએ બેઠો. આ વખતે દિલ્હીનું શાસન તુગલકવંશી બાદશાહના હાથમાં હતું. આ વખતે તેમૂર લંગડાએ દિલ્હી ઉપર હુમલો કરી દીધો. ઝીરોજખાન તુગલકની સત્તા સમાપ્ત થઈ ગઈ અને તેની જગ્યાએ તૈમૂરે પોતાના પ્રતિનિધિત્વ બિજબાંને બાદશાહ બનાવ્યો. આ સૈયદવંશ હતો. સૈયદોએ 1414થી 1451 સુધી દિલ્હીની ગાદી સંભાળી. સૈયદો જ્યારે બહારનાં આકમણોમાં રોકાયેલા હતા ત્યારે લાખાએ પોતાના રાજ્યના સીમાડા વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે સમયે બદનૌર પ્રદેશના મેરોનો ઉપદ્રવ ઘણો વધી ગયો હતો. પ્રત્યેક રાજાના રાજ્યમાં થોડીક ઉપદ્રવી જાતિઓ પણ રહેતી હોય છે. આ ઉપદ્રવી જાતિઓને દબાવ્યા વિના કોઈ પણ રાજા સારી રીતે રાજ કરી શકે નહિ. એટલે લાખાએ મેરોને દબાવી દીધા. બીજાં કેટલાંય રજવાડાંઓને પરાજિત કરી પોતાની આગ દૂર દૂર સુધી પ્રસરાવી. તેણે ડેડિયા રાજપૂતોને પોતાની સાથે ભેણવ્યા અને જાગીરો આપી. તેણે ગિયાસુદ્દીન તુગલકને હરાવીને તીર્થક્ષેત્રોનો કર સમાપ્ત કરાવ્યો. ગુજરાત તથા માલવાના સુલતાનોને પણ નિયંત્રણમાં રાખ્યા.

રાજા લાખાએ વૃદ્ધાવસ્થામાં રાઠોડ કન્યા હંસાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યા. પણ હંસાબાઈના પિતાએ શરત કરી કે હંસાબાઈનો કુંવર જ મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી બને. રાજા લાખાએ શરત માન્ય કરી પણ રાજા લાખાનો મોટો પુત્ર ચુંડા જીવતો હતો. તેણે પિતાના વચન માટે ભીખપ્રતિજ્ઞા કરી કે પોતે કદી પણ રાજગાદીનો દાવો કરશે નહિ. હંસાબાઈને પુત્ર થયો જેનું નામ મોકલ રખાયું. રાજા લાખાના

અવસાન સમયે મોકલની ઉંમર માત્ર 12 વર્ષની જ હતી. પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ચુંડાએ મોકલને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે કારભારી થયો. મેવાડનું શાસન સારી રીતે ચાલતું હતું પણ હંસાબાઈને શંકા થઈ કે કદાચ આગળ જતાં ચુંડા મારા દીકરા પાસેથી રાજ પડાવી લેશો. આવી મનસાના કારણે હંસાબાઈ અને ચુંડાના સંબંધો બગડવા લાગ્યા. અંતે ચુંડાએ મેવાડ છોડી દીધું અને માંડુના સુલતાનની શરણે ચાલ્યો ગયો. ઉત્તરાધિકારીની અસ્પષ્ટતા અને દુર્બળતાના કારણે રાજપૂતોમાં અંદરોઅંદર લડાઈઓ થવા લાગ્યી. રાઠોડો અને રાણાઓમાં ભારે ગજગ્રાહ જામ્યો.

રાણા મોકલ (1397-1433)

12 વર્ષની નાની ઉંમરે રાણા લાખાનો હંસાબાઈથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મોકલ ગાદીએ આવ્યો અને કૌટુંબિક વિખવાદને કારણે તેનો સાવકો મોટોભાઈ ચુંડો રાજ્ય છોડીને ચાલ્યો ગયો. તેના જવાથી હંસાબાઈનો ભાઈ રણમલ રાઠોડ મેવાડનો સર્વોપરી શાસક બની ગયો. તેણે રાઠોડને પ્રભાવશાળી સ્થાનો ઉપર નિયુક્ત કર્યા. તેથી સિસોદિયા રાજપૂતો ચિંતિત થયા અને મેવાડ ઉપર રાઠોડો અધિકાર ન કરી લે તેના ઉપાયો કરવા લાગ્યા. રણમલે પોતાના રાઠોડ સૈનિકોની એક બળવાન સેના તૈયાર કરી. જેનો ખર્ચ મેવાડ ભોગવતું હતું. આવા વિખવાદી સમયમાં મારવાડમાં રણમલના પિતાનું મૃત્યુ થયું. ખરો ઉત્તરાધિકારી રણમલ હોવા છતાં કાન્હાને ગાદી મળી. રણમલે વિદ્રોહ કર્યો. એક વખત હાર્યો પણ બીજી વાર જીત્યો અને મારવાડની ગાદીએ રણમલ બેસી ગયો. હવે મેવાડમાં મોકલનું કાર્યક્ષેત્ર સ્વરચ્છ થયું. મોકલે નાગોરના ફીરોજખાંને રામપુરા યુદ્ધમાં હરાવી દીધો. તેણે ગુજરાતના અહમદશાહને પણ હરાવ્યો. અહમદશાહે બદલો લેવા સમય જોઈને મેવાડ ઉપર હુમલો કરી દીધો. તેણે કુંગરપુર, કેલવાડા અને દેલવાડામાં લુંટમાર કરી. મોકલ તેનો સામનો કરવા સેના સાથે નીકળી પડ્યો. જીલવાડામાં તે પડાવ નાખીને પડ્યો હતો ત્યાં તેના બે કાકાઓ, ચાચા અને મેરાએ મહારાણા મોકલની હત્યા કરી નાખી. ચાચા અને મેરા બન્ને મહારાણા ક્ષેત્રસિંહનાં અવૈધ સંતાનો હતાં. મોકલે જીવનભર મુસ્લિમ રજવાડાં સાથે યુદ્ધ કર્યા અને મેવાડને સુરક્ષિત રાખ્યું.

મહારાણા કુંભા

મહારાણા કુંભા, મોકલની પરમાર રાણી સૌભાગ્યદેવીનો પુત્ર હતો. તેનો જન્મ ઈ.સ. 1403માં થયો હતો. મોકલની હત્યા તેના જ કાકાઓએ કરી ત્યારે કુંભા કુશળતાથી બચી ભાગી નીકળ્યો હતો. તે ચિતોડ પહોંચી ગયો. બીજી તરફ ચાચાએ પોતાને રાણા ઘોષિત કર્યો હતો. પણ સરદારોના સાથથી કુંભારાણા રાણા પદે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયો. મેવાડની ચારે તરફ ત્રણ મુસ્લિમ રાજ્યો હતાં. માલવા, ગુજરાત અને નાગોર. આ ત્રણે રાજ્યો મેવાડની જમીન હડપ કરવા પ્રયત્નો કરી રહ્યાં હતાં. બીજી તરફ કેટલાક પોતાના જ વિદ્રોહી સરદારો પણ માથું ઊંચકી રહ્યા હતા. મોકલના હત્યારા ચાચા મેરા અને મહિયા ભીલોનો સાથ લઈને કુંભાના વિરુદ્ધમાં હુમલાઓ કરી રહ્યા હતા. સ્થિતિ બહુ જ કપરી હતી. પણ કુંભાએ હાર માન્યા વિના પોતાના મામા રણમલનો સાથ લઈને ચાચા-મેરા વગેરેને ઘેરી લીધા. ચાચા-મેરા તો માર્યા ગયા પણ ચાચાના પુત્ર અક્કા ભાગીને માલવાના સુલતાન પાસે પહોંચી ગયો.

બીજી બાજુ ચાચા-મેરાના શિબિરમાં 500 યુવતીઓ કેદ હતી તેમને કુંભાએ છોડાવી દીધી. પણ તે બાબતમાં રાઠોડ અને સિસોદિયાઓમાં વૈમનસ્ય થઈ ગયું. રણમલ રાઠોડની સહાયતાથી ચાચા-મેરાનો નાશ કરી શકાયો હતો એટલે મેવાડના રાજકારણમાં રણમલનો પ્રભાવ વધી ગયો. તેણે રાઠોડને મહત્વનાં પદો ઉપર નિયુક્ત કરી દીધા. તેની માતા હંસાબાઈએ પણ તેને મદદ કરી. રણમલે કુંભારાણાના પક્ષમાં ઘણું કામ કર્યું. તેણે સિરોહી ઉપર આકમણ કરીને સિરોહીની સેનાને પરાજિત કરી તેની પાસેથી આખુ, વસંતગઢ વગેરે કેટલોક ભાગ લઈ લીધો. અચલગઢ કિલ્વાનું નિર્મિણ કુંભાએ કરાયું. તેણે હાડોતીના હાડા ચૌહાણ ઉપર આકમણ કરી હરાવ્યા. આ ચૌહાણોએ માલવાના સુલતાન સાથે મળીને મેવાડનો કેટલોક ભાગ લઈ લીધો હતો તે પાછો લઈ લીધો. માંડલગઢ પાછું લઈ લીધું.

મહારાણા કુંભાએ માલવાના સુલતાન ઉપર આકમણ કરી દીધું કારણ કે અક્કા અને મહિયાએ ત્યાં શરણ લીધું હતું. તેમને પાછો સોંપતો ન હતો. સારંગપુર પાસે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. જેમાં સુલતાન મહમૂદ ખીલજી હારી ગયો. રાણાએ સુલતાનને કેદ પકડ્યો અને છ મહિના સુધી કેદ રાખીને પછી છોડી દીધો.

રાઈડ રાજમદે સિસોદિયા રાઘવદેવની હત્યા કરાવી નાખી કારણ કે બન્ને વચ્ચે ભારે શત્રુતા થઈ ગઈ હતી. આથી રાઈડ-સિસોદિયા વચ્ચે વૈમનસ્ય વધી ગયું. અંતે સિસોદિયાઓએ રાજમલની પ્રિયતમા ભારમલીની સહાયતાથી રાજમલની હત્યા કરી નાખી. આ રીતે રાઈડ અને સિસોદિયાઓ વચ્ચે વેરઝેર વધી ગયું. બન્ને પરસ્પરમાં લડતા રહ્યા તેનો લાભ મુસ્લિમ સુલતાનોને મળ્યો. માલવાનો સુલતાન મહમૂદ ખીલજી કુંભાનો શત્રુ હતો. મેવાડના બધા વિદ્રોહી સરદારોને મહમૂદ આશ્રય આપતો હતો. મહારાણા કુંભાએ 1437માં ખીલજીને સારંગપુરના યદ્રમાં હરાવી દીધો હતો અને કેદ કરીને પાછો છોડી દીધો હતો પણ મહમૂદ ખીલજીએ આભાર માનવાની જગ્યાએ ફરી પાછી સેના તૈયાર કરી. 1442માં કુંભાના ભાઈ ખેમકરણો વિદ્રોહ કરી સુલતાન સાથે ભળી ગયો. મહમૂદ સેના લઈને કુંભા સાથે લડવા નીકળી પડ્યો. કુંભલગઢ કિલ્વા આગળ યુદ્ધ થયું. જેમાં સુલતાન ગઢ તો ન લઈ શક્યો, પણ ગઢ આગળ બાણમાતાના મંદિરને ધ્વસ્ત કરી નાખ્યું. આ મંદિરની રક્ષા માટે દીપસિંહ સાત દિવસ લડતો રહ્યો. પણ તે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો અને સુલતાને મંદિર તથા મૂર્તિ તોડી નાખી.

અજમેર યુદ્ધ

રાજમદે અજમેરને જીતીને મેવાડમાં ભેળવી દીધું હતું. અજમેરના મુસ્લિમોએ માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખીલજીને ફરિયાદ કરી કે અમને ઈસ્લામી રાજ્યમાં ભેળવી દો. મહમૂદ અજમેર જઈને નગરને ઘેરી લીધું. દુર્ગરક્ષક ગજાધરસિંહે ચાર દિવસ સુધી દુર્ગની રક્ષા કરી પણ પાંચમે દિવસે તે માર્યો ગયો. અજમેર ઉપર મહમૂદનો અધિકાર થઈ ગયો તેથી મુસ્લિમ પ્રજા રાજ થઈ અને મહમૂદને માનથી જોવા લાગી.

મહારાણા કુંભાથી આ સહન ન થયું. તેણે અજમેર ઉપર હુમલો કરીને નગર જીતી લીધું. અજમેર ફરીથી મેવાડનો ભાગ બની ગયું.

માંડલગઢ

ઈ.સ. 1456માં મહમૂદે ત્રીજી વાર માંડલગઢ ઉપર આકમણ કર્યું. મહારાણા કુંભા માંડલગઢમાં જ હતો. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. સુલતાનની સેનાને ભારે નુકસાન થયું અને તે પાછી ફરી ગઈ. પણ મહારાણા ચારે તરફથી આપ્તિમાં હતો. ગુજરાતનો સુલતાન સેના લઈને આવી રહ્યો હતો. રાઈડો પ્રતિકૂળ હતા. આ તકનો લાભ લઈને મહમૂદ ચોથી વાર માંડલગઢ ઉપર આકમણ કરી દીધું. ઈ.સ. 1456. લગભગ 10 મહિના સુધી કિલ્વાને ઘેરો ઘાલીને અંતે ઈ.સ. 1457માં કિલ્વો મહમૂદના હાથમાં આવી ગયો. પોતાના વિજયના આનંદમાં સુલતાને એક મંદિરને મસ્ઠિજદ બનાવી દીધી. આ સમયે કુંભા કિલ્વામાં નહોતો. મહમૂદના પક્ષમાં મદદ કરનારાઓમાં હાડા રાજપૂતો તથા કુંભાનો ભાઈ ખેમકરણ પણ હતો.

કુંભલગઢ

સુલતાને 1458-59માં ફરીથી કુંભલગઢ ઉપર આકમણ કર્યું પણ સફળ ન રહ્યો. પણ નિરાશ થયા વિના 1467માં તેણે પાંચમી વાર ફરીથી આકમણ કર્યું. આ વખતે મેવાડની સેનાએ છાપામાર ગેરીલા યુદ્ધ કરીને સુલતાનની સેનાને ભારે હાનિ પહોંચાડી. અંતે ખાતી હાથે તે પાછો ફરી ગયો. તે પછી ફરી તેણે મેવાડ ઉપર આકમણ કરવાની હિંમત ન કરી. ચાણક્યનીતિ પ્રમાણે શત્રુને કદી કાંચ તરીકે ચાલુ રાખવો નહિ, પણ રાણાએ મહમૂદને છ મહિના કેદમાં રાખીને છોડી મૂક્યો. તેના પરિણામે તેણે વારંવાર આકમણો કર્યો.

ગુજરાત

મહારાણા મોકલના સમયથી જ ગુજરાતના સુલતાનો સાથે વેરભાવ ચાલ્યો આવતો હતો. નાગોરનો સુલતાન શમ્સખાન મહારાણા કુંભાની સહાયતાથી સુલતાન બન્યો હતો, પણ પાછળથી શત્રુ થઈ ગયો. તેને દંડ દેવા મહારાણા કુંભાએ તેના ઉપર આકમણ કર્યું. શમ્સખાન ભાગીને ગુજરાત ગયો તથા સુલતાન કુતુબુદ્દીનને મળીને તેને પોતાની દીકરી પરણાવી. પોતાને મદદ કરવા પ્રાર્થના કરી. કુતુબુદ્દીને પોતાની સેના અમીંદ પાયક તથા મસ્તિક ગાદાઈના નેતૃત્વમાં શમ્સખાનને જિતાડવા માટે નાગોર મોકલી. બન્ને સેના વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું પણ અંતે રાણા કુંભા જીતી ગયા. તેમણે નાગોર ઉપર કબજો ન કર્યો, પણ આજુબાજુ રહેનારી મુસ્લિમ વસ્તીને ઉઝાડી દીધી. આ વખતે મારવાડમાં રાજમલનો પુત્ર જોધા રાજગાદીએ હતો. તેણે મેવાડનો ઘણો ભાગ કબજે કરવા માંડયો હતો તેથી રાણા કુંભાને તેનો સામનો કરવો જરૂરી હતો. રાણા કુંભા એક તરફ સુલતાનો સાથે લડતો હતો તો બીજી તરફ પોતાના ભાઈ સમાન

મારવાડના રાઠોડો સાથે પણ લડતો હતો.

ગુજરાતના સુલતાનને પોતાના પરાજ્યથી ભારે લાગી આવ્યું. તેણે ઈ.સ. 1456માં પોતાની આગેવાની હેઠળ ફરીથી મેવાડ ઉપર આકમણ કરી દીધું. રસ્તામાં સિરોહીના અપદસ્થ કરાયેલા કંથદેવે સુલતાનને પોતાની ગાદી પાછી અપાવવા પ્રાર્થના કરી. કુતુબુદ્દીને પોતાના સેનાપતિ ઈમાદુલ મુલ્કને આબુ જીતી લેવા મોકલ્યો પણ તે ભયંકર રીતે હારીને પાછો આવ્યો. હવે બંને મળીને કુંભલગઢ તરફ આગળ વધ્યા. રાણા કુંભા માળવાના સુલતાન સાથે યુદ્ધમાં વસ્ત હતા પણ સમાચાર મળતાં જ તે પણ કુંભલગઢ આવી ગયા અને યુદ્ધમાં લાગી ગયા. રાણાએ સુલતાનને હરાવ્યો. તે પાછો ફરી ગયો.

માળવાના સુલતાને ગુજરાતના સુલતાન સાથે સંધિ કરી કે કુંભાની શક્તિને દબાવવા બન્નેની સેના સાથે મળીને મેવાડ ઉપર હુમલો કરે અને મેવાડને જીતી લે. પછી દક્ષિણી મેવાડ ગુજરાતને મળે તથા ઉત્તરી મેવાડ માળવાને મળે. સુલતાન કુતુબશાહે ફરી આકમણ કર્યું. પણ બન્ને સેના મળીને પણ મેવાડની સેનાને હરાવી શકી નહિં. અંતે પાછા ફરી ગયા.

ગિરનાર-જૂનાગઢ

કુતુબુદ્દીનના મૃત્યુ પછી બે સુલતાનો આવ્યા. પણ ટકી શક્યા નહિં. ત્રીજો સુલતાન મહમદ બેગડો આવ્યો. તેણે ત્રણ વાર ગિરનાર-જૂનાગઢ ઉપર આકમણ કર્યું. જૂનાગઢમાં રાણા કુંભાના જમાઈ રાજ્ય કરતા હતા. તેથી કુંભાએ તેમને મદદ કરી અને બેગડાની સેનાને હરાવી પણ મહારાણા કુંભાના મૃત્યુ પછી જૂનાગઢ ઉપર મહમદ બેગડાનો અધિકાર થઈ ગયો.

જોધા કુંભા

રણમલની હત્યા થઈ ત્યારે તેના ઘણા સરદારોને પણ મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. કેટલાક ભાગવામાં સફળ થયા હતા. તેમાં રણમલનો પુત્ર જોધા પણ ભાગી જવામાં સફળ થયો હતો. જોધાએ સિસોદિયાઓ પાસેથી મારવાડનો ભાગ પાછો મેળવવા પ્રયત્નો કર્યો. પાલી પાસે બન્નેની સેના સામસામી આવી ગઈ. પણ બન્ને પક્ષે ડહાપણ બતાવી શત્રુતાની જગ્યાએ મૈત્રી કરી લીધી. જોધાએ પોતાની પુત્રી શુંગારદેવીને કુંભાના પુત્ર રાયમલ સાથે પરણાવી જેથી મૈત્રી સ્થિર રહી શકે.

મીરો ઉપર નિયંત્રણ

મેવાડના બદનોર પ્રદેશમાં મુસ્લિમ લોકોની વસતિ વધારે છે. તે પ્રથમથી જ વિદ્રોહી રહ્યા હતા. તેમણે રાણા કુંભાની સામે વિદ્રોહ કર્યો. તેમની ઈચ્છા પોતાનું અલગ સ્વતંત્ર રજવાનું બનાવવાની હતી. તેમનો નેતા મુનીર હતો, રાણા કુંભાએ પોતાનો સરદાર મોકલીને મીરોનું કઠોરતાથી દમન કર્યું અને તેમના વિદ્રોહને દબાવી દેવામાં આવ્યો.

આવી જ રીતે કુંગરપુરને પણ મેવાડનો ભાગ બનાવી લીધું. આવી રીતે બીજાં કેટલાંય ૨૪વાડાં જીતાં અને પોતાનો પ્રભાવ વધાર્યો.

કુંભાનું મૃત્યુ

એવું કહેવાય છે કે કુંભારાણાને પાછલી જિંદગીમાં ઉન્માદ રોગ થઈ ગયો હતો. તેઓ એક જળાશયના કિનારે હરિભક્તિ કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના જ મોટા પુત્ર ઉદાએ તેમની હત્યા કરી નાખી. ઉદાને ગાદીએ બેસવાની ઉત્તાવળ હતી તેથી હત્યા કરી નાખી. મેવાડના એક મહાન રાણાનો આ રીતે કરુણ અંત આવી ગયો. કુંભાએ મુસ્લિમ સત્તાઓના પ્રભાવને વધતો રોકવામાં પોતાની શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો હતો.

6-3-07

મહારાણા સાંગા

મહારાણા કુંભાની હત્યા કરીને ઉદો ગાદીએ બેઠો. પણ આ પિતૃહન્તાનો લોકોએ સ્વીકાર ન કર્યો. એટલે કુંભાના નાના પુત્ર રાયમલને ઉત્તરાધિકારી માન્યો. રાયમલ ત્યારે પોતાના સાસરે ઈડરમાં હતો ત્યાંથી ચિતોડ આવવા નીકળ્યો. તેણે ઉદાને ભગાડી મૂક્યો અને 1473 સુધીમાં પૂરા મેવાડ ઉપર અધિકાર કરી લીધો.

કહેવાય છે કે ઉદો માલવાના સુલતાનના શરણે ગયો. તેણે મેવાડ જીતવા મદદ માગી. પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન પણ સુલતાન સાથે કરવાની

પેરવી કરી પણ આકાશમાંથી વીજળી પડી અને ઉદાનું મૃત્યુ થઈ ગયું. તોપણ કાયમી શત્રુ એવા માળવાના સુલતાને ચિતોડ ઉપર આકમણ કરી દીધું. પણ સફળતા ન મળી. રાણા રાયમલે પોતાના પિતા કુંભાની માઝક 36 વર્ષ સુધી રાજ કર્યું. પણ તેણે મેવાડનો ઘણો ભાગ ગુમાવી દીધો.

તારા

ટોડાના રાજા રાવ સુરતાને તારા નામની અતિરૂપાળી કુંવરી હતી. ટોડાનગરને માળવાના સુલતાને પોતાને આધીન કરી લીધું હતું. તેથી રાવ સુરતાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે કોઈ મને ટોડા પાછું અપાવશે તેને મારી કુંવરી તારા પરણાવીશ. રાણા રાયમલનો દ્વિતીય પુત્ર જ્યમલ તારા સાથે પરણવા માગતો હતો. તેણે રાવ સુરતાન સાથે અવિવેક કર્યો અને અપમાન કર્યું. જેથી રાવ સુરતાને તેની હત્યા કરી નાખી. રાણા રાયમલનો મોટો પુત્ર પૃથ્વીરાજે ટોડા ઉપર આકમણ કરી તેને જીતી લીધું અને તે રાજ્ય રાવ સુરતાને આપી દીધું. રાવ સુરતાને વચન પ્રમાણે પોતાની પુત્રી તારાનાં લગ્ન પૃથ્વીરાજ સાથે કરી દીધાં. ઘણી વાર આપણા રાજાઓ-સુલતાનો સ્વીઓ માટે લડતા હતા તેના આવા કેટલાય નમૂનાઓ મળે છે.

પૃથ્વીરાજનું મોત

પૃથ્વીરાજની બહેનનાં લગ્ન સિરોહીના રાવ જગમલની સાથે થયાં હતાં. જગમલ તેને બહુ કષ્ટ આપતો હતો. તેથી તેને સમજાવવા પૃથ્વીરાજ સિરોહી ગયો. પાછા વળતી વખતે જગમલે આપેલા ઝેરના લાડુ ખાવાથી પૃથ્વીરાજનું રસ્તામાં જ મૃત્યુ થઈ ગયું. આ રીતે રાણા રાયમલના બન્ને પુત્રોનાં અવસાન થઈ ગયાં. રાણા રાયમલને 11 રાણીઓ હતી. તેમનાથી 13 પુત્ર અને 2 પુત્રીઓ થઈ હતી. સૌથી મોટો પૃથ્વીરાજ તથા બીજા ક્રમે જ્યમલ હતો. જે બેનાં કરુણ મોત થયાં. સાંગા ત્રીજો ભાઈ હતો. રાયમલે ઉત્તરાધિકારીની સ્પષ્ટ બ્યવસ્થા કરી ન હતી એટલે ભાઈઓ વચ્ચે ભારે ખટરાગ ચાલતો હતો. પૃથ્વીરાજે એક વાર હુમલો કરીને પોતાના પ્રતિસ્પદ્ધી સગા ભાઈ સાંગાની એક આંખ ફોડી નાખી હતી. એક પૂજારણની જ્યોતિષની ભવિષ્યવાણી સાંભળીને કે સાંગા ભવિષ્યમાં મેવાડનો રાણા થશે. ત્રણે ભાઈઓમાં યુદ્ધ થઈ ગયું. પૃથ્વીરાજ સાંગા ઉપર તૂટી પડ્યો. સારંગદેવે જેમતેમ સાંગાને બચાવ્યો. તે ત્યાંથી ભાગી ગયો. કેટલાય દિવસો સુધી સાંગા પાછળ પડેલા બન્ને ભાઈઓથી બચવા જુદી જુદી જગ્યાએ શરણ લેતો રહ્યો અને છુપતો રહ્યો. ક્રમે ક્રમે તેના બન્ને ભાઈઓ માર્યા ગયા તથા બીજા વિરોધીઓ પણ માર્યા ગયા. હવે રાણા રાયમલના માટે સાંગાને જ ઉત્તરાધિકારી બનાવવો અનિવાર્ય થઈ ગયું.

24-5-1509માં સાંગાએ સંગ્રામસિંહનું નામ ધારણ કરી મેવાડની સત્તા સંભળી લીધી. આ વખતે મેવાડ ચારે તરફથી શત્રુઓથી ઘેરાયેલું હતું. દિલ્હીમાં સિકંદર લોદીનું શાસન હતું. તેના મૃત્યુ પછી ઇલાહીમ લોદી ગાદીએ આવ્યો, જે મેવાડનો વિરોધી હતો.

માળવાનો મહમૂદ ખીલજી દ્વિતીય પણ વિરોધી હતો. ગુજરાતમાં મહમૂદ બેગડાનું શાસન હતું. તે પોતુંની સાથે લડવામાં વ્યસ્ત હતો. તેના મૃત્યુ પછી મુજફ્ફરશાહ ગાદીએ આવ્યો. તે પણ મેવાડની ભૂમિ દબાવતો હતો. આમ ત્રણે તરફથી સાંગા મુસ્લિમોથી ઘેરાયેલો હતો. બીજી તરફ હિન્દુ રાજ્યપુતો રાહોડો, કર્કણવાહી, હાડોતી, હાડાચૈહાણ વગેરે પણ પોતાની સીમા વધારવા મેવાડ ઉપર ડેળો રાખીને બેઠા હતા. આવી સ્થિતિમાં મહારાણા સાંગા ચારે તરફથી ભીષણ દબાણ ભોગવતો હતો. તેણે હિભ્મત કરીને અજમેર ઉપર આકમણ કર્યું અને જીતી લીધું. અજમેર અને ચાકસૂ દિલ્હીના સિકંદર લોદીની સત્તામાં હતું. તે પડાવી લેવાથી રાણા સાંગાની ધાક જામી ગઈ.

ઈડર

ઈડર રાજ્યમાં હસ્તક્ષેપ કરી ભારમલને ભગાડીને રાયમલને ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ ભારમલે ગુજરાતના સુલતાન મુજફ્ફરશાહ પાસે મદદ માંગી. સુલતાને ઈડર ઉપર આકમણ કરી રાયમલને ભગાડીને ભારમલને ગાદીએ બેસાડ્યો.

ગાગરોણ-યુદ્ધ

મેવાડને કંઈ મુસ્લિમપંથી માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખીલજી સાથે કાયમી શત્રુતા હતી. સુલતાન હિન્દુઓને હેરાન-પરેશાન કરતો, મંદિરો તથા મૂર્તિઓને તોડી નાખતો. પોતાના રાજ્યના સીમાડા બહારનાં ગામોમાં પણ તે અત્યાચાર કરતો. મહારાણા સાંગા હિન્દુધર્મરક્ષક હતો. રાણા સાંગાએ માલવાના દીવાન મેદિનીરાયને ગાગરોણ પરગણું જીતીને જાગીર તરીકે આપ્યું હતું. સુલતાને મેદિનીરાયના પુત્ર-પરિવારને મારી નાખ્યા હતા. મેદિનીરાયને રાણા સાંગા સમયસર સહાયતા કરી શક્યો નહિં. તેણે પશ્ચાત્તાપ હતો

તેવામાં મેદિનીરાયનો નાશ કરવા સુલતાને ગાગરોણ ઉપર હુમલો કરી દીધો અને કિલ્લાને ઘેરી લીધો. મહારાજા સાંગા તરત જ મેદિનીરાયની મદદે પહોંચી ગયો. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું અને રાણા સાંગા જીતી ગયો. મહમૂદ ઘાયલ થઈને ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો. તેને કેદ કરી લેવાયો. તેને લાગેલા ઘાની દવા કરવામાં આવી. છ મહિના સુધી ચિતોડમાં રાખીને જ્યારે તે પૂર્ણ સ્વસ્થ થઈ ગયો ત્યારે તેને સંમાનપૂર્વક પાછો માળવા મોકલી દેવાયો. જોકે સુલતાને આ અહેસાનનો બદલો શત્રુતાથી વાખ્યો. તેણે પાંચ વાર મેવાડ ઉપર હુમલા કર્યા.

ઈડર ઉપર ફરી આકમણ

આપણે પૂર્વ જોઈ ગયા તેમ ઈડરમાં ગુજરાતના સુલતાને ભારમલને ગાદીએ બેસાડ્યો અને રાયમલને ભગાડી દીધો. રાયમલ પહાડોમાં રહીને ગેરીલા યુદ્ધ કરતો રહ્યો. બીજી તરફ ઈડરના મુસ્લિમ સૂબાએ દરવાજા ઉપર એક જાનવરને બાંધીને તેનું નામ ‘સાંગા’ રાખ્યું તથા સાંગા વિશે ભર્યા દરબારમાં નિંદનીય વાતો કહેવા લાગ્યો. આથી રાણા સાંગા ફરી ઈડર ઉપર ચઢી આવ્યો. મુસ્લિમ સૂબો ભાગી ગયો. ફરીથી રાયમલને ગાદીએ બેસાડ્યો. રાણા સાંગા સૂબાનો પીછો કરતો કરતો છેક વડનગર-વીસનગર સુધી પહોંચ્યો અને બધા પ્રદેશ ખેદાનમેદાન કરીને પાછો ચિતોડ ચાલ્યો ગયો.

ફરી આકમણ

ગુજરાતના સુલતાન મુજફ્ફિરશાહને ઈડરના પરાજ્યથી ભારે દુઃખ અને કોધ થયો. તે મોટી સેના લઈને ચિતોડ ઉપર આકમણ કરવા નીકળી પડ્યો. મોડાસા, બાગડને લૂંટીને સેના કુંગરપુર પહોંચી. ત્યાંના રાવલ ગજજાએ યુદ્ધ કરતાં કરતાં પ્રાણ ખોયા. કુંગરપુરમાં ભયંકર લૂંટફાટ અને કાપાકાપી કરીને સુલતાનની સેના વાંસવાડા પહોંચી. સાગવાડા અને વાંસવાડાને લૂંટીને સેના આગળ વધી. મંદસોર પહોંચી. મંદસોર રાણા સાંગાનું આશ્રિત રાજ્ય હતું. સમાચાર મળતાં જ રાણા સાંગા મોટી સેના લઈને મંદસોર નજીક નન્દસા પહોંચી ગયો. માળવાનો સુલતાન પણ અહમદશાહની સેનાને મદદરૂપ થવા મંદસોર પહોંચી ગયો. આ જ મહમૂદને રાણાએ છ મહિના કેદમાં રાખીને તેના ઘાની દવાઓ કરી માનપૂર્વક માળવા મોકલી દીધો હતો. તે જ પાછો દુશ્મન થઈને આવી ગયો હતો. ઘણા પ્રયત્ન પછી પણ મુસ્લિમ સેનાઓ દુર્ગમાં પ્રવેશી ન શકી. રાણા સાંગાએ આ વખતે યુક્તિ કરી. માળવાના સુલતાનને જ્યારે મુક્ત કર્યો હતો ત્યારે ફરીથી તે હરકત નહિ કરે તેવા હેતુ માટે તેના દીકરાને થાપણ તરીકે સાંગા રાણાના કબજામાં રાખી લીધો હતો. તેનો ઉપયોગ આ વખતે કર્યો. રાણા સાંગાએ સુલતાનને ધમકી આપી કે જો તે પાછો માળવા નહિ જાય તો તેના પુત્રને નુકસાન થશે. સુલતાન પોતાની સેના લઈને પાછો ફરી ગયો. હવે એકમાત્ર અહમદશાહની સેના સાથે જ લડવાનું રહ્યું. અમદાવાદી સેના પણ હતોત્સાહી થઈને પાછી ફરી ગઈ. આથી કુદુષ સુલતાને પોતાના સેનાપતિની ભારે નિંદા કરી. આ રીતે રાણા સાંગાએ બે મુસ્લિમ સેનાઓથી મેવાડને બચાવી લીધું.

દિલહી

1518 ઈ.સ.માં દિલહીના બાદશાહ ઈબ્રાહિમ લોદીએ મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી દીધો. બુંદીની પાસે ખાતોલીમાં બન્ને સેનાઓ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ થયું. જેમાં લોદી હારી ગયો અને એના એક શાહજાદાને કેદ કરી લેવાયો. રાણા સાંગા પણ ખૂબ ઘાયલ થઈ ગયો. તેનો એક હાથ કપાઈ ગયો તથા એક પગ લંગડો થઈ ગયો. આવી સિથિતિમાં પણ હિંમત હાર્યો વિના ખાતોલીથી ટોડાભીમ આગળ શિબિર લગાવ્યું. ઈબ્રાહિમ લોદીએ પરાજ્યનો બદલો લેવા મિયાં મકખનના નેતૃત્વમાં એક બીજી મોટી સેના મોકલી પણ બાદશાહની સેનાના બે મોટા સેનાપતિઓ રાણા સાંગાના શરણમાં આવી જવાથી સૈન્ય સંતુલન બદલાઈ ગયું. ‘બારી’ આગળ બન્ને સેનાઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું જેમાં લોદીની સેનાનો કારમો પરાજ્ય થયો અને તે મેદાન છોડીને ભાગી ગઈ. રાણા સાંગાએ કેટલાંય ક્ષેત્રો પડાવી લીધાં અને મેદિનીરાયને આપી દીધાં. આવાં અનેક યુદ્ધોમાં વિજયી થવાથી રાણા સાંગાનો પ્રભાવ વધી ગયો. 7 મોટાં 2 જવાડાં, 9 રાવ, 104 સરદાર તેની સેવામાં આવી ગયાં. તે વખતે મુસ્લિમ હિન્દુ મંદિરો-મૂર્તિઓને તોડતા હતા તેથી ત્રસ્ત રાજાઓ તથા પ્રજાઓ પણ સાંગાને હિન્દુધર્મનો રક્ષક માનવા લાગ્યાં હતાં.

બાબર

મધ્ય એશિયામાં ફરગના અને સમરકંદ રાજ્ય બાબરના પિતાનું 2 જવાદું હતું. તે બાબરને ખોવું પડ્યું. આથી નિરાશ થઈને તેણે કાબુલ

ઉપર અધિકાર કરી લીધો. મધ્ય એશિયામાં પોતાની સીમા વધારવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળ ન રહ્યો. આથી પૂર્વ તરફ તેની આંખ લાગી. તે વખતે દિલ્હીની સત્તા ઈશ્વરીમ લોઈના હાથમાં હતી. ઈશ્વરીમના સ્વભાવથી તેના ઘણા સરદારો નારાજ હતા. તેમાંના કેટલાકે બાબરને દિલ્હી ઉપર હુમલો કરવા આમંત્રણ મોકલ્યું. બાબર આવી તકની રાહ જ જોતો હતો. ઈ.સ. 1526માં તેણે ભારત ઉપર હુમલો કર્યો. પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું. જેમાં બાબરે પોતાની ઓછી સેના દ્વારા ઈશ્વરીમની મોટી સેના હરાવી દીધી અને ઈશ્વરીમને મારી નાખ્યો. આવું થવાનું મુખ્ય કારણ બાબર પાસે તોપો હતી. તોપોના ગોળા આગળ મોટું સૈન્ય પણ ટકી શક્યું નહિ. આથી દિલ્હી અને આગા ઉપર બાબરનો અધિકાર થઈ ગયો. આ વખતે ભારતમાં બે શક્તિઓ મહત્વની હતી. એક તો અફધાનોની જે લોદીથી માંડીને છેક બિહાર-બંગાળ સુધી ફેલાયેલી હતી. બીજી રાજ્યપૂતોની જે રાણ સાંગા જેવાં અનેક રજવાડાંઓમાં કેન્દ્રિત હતી. આ બેનો નાશ કરીને જ ભારત ઉપર સર્વોચ્ચ રાજ્યસત્તા સ્થાપિત કરી શકાય. તેના સેનાપતિઓ પ્રથમ અફધાનોને હરાવવા માગતા હતા. જ્યારે બાબર મોગલ હતો. મંગોલ અને ટર્કિના મિશ્રણથી મોગલોની ઉત્પત્તિ થઈ ગણાય છે. અર્થાત્ બાપ ટકી અને મા મંગોલથી મોગલો થયા.

સાંગા અને બાબર વચ્ચે યુદ્ધ થવું નક્કી થઈ ગયું. આ વખતે ઘણા રાજ્યપૂત રાજાઓ સાંગાના પક્ષે આવી ગયા. બીજી તરફ બાબરે પણ પોતાની સેનાને સંગઠિત કરી બયાન ઉપર તેણે કબજે કરી લીધો હતો. તેને ખદેડવા રાજ્યપૂત સેના રણથંભોરથી રાણ સાંગાના નેતૃત્વમાં રવાના થઈ. રાજ્યપૂત સેનાએ બયાનાની આજુબાજુના મુસ્લિમોને ભગડી મૂક્યા. કારણ કે તેમની વજાદારી શંકાસ્પદ લાગતી હતી. રાણ સાંગાએ કિલ્લાને ઘેરી લીધો. કિલ્લાની અંદરની મોગલ સેના દ્યયનીય સ્થિતિમાં આવી ગઈ. બાબરે તેમની મદદ માટે મોહમ્મદ સુલતાન મીરજાના નેતૃત્વમાં એક મોટી સેના મોકલી પણ રાજ્યપૂતોએ તેને મારી ભગડી. અંતે કિલ્લાના મોગલો શરણે આવ્યા. મહારાણા સાંગાએ બયાના કબજે કરી લીધું.

આ ઘટનાથી બાબર કુદ્દ થઈ ઊઠ્યો. તેણે શાહજાદા હુમાયુને જોનપુરથી બોલાવી લીધો. બયાનાથી પાછા ભાગી આવેલા મોગલ સૈનિકોએ રાજ્યપૂતોના શૌર્યનાં વખાણ કર્યો. જેથી મોગલ સૈનિકો ભયભીત થઈ ગયા. બાબરને લાગ્યું કે હિંમત વિના યુદ્ધ લડી શકાશે નહિ. તેણે કાફરોની વિરુદ્ધ જેહાદ યુદ્ધ માટે પ્રભાવશાળી ભાષણ આપ્યું તથા હવેથી દારૂ નહિ પીવાના સોંગંદ ખાધા. ઉપરાંત મુસ્લિમો પાસેથી લેવાતા તમગા કરને માફ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આમ કરવાથી વાતાવરણ પલટયું. બધા મોગલ સૈનિકો જેહાદ કરવા તૈયાર થઈ ગયા. બાબર પોતાની ઉત્સાહભરી સેનાને લઈને ખાનવાના મેદાનમાં પહોંચ્યો ગયો. રાણ સાંગા પણ છેક મહારાણના રસ્તે લાંબી મજલ કાપીને દોઢ મહિને ખાનવા પહોંચ્યો. અત્યાર સુધીમાં પહેલાં પહોંચેલા બાબરે મેદાનમાં ઉત્તમ સ્થાનો કબજે કરી લીધાં હતાં. સાંગાના ભાગમાં સૈનિક દાખિએ હાનિકર ભૂભાગ આવ્યો. જોકે રાણ સાંગા પાસે સંખ્યાની દાખિએ વિશાળ સેના હતી પણ બાબરના પક્ષે મોટું તોપખાનું હતું, જે સાંગા પાસે ન હતું.

17-3-1527ની સવારે યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. રાજ્યપૂતોએ પ્રબળ આકમણ કરી દીધું. મોગલસેના હતપ્રભ થઈ ગઈ. પણ એ જ વખતે બાબરના તોપખાનાએ ગોળા છોડવા માંડ્યા જેથી રાજ્યપૂતોમાં ભાગડોડ મરી ગઈ. યુદ્ધ ઘણું ભયંકર થયું. ઘણા રાજ્યપૂત સેનાપતિઓ મરાયા. ખુદ રાણ સાંગા એક હાથ, એક પગ અને એક અંખવાળો પોતે યુદ્ધમાં કૂદી પડ્યો. પણ તેને તીર વાગવાથી મૂછિત થઈ ગયો. આ વખતે હળવદના ઝાલા અજાણે રાણ સાંગાનો પોશાક પહેરીને હાથી ઉપર સવાર થઈને યુદ્ધ કરવા માંડ્યું તથા રાણને દૂર સુરક્ષિત સ્થાનમાં લઈ જવાયા. રાજ્યપૂત સેના ઝાલા અજાણે રાણ સાંગા સમજીને યુદ્ધ કરતી રહી. પણ થોડા જ સમયમાં સાચી વાતની ખબર પડી ગઈ. આથી રાજ્યપૂત સેનાએ ભાગંભાગ કરી મૂકી. રાણ સાંગાના કેટલાક મુસ્લિમ હકેમો બાબર સાથે ભળી ગયા તથા રાણ સાંગા ઘાયલ થઈને જ યુદ્ધસ્થળથી જતા રહ્યા છે તે વાત કરી. બાબર રાજ્યરાજ થઈ ગયો. તેણે જેહાદ જીતવા બદલ પોતાને ‘ગાજી’ ઉપાધિથી અલંકૃત કર્યો. આ યુદ્ધમાં બાબર પોતે લડતો ન હતો. દૂર ઊભા રહીને માત્ર સૈન્ય-સંચાલન કરતો હતો. જ્યારે રાણ સાંગા સ્વયં અપંગ હોવા છતાં યુદ્ધમાં કૂદી પડ્યો અને તેમની ગેરહાજરીથી સૈનિકોમાં જુસ્સો ઘટી ગયો. આ યુદ્ધથી માત્ર રાજ્યસ્થાનની જ સ્થિતિ નહિ પણ પૂરા ભારતની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. મોગલોની સર્વોપરિતા સ્થાપિત થઈ ગઈ.

રાણ સાંગાને પાલખીમાં સુવાડીને મેવાડ તરફ લઈ જવામાં આવતા હતા ત્યાં તેમને ખાન આવ્યું. તેમણે ફરીથી પોતાને ખાનવા યુદ્ધભૂમિમાં લઈ જવા તથા યુદ્ધ કરવાની દફતા બતાવી પણ જ્યારે તેમને ખબર અપાઈ કે ખાનવાનું યુદ્ધ રાજ્યપૂતો હારી ગયા છે અને મોગલો જતી ગયા છે ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરી કે બાબરનો બદલો લીધા વિના તે પાછા મેવાડ નહિ જાય. એક વખતે બાબર યુદ્ધ કરવા ચંદેરી

જઈ રહ્યો હતો ત્યારે રાજા સાંગાએ તેના ઉપર હુમલો કરવા સૈનિક પ્રયાણ કર્યું. પણ રસ્તામાં જ તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. કેટલાકની માન્યતા છે કે કદાચ કોઈ સરદારોએ તેમને ઝેર આપી દીધું. આ રીતે માત્ર રાજસ્થાનનો જ નહિ પૂરા ભારતનો સૂર્ય આથમી ગયો.

7-3-07

3. ઉદ્યસિંહ (1537-1572)

રાણા સાંગાના અવસાન પછી વિકમાદિત્ય ગાડીએ આવ્યો, પણ પૃથ્વીરાજ (મહારાણા સાંગાનો પુત્ર)ના અનૌરસ પુત્ર બનવીરે તેની હત્યા કરી નાખી અને પોતે ગાડીએ બેસી ગયો. પણ તેને લાગ્યું કે હજુ મહારાણા સાંગાનો પાંચમો પુત્ર ઉદ્યસિંહ જીવે છે. જ્યાં સુધી ઉદ્યસિંહ જીવતો હોય ત્યાં સુધી બનવીર નિર્ઝંટક રાજ્ય કરી શકે નહિ, એટલે તેણે ઉદ્યસિંહને મારી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો. ઉદ્યસિંહ ત્યારે બાળક હતો અને પના ધાઈની દેખરેખમાં જીવતો હતો. બનવીર પના ધાઈના ત્યાં પહોંચ્યો. પના સમજી ગઈ. તેણે જલદી જલદી ઉદ્યસિંહની જગ્યાએ પોતાના બાળકને રાજવસ્ત્રો પહેરાવી દીધાં અને તેને ઉદ્યસિંહ તરીકે પેશ કરી દીધો. બનવીરે તેની હત્યા કરી નાખી. પના સાચા ઉદ્યસિંહને લઈને કુંભલગઢ પહોંચી ગઈ તથા સહયોગી સામંતોને ખરી વાત કરી દીધી. બનવીરે પ્રચાર કરી દીધો. કે ઉદ્યસિંહ માર્યો ગયો છે. એટલે કુંભલગઢના ઉદ્યસિંહ વિશે લોકોને શંકા-કુશંકા થવા લાગી. સામંતોમાં બે ભાગ પડી ગયા. અંતે પાલીના સોનગરા અખેરાજે પોતાની કુંવરી ઉદ્યસિંહને પરણાવવા એક શરત રાખી કે જો મેવાડી સામંતો ઉદ્યસિંહનું એઠું ભોજન કરે તો તેમને ખાતરી થાય કે આ જ સાચો ઉદ્યસિંહ છે. શરત પ્રમાણે મેવાડી સામંતોએ ઉદ્યસિંહનું એઠું ભોજન કર્યું. જેથી અખેરાજની શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું. તેણે પોતાની કુંવરી ઉદ્યસિંહ સાથે પરણાવી અને ઉદ્યસિંહના પક્ષમાં થઈ ગયો. માલવાના રાજા રાઈડ માલદેવ પણ પોતાની સેના સાથે ઉદ્યસિંહના પક્ષમાં આવી ગયો. બધાએ મળીને ચિતોડ ઉપર આકમણ કરી દીધું. બનવીર યુદ્ધમાં મરાયો અને ઈ.સ. 1540માં ઉદ્યસિંહ ચિતોડમાં મેવાડની ગાડીએ સ્થાપિત થઈ શક્યો. આ રીતે બચપણથી જ ઉદ્યસિંહને ઘણાં કષ્ટો ભોગવવાં પડ્યાં હતાં.

માલદેવથી યુદ્ધ

માલદેવની સહાયતાથી જ ઉદ્યસિંહે ચિતોડ પ્રાપ્ત કર્યું હતું પણ પછી બન્નેના સંબંધ સ્વીનિમિત્તે બગડ્યા. બન્યું એવું કે ઐરવાના સામંત જેત્રસિંહની દીકરી સ્વરૂપદેવી સાથે માલદેવનાં લગ્ન થયાં હતાં. એક વાર તે છત્રસિંહનો મહેમાન થયો અને સ્વરૂપદેવીની નાની બહેનના રૂપને જોઈને મોહિત થઈ ગયો. તેણે જેત્રસિંહ પાસે તેનો હાથ માગ્યો પણ જેત્રસિંહ એક જ ઘરમાં પોતાની બે દીકરીઓ આપવા માગતો ન હતો. તેથી વાતને ટાળી દીધી. પાછળથી આ દીકરીનાં લગ્ન તેણે ઉદ્યસિંહની સાથે કરી દીધાં. આ ઘટનાથી માલદેવ છંછેડાયો અને તેણે તરત જ કુંભલગઢ ઉપર આકમણ કરી દીધું. જોકે આ લડાઈમાં તે હાર્યો અને પાછો જતો રહ્યો પણ આવી લડાઈઓથી ખ્યાલ આવશે કે કેવી તુચ્છ વાતો ઉપર રાજપૂતો અંદરોઅંદર લડીને પોતાનો ક્ષય કરતા હતા.

બુંદીનો રાવ સુલતાન

મેવાડનું આશ્રિત રાજ્ય બુંદી હતું ત્યાં રાવ સુલતાન રાજ કરતો હતો. તે બહુ જ અત્યાચારોથી પ્રજા ત્રાહિમામ પોકારતી હતી. તેણે પોતાના બે સરદારોની આંખો કઢાવી લીધી હતી. તેથી ઘણા સરદારો તેને છોડીને પોતપોતાની જાગીરમાં ચાલ્યા ગયા હતા. મહારાણા ઉદ્યસિંહે રાવ સુર્જન હાડાના નેતૃત્વમાં એક સેના બુંદીમાં મોકલી. રાવ સુલતાન ભાગી ગયો. સુર્જન હાડા બુંદીનો હક્કેમ બની ગયો.

શેરશાહ શૂરી

મહારાણા ઉદ્યસિંહને ગાડી સંભાળ્યે માંડ ત્રણ વર્ષ થયાં હશે ત્યાં દિલહીનો બાદશાહ શેરશાહ શૂરી મારવાડ ઉપર ચઢી આવ્યો. તેણે મારવાડને ધમરોળી નાખ્યું અને પછી મેવાડ જીતવા આવી ગયો. ઉદ્યસિંહ તેનો સામનો કરી શકે તેમ ન હતો. તેથી તેણે કુશળતાથી કિલ્વાની ચાવીઓ શેરશાહ પાસે મોકલી દીધી. શેરશાહ રાજ થયો અને યુદ્ધ કર્યા વિના જ દિલહી ચાલ્યો ગયો. પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે તે ખવાસખાંને મૂકતો ગયો. શેરશાહના અવસાન પછી ઉદ્યસિંહે તેના પ્રતિનિધિને પાછો મોકલી દીધો અને ચિતોડ ઉપર કબજો કરી લીધો.

અજમેર

શેરશાહ શૂરીનો અક્ષધાન સરદાર હાજીખાં અજમેરનો હક્કેમ હતો. તે દિલહીથી મોટો ખજાનો લઈને અજમેર આવતો હતો. રાવ

માલદેવ આ ખજાનો લૂંટી લેવા સેના મોકલી. હાજુખાંએ રાણા ઉદ્યસિંહની મદદ માગી. જેત્રસિંહની કન્યા બાબત માલદેવ અને ઉદ્યસિંહ વચ્ચે વેરભાવ હતો. ઉદ્યસિંહે લશકર મોકલું અને માલદેવ રાઠોડને નિરાશ થવું પડ્યું. પણ પછી ઉદ્યસિંહે હાજુખાં પાસે 40 મણ સોનું વગેરે માગ્યું કારણ કે તેણે રક્ષણ કર્યું હતું. તેમાં આનાકાની થઈ એટલે ઉદ્યસિંહે હાજુખાં ઉપર આકમણ કરી દીધું. તેણે માલદેવ પાસે મદદ માગી. માલદેવની સેના અને મેવાડી સેના વચ્ચે 25-1-1557માં હારમાડા પાસે યુદ્ધ થયું. મેવાડી સેના હારી ગઈ અને ચાલી ગઈ. આ ઉપરથી જ્યાલ આવશે કે રાજપૂતો કેવી કેવી બાબતોમાં સામસામા આવી જતા હતા.

ઉદ્યપુર

દિલ્હીમાં અફ્ઘાન સરદારો પછી મોગલો આવ્યા. તેમની પાસે તોપખાનું હતું. ત્યારે ભારતમાં કોઈની પાસે તોપખાનું ન હતું. તેથી ચિતોડની રક્ષણ કરવી કંઈન હતી. આ કારણસર મહારાણા ઉદ્યસિંહે ચિતોડથી દૂર દક્ષિણમાં પર્વતોની શૃંખલા વચ્ચે સુરક્ષિત સ્થાનમાં ઉદ્યપુરને વસાવ્યું અને મેવાડની રાજધાની ઉદ્યપુર લઈ આવ્યા.

અકબર

દિલ્હીમાં બાદશાહ અકબરનું શાસન હતું. તેણે રાજસ્થાનના ઘણા રાજાઓને પોતાના પક્ષમાં કરી લીધા હતા. ઘણાએ તો વૈવાહિક સંબંધો પણ સ્થાપિત કરી લીધા હતા. એકમાત્ર મેવાડ જ સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. ઉદ્યસિંહનો પુત્ર શક્તિસિંહ અકબરના શરણે હતો. તેને ગંધ આવી ગઈ કે અકબર બાદશાહ ચિતોડ ઉપર આકમણ કરવાનો છે. આ ખબર તેણે પોતાના પિતાને પહોંચાડી દીધી. ઉદ્યસિંહને ચિતોડની જવાબદારી જ્યમલને સોંપીને ઉદ્યપુર ચાલ્યા જવાનું ઉચિત લાગ્યું. જ્યમલે કિલ્લાની રક્ષણ માટે પૂરતો પ્રબંધ કરી લીધો. તા.23-10-1567ના રોજ અકબર ચિતોડ પહોંચી ગયો અને કિલ્લાને ઘેરી લીધો. ઘેરો લાંબો ચાલ્યો. કિલ્લો અભેદ્ય હતો. અકબરે કિલ્લામાં સુરેંગો લગાવી. કિલ્લાના પાયામાં ખોડકામ કરીને તેની અંદર દાડુ ભરવામાં આવતો. પછી વિસ્ફોટ કરવાથી કિલ્લો ઊડી જતો. એક સુરેંગમાં 240 મણ દાડુ ભર્યો અને બીજી સુરેંગમાં 160 મણ દાડુ ભર્યો. પછી પલીતો ચાંપી ભયંકર વિસ્ફોટ કર્યો. પણ કિલ્લાના સૈનિકો મચક આપતા નહિં. તે ફરી ફરીને કિલ્લાનું સમારકામ કરી લેતા. એક વાર જ્યમલ પોતે કિલ્લા ઉપર હાજર રહીને સમારકામ કરાવતો હતો. વચ્ચો ઉપરથી ટોડરમલ તેને ઓળખી ગયો. અકબરે લાંબી બંદૂકથી ગોળી ચલાવી અને જ્યમલ માર્યો ગયો. કિલ્લામાં હાહકાર થઈ ગયો. થોડી જ વારમાં જૌહર શરૂ થયું. વીર રાજપૂતાણીઓ ધગધગતી અધિનિયતામાં કૂદી પડી. ટોડરમલે અકબરને કણ્ણ કે આ ધુમાડો જૌહરચ્વતનો નીકળે છે. હમણાં રાજપૂતો કેસરિયાં વચ્ચ ધારણ કરીને દરવાજા બહાર નીકળી પડશે અને ભયંકર યુદ્ધ કરશે. અકબરે પોતાના હાથીની સૂંઢમાં તલવારો આપી દીધી. જેવા રાજપૂતો કેસરિયાં કરવા બહાર નીકળ્યા કે તરત જ હાથીઓ સૂંઢની તલવારો ફેરવતા ફેરવતા સંહાર કરવા લાગ્યા. ભયંકર યુદ્ધ થયું. અકબર પોતે હાથી ઉપર બેસીને દૂરથી આ યુદ્ધ જોતો રહ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી કિલ્લામાં મારકાટ ચાલતી રહી. અંતે 25-2-1568ના રોજ કિલ્લો અકબરના હાથમાં આવી ગયો. કહેવાય છે કે અકબર પોતે જ્યમલ અને પાતરાની શૂરવીરતાથી એટલો બધો પ્રભાવિત થયો કે તેણે આગરાના કિલ્લાના દ્વાર ઉપર બજ્જેની પ્રતિમાઓ લગાડી દીધી. ઉદ્યસિંહને જ્યારે ચિતોડના પતનના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ભાંગી પડ્યો. તેને બજ્જે દુઃખ થયું. તેના આઘાતમાં 28-2-1572માં ગોગુંદામાં તેમનું અવસાન થઈ ગયું. તેમની સમાધિ ગોગુંદામાં છે.

4. મહારાણા પ્રતાપ (1572-1597)

મહારાણા પ્રતાપનો જન્મ 9-5-1540ના રોજ થયો હતો. (વિકિમ સંવત 1597 જેઠ સુદ-3). તેમની માતાનું નામ જ્યવંતીબાઈ હતું. તે અખેરાજ સોનગરા ચૌહાણની પુત્રી હતી. મહારાણા ઉદ્યસિંહને 20 રાણીઓ હતી અને 17 પુત્રો હતા. પ્રતાપ સૌથી મોટા પુત્ર હતા. પણ ઉદ્યસિંહે પોતાની વધુ વહાલી રાણી ભટ્ટિયાણીના પ્રભાવમાં આવીને તેના પુત્ર જગમાલને ઉત્તરાધિકારી બનાવી દીધો હતો. ઉદ્યસિંહના મૃત્યુ પછી જગમાલને રાજ્યાભિષેક કરવાના પ્રયત્નો થયા, પણ મેવાડના સ્વામીભક્ત સરદારોએ પ્રતાપનો રાજ્યાભિષેક 28-2-1572ના રોજ ગોગુંદામાં કરી દીધો. નારાજ થયેલો જગમાલ અકબરના શરણમાં ચાલ્યો ગયો. પ્રતાપનો ભાઈ શક્તિસિંહ તો પ્રથમથી જ અકબરના શરણે હતો જ. અકબર મુત્સદી હતો. તેણે જગમાલને સિરોહીનું અડધું રાજ્ય આપી રાજા બનાવી દીધો પણ પોતાના સાણા સાથેના જઘડામાં તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. રાણા પ્રતાપ ગોગુંદાથી કુંભલગઢ ગયા અને ત્યાંથી રાજ્યશાસન ચલાવવા લાગ્યા. મેવાડની સ્થિતિ બહુ જ ચિંતાજનક હતી. તેનો ઘણ્ણો ભાગ મોગલોને આધીન હતો. મોટા ભાગના રાજ્યપૂતો અકબરના સાથીદારો થઈ ગયા હતા. એ જ સાથીદાર રાજ્યપૂતોના દ્વારા અકબર રાજ્યપૂતો સામે યુદ્ધ કરતો હતો. મેવાડની આંદ્રિક સ્થિતિ પણ બહુ કમજોર થઈ ગઈ હતી. આવી સ્થિતિમાં મેવાડનો તાજ તો કાંટાવાળો તાજ હતો.

અકબરે પ્રતાપને સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેણે સર્વપ્રથમ જલાલખાંને મેવાડ મોકલ્યો. જલાલખાંને પ્રતાપને બહુ સમજાવ્યો પણ કોઈ પરિણામ ન આવ્યું.

અકબરે બીજી વાર આમેરના રાજકુમાર માનસિંહને મોકલ્યો. દુંગરપુર જીતીને માનસિંહ પાછો જઈ રહ્યો હતો. તેણે ઉદ્યપુર જઈને રાણા પ્રતાપ સાથે ઉદ્યસાગર ઉપર ચર્ચા કરી. માનસિંહે પ્રતાપને બહુ સમજાવ્યો પણ પ્રતાપની મક્કમતાને ડગાવી શક્યો નહિં. રાણા પ્રતાપે માનસિંહના માનમાં જે ભોજન સમારોહ રાખેલો તેમાં પ્રતાપ ઉપરિથિત ન રહ્યો. પુત્ર અમરસિંહને મોકલી દીધો. આથી નારાજ થઈને માનસિંહ યુદ્ધની ધમકી આપી ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી પ્રતાપે વાસણોને અહિનમાં તપાવી નાખ્યાં અને જે જગ્યાએ તે જમવા બેઠો હતો તે જમીન પવિત્ર કરી નાખી. અકબરને બહેન-દીકરીઓ આપનાર રાજ્યપૂતો પ્રત્યે તેના મનમાં અપાર ઘૃણા હતી.

એવું કહેવાય છે કે અકબરે રાજા ભગવાનદાસને પણ સમજાવવા માટે 1573ના સપ્ટેમ્બરમાં મોકલ્યા પણ પ્રતાપની મક્કમતા એવી ને એવી જ રહી. અકબરે ફરી પાછું ડિસેમ્બર 1573માં ટોડરમલના નેતૃત્વમાં ચોથું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું. તે પણ નિષ્ફળ થઈને જ પાછું આવ્યું. અંતે અકબરે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. બીજી તરફ રાણા પ્રતાપે પણ સૈનિક તૈયારી શરૂ કરી દીધી. મોગલોને અનાજ તથા ઘાસચારો ન મળે તે માટે રસ્તાનાં ઘણાં ગામો ખાલી કરાવી જેતી બંધ કરાવી દીધી. રાજ્યપૂતો અને ભીલોની મોટી સંખ્યા ભેગી કરી.

હલદીઘાટીનું યુદ્ધ

અકબરે કુંવર માનસિંહના નેતૃત્વમાં એક બહુ મોટી સેના પ્રતાપ સામે યુદ્ધ કરવા મોકલી. માનસિંહની સાથે કેટલાય નામચીન મોગલ સેનાપતિઓ હતા અને હિંદુ સેનાપતિઓમાં રાજા જગન્નાથ કષ્ટવાહા, ખેંગાર માધોસિંહ, લૂણકરણ અને સ્વયં પ્રતાપના ભાઈ શક્તિસિંહ પણ હતા. અજમેરથી માનસિંહ હલદીઘાટીની નજીક આવી ગયો તો પ્રતાપે પણ કુંભલગઢથી ઉત્તરીને ગોગુંદા થઈને મોલેલા ગામમાં આવીને પડાવ લગાવ્યો. બન્ને સેનાઓ વચ્ચે 10-12 માર્દલનું અંતર રહી ગયું હતું. માનસિંહની પાસે 80000નું લશકર હતું તો પ્રતાપ પાસે 20000નું લશકર હતું. મોગલસેના પાસે તોપખાનું હતું જ્યારે પ્રતાપ પાસે તોપો ન હતી. માત્ર તલવારો, ભાલા અને ધનુષ્યબાણ હતાં. રાણાએ પોતાની સેનાને વ્યૂહબદ્ધ ગોઠવી જેમાં એક તરફની સેનાનું નેતૃત્વ હકીમખાન સૂર (અફ્ઘાન) કરતા હતા. આમાં રાવ જ્યમલનો પુત્ર રામદાસ રાઠોડ પણ સેનાપતિ હતો. દક્ષિણ ભાગમાં જાલા માન નેતૃત્વ કરતો હતો. એક ભીલ પૂજા પોતાની ભીલી ટુકડી સાથે હતો. એક તરફ ગોપીનાથ પુરોહિત પણ હતા. રાણા પ્રતાપ પોતે મધ્ય ભાગમાં હતા તથા તેમની સાથે ભામાશાહ તથા તેમનો ભાઈ તારાચંદ (વાણિયા) પણ હતા.

માનસિંહે પોતાની સેનાનો વ્યૂહ ગોઠવી દીધો, જેમાં ઈતિહાસકાર બદાયુંની પણ પોતાના અંગરક્ષકોની સાથે આગળ હતો. મુસ્લિમ પ્રાય: પોતાની સાથે એકાદ ઈતિહાસકાર જરૂર રાખતા.

યુદ્ધનો પ્રારંભ

21-6-1576ના રોજ સવારે રાણાએ આકમણ કરી દીધું. હકીમખાન સૌથી આગળ હતા. રાણાનો હુમલો એટલો પ્રચંડ હતો કે મોગલ સેના પાછળ હઠી ગઈ. કહેવાય છે કે મોગલ સેનાનો એક ભાગ તો બનાસ નદીની પાછળ 10-12 માર્ફલ દૂર સુધી ભાગી ગયો. કહેવાય છે કે આવા સમયે સેનાનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખવા માટે મેહતરખાંએ બૂમો પાડવા માંડી કે અકબર બાદશાહ પોતે યુદ્ધ કરવા આવી ગયા છે. આથી સૈનિકોમાં ઉત્સાહ આવી ગયો અને તે ભાગતા અટકી ગયા. બીજી તરફ પ્રતાપનું શૌર્ય સમાતું ન હતું. તેમણે પોતાના ચેતકને માનસિંહના હાથી સુધી પહોંચાડી દીધો. ચેતક કૂદીને હાથી ઉપર બે પગ લગાડી ઉભો થઈ ગયો. રાણા પ્રતાપે જોરથી માનસિંહ ઉપર ભાવાનો વાર કર્યો. પણ માનસિંહ એક તરફ જૂકી ગયો જેથી વાર ખાલી ગયો. માનસિંહે પોતાના હાથીની સુંદ્રમાં તલવાર આપી દીધી. જેને તે વીજવા લાગ્યો. જેનાથી ચેતક ઘાયલ થઈ ગયો. પ્રતાપ નીચે ઢળી પડ્યા. ઝાલા માને તેમનો મુગટ પહેરીને પ્રતાપનું રૂપ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. આવા સમયે સમજાવીને કેટલાક સરદારો રાણા પ્રતાપને યુદ્ધમેદાનની બહાર લઈ ગયા.

આ બાજુ ઝાલા માને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી. બીજા પણ કેટલાય યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. રાજપૂત સેનાને પીછેહઠ કરવી પડી. મોગલ સેના તેમના ઉપર તૂટી પડી અને સેનામાં ભાગંભાગ થઈ ગઈ. રાણા પ્રતાપની પાછળ બે મોગલ યોદ્ધાઓ પડ્યા હતા. ચેતકે બનાસનું એક નાનું નાળું કૂદીને પાર કર્યું અને તે ઢળી પડ્યો. પેલા બે યોદ્ધાઓ પ્રતાપ ઉપર વાર કરે તે પહેલાં જ પ્રતાપનો ભાઈ શક્તિસિંહ જે રિસાઈને અકબરના પક્ષમાં ભણી ગયો હતો તે મારતે ઘોડે આવી ગયો અને બને મોગલોને મારી નાખ્યા. શક્તિસિંહે પોતાની ભૂલ માટે માઝી માર્યા અને પોતાનો ઘોડો પ્રતાપને આપીને જલદીથી વિદાય થવા વિનંતી કરી. અહીં બલીચા ગામની પાસે ચેતકનું સ્મારક બન્યું છે. કેટલાક લોડો શક્તિસિંહની વાતને કાલ્યનિક માને છે. સવારથી શરૂ થયેલું યુદ્ધ બપોર થતાં થતાં પૂરું થઈ ગયું. બને પક્ષના 500થી 600 સૈનિકો માર્યા ગયા. બીજા કેટલાક હજારોની સંખ્યા બતાવે છે. માનસિંહ પોતાની સેનાને લઈને ગોગુંદા ચાલ્યો ગયો. રાણા પ્રતાપની વ્યવસ્થાના કારણે તેમને અનાજ-પાણીની રસદ બંધ થઈ ગઈ જેથી સેના ભારે દુઃખી થઈ. પછી માનસિંહ અકબર પાસે અજમેર ચાલ્યો ગયો. બને પક્ષને કાંઈ ન મળ્યું. મારી દસ્તિએ રાણા પ્રતાપે જો આ યુદ્ધ કુંભલગઢના કિલ્વામાં રહીને લડ્યું હોત તો પરિણામ સારું આવત. કારણ કે ઓછા સૈનિકો અને ઉિતરતાં હથિયારો હોય તો મેદાની યુદ્ધ કરવું એ યોગ્ય ન કહેવાય.

મોગલ સેનાના ગયા પછી રાણાએ ફરીથી ગોગુંદા વગેરે પ્રદેશો કબજે કરી લીધો. જેથી ફરીથી મોગલ સેના યુદ્ધ કરવા આવી પણ પ્રતાપ અરવલ્લી કુંગરાઓમાં ચાલ્યા ગયા. આવી રીતે ફરી ફરીને રાણા પ્રતાપ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં રહ્યાં.

કુંભલગઢનું યુદ્ધ

મોગલ સેનાપતિ કુંભલગઢથી પાછા રવાના થયા કે તરત જ પ્રતાપે કુંભલગઢ ઉપર કબજો કરી લીધો અને થાણોદાર મુજાહીદ બેગની હત્યા કરી નાખી. આથી કુદ્દ થઈને અકબરે ફરી પાછી એક સેના મેવાડ તરફ રવાના કરી દીધી. આ વખતે સેનાપતિ હતો શાહબાજખાં. શાહબાજખાંએ કુંભલગઢની નજીકના કેલવાડા ઉપર અધિકાર કરી લીધો. તે પછી કુંભલગઢ ઉપર ચાર વાર આકમણ કર્યો પણ ચારે વાર નિષ્ફળતા મળી. શાહબાજખાંએ પાંચમી વાર હુમલો કર્યો. આ વખતે કિલ્વામાં રસદ ન હોવાથી રાણા પ્રતાપે ભાન સોનગરાને સેનાપતિ બનાવીને રાત્રે કિલ્લો છોડી દીધો. સવારે રાજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યાં. જ્યાં સુધી પ્રત્યેક રાજપૂત શહીદ ન થઈ ગયો ત્યાં સુધી મોગલો કિલ્વામાં પહોંચી શક્યા નહિં. અંતે દુર્ગ મોગલોના હાથમાં ચાલ્યો ગયો. શાહબાજખાંએ દુર્ગની જવાબદારી ગાજુખાંને સૌંપીને પોતે રાણા પ્રતાપની પાછળ પડી ગયો. તેણે એક જ દિવસમાં ગોગુંદા અને ઉદ્યપુર લઈ લીધાં. ચાવંડ પણ લઈ લીધું પણ પ્રતાપ પકડાયા નહિં. થાકિને શાહબાજખાં પાછો ચાલ્યો ગયો. તેના જતાં જ પ્રતાપે ફરી પાછાં પોતાનાં ગામો પાછાં જીતી લીધાં. અકબરે ફરી પાછો શાહબાજખાંને મેવાડ મોકલ્યો. આ વખતે ત્રણ મહિના સુધી તે મેવાડમાં રહ્યો પણ કશી સફળતા મળી નહિં. સતત ભાગદોડ કરવાથી રાણાની સ્થિતિ બહુ જ કઠિન થઈ ગઈ. મોગલસેના પાછળ ને પાછળ દોડતી આવતી હતી. રાણાના રાજકુમારો ઘાસની રોટલી ખાવા લાગ્યા હતા. જંગલી બિલાડો એક વાર આવી રોટલી લઈ જવાથી રાણાની કુંવરી રડવા લાગી ત્યારે રાણાને થયું કે લાવ હવે સંધિ કરી લઉં. પણ તેમની રાણીએ તેમની મક્કમતા ફરીથી દંડ કરાવી. આવા સમયે ભામાશા અને તારાચંડે વીસ હજાર સોનામહોરની ભેટ ધરી જેથી દૂબતું જહાજ ફરીથી તરતું થયું.

અકબરે અબ્દુલ રહેમાન ખાનખાનાને મેવાડની જવાબદારી સૌંપી. અબ્દુલ રહેમાન ચઢી આવ્યો. પણ તેની બેગમો શિબિરમાં એકલી

હોવાથી કુંવર અમરસિંહ તેમને પકડી લાવ્યો. પણ મહારાજા પ્રતાપે તે બધી બેગમોને સંમાનપૂર્વક પાછી હતી ત્યાં જ મોકલાવી દીધી. આ હતા રાજપૂતી સંસ્કાર. રાજાએ ફરીથી કુંભલગઢ ઉપર અધિકાર કરી લીધો. અકબરે ફરીથી જગન્નાથ કથવાહને પ્રતાપને બંદી બનાવવા મોકલ્યો પણ પ્રતાપ હાથમાં ન આવ્યા. તે અરવલ્લીના કુંગરોમાં અદશ્ય થઈ ગયા.

દીવેરનું યુદ્ધ

બે-ત્રણ વર્ષ સુધી બન્ને તરફથી શાંતિ રહી. અંતે પ્રતાપે ફરીથી પોતાનાં પરગણાં જીતવા માંડ્યાં. ચાવંડ ગામને પોતાની રાજધાની બનાવી. એક દિવસ ધનુષની પણાં ચઢવતી વખતે તેમને ઘા લાગ્યો. અને તેમનું અવસાન થઈ ગયું. તે દિવસ હતો 19-1-1597. બાંડોલી ગામમાં તેમનો અનિદાહ થયો અને ત્યાં તેમની સમાધિ બનાવવામાં આવી છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માટે જીવનભર ઝજૂમનાર એક મહાન વીરપુરુષ ભારતના આકાશમાંથી લુપ્ત થઈ ગયો. જો આ એકલો વીર રાજપૂત નરબંકો અકબરને હંશવતો રહ્યો તો જો બધા જ રાજપૂતો એક થઈને અકબરની સામે યુદ્ધે ચઢ્યા હોત તો પરિણામ જુદું જ આવત. દુઃખ તો એ વાતનું છે કે પ્રતાપને મોગલો કરતાં રાજપૂતો સાથે જ વધુ યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં. હા, એ રાજપૂતો જે અકબરના દાસ થઈ ગયા હતા.

5. અમરસિંહ (1597-1620)

મહારાજા પ્રતાપના અવસાન પછી તેમના પુત્ર અમરસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યા. અકબરે ફરી પાછો હુમલો કર્યો. આ વખતે મોગલ સેનાનું નેતૃત્વ સલીમ (જહાંગીર) કરતો હતો. મેવાડી સેનાએ મુગલ સુલતાનખાં ગોરીને મારી નાખ્યો. કશી સફળતા વિના જ અકબરનો શાહજાદો જહાંગીર પાછો વળી ગયો. 15-10-1605ના રોજ અકબરનું અવસાન થઈ ગયું. જહાંગીરે મેવાડ ઉપર ફરી વાર એક સેના મોકલી પણ સફળતા ન મળી. મેવાડ ઉપર જહાંગીરે ત્રણ વાર આકમણ કરાવ્યું પણ કોઈ સફળતા ન મળી. ફરી પાછું એક બીજું આકમણ શાહજાદા ખુરુમના નેતૃત્વમાં મોકલ્યું પણ કશી સફળતા ન મળી. છેવટે બન્ને તરફના ડાચા માણસોએ મળીને મોગલો અને મેવાડ વચ્ચે સંધિ કરાવી દીધી, જેમાં રાણાને પૂરું મહત્વ આપવામાં આવ્યું. 50 વર્ષોથી ચાલી આવતું યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું પણ મહારાજા અમરસિંહને આ સંધિથી એટલી બધી જલાનિ થઈ કે તે જીવનભર મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા નહિ.

26-1-1620ના રોજ મહારાજા અમરસિંહનું અવસાન થઈ ગયું.

મહારાજા અમરસિંહ પછી કર્ણસિંહ, જગતસિંહ ગાદીએ આવ્યા. તે સમયે લગભગ શાંતિ રહી. જગતસિંહ પછી તેમના દ્વિતીય પુત્ર રાજસિંહ ગાદીએ આવ્યા.

રાજસિંહ

4-2-1653ના રોજ રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો. તેણે બાદશાહ શાહજહાનને બેટો મોકલાવી પોતાના સંબંધ સુધારી લીધા. બાદશાહે તેમને પાંચ હજારી જાત અને પાંચ હજારી સવારની મનસબ આપી. પણ પછી શાહજહાન જ્યારે કંદહાર ગયો હતો ત્યારે ચિતોડના કિલ્વાનું સમારકામ શરૂ કરાવી દીધું. આ પૂર્વ થયેલી સંધિથી વિસુદ્ધ હતું. રાજસિંહે પણ આ કાર્ય ચાલુ રખાવ્યું. બાદશાહ નારાજ થઈ ગયો, તેણે સેના મોકલવાનું નક્કી કર્યું. આ વખતે રાજસિંહનો કાકો ગરીબદાસ બાદશાહની સેવામાં હતો તે ત્યાંથી ભાગી આવ્યો અને રાજસિંહ સાથે ભળી ગયો. આ જ સમયે કેટલાક મોગલ અધિકારીઓએ માળવા તથા અજમેરના પરગણામાં કેટલાંક મંદિરોનો નાશ કર્યો તથા ગાયોની કતલ કરી. આ રીતે બન્ને પક્ષોમાં વૈમનસ્ય વધવા લાગ્યું. અંતે બાદશાહે 1654 સપ્ટેમ્બર મહિનામાં સાહુલ્વાખાં મંત્રીના નેતૃત્વમાં 30 હજારનું લશ્કર મોકલ્યું. મોગલ સેનાએ સમારકામ નષ્ટ કરી દીધું. રાણાએ સમાધાન કરી લીધું.

શાહજહાનની ઉંમર થઈ ગઈ હતી. તેથી તે બીમાર પડ્યો. તેના ચારે પુત્રોમાં ગાદી માટે યુદ્ધ થયું. રાજસિંહે ઔરંગજેબનો સાથ આપ્યો અને પોતાના છિનવાઈ ગયેલાં પરગણાં પાછાં લઈ લીધાં. જ્યારે ઔરંગજેબ ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેણે રાજસિંહને વધારાનાં પણ કેટલાંક પરગણાં ભેટમાં આપ્યાં જેમાં કુંગરપુર, વાંસવાડા અને ટેવગઢ પણ હતાં.

ઔરંગજેબ સાથે સંબંધ બગડ્યા

કિસનગઢના મહારાજા માનસિંહની બહેન ચારુમતી બહુ રૂપાળી હતી. ઔરંગજેબે તેની સાથે લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. માનસિંહ આ પ્રસ્તાવનો ઠંકાર કરી શકે તેમ ન હતો. તો બીજી તરફ રાજકુમારી ચારુમતી કોઈ મુસલમાન સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર ન હતી. ભલેને તે બાદશાહ કેમ ન હોય. માનસિંહને ઔરંગજેબનો પ્રસ્તાવ માન્યા વિના છૂટકો ન હતો. આથી રાજકુમારીએ મેવાડના રાણા રાજસિંહને પત્ર લખીને પોતાને બચાવી લેવા વિનંતી કરી. મેવાડના રાણા રાજસિંહ તરત જ કિસનગઢ પહોંચી ગયો અને તેણે ચારુમતીની સાથે લગ્ન કર્યા અને દેખાવ પૂરતો રાજપરિવારને કેદ કર્યો. તે ચારુમતીને લઈને ઉદયપુર આવી ગયો. આથી ઔરંગજેબ કુદ્દ થઈ ગયો. ઔરંગજેબે રાણાના કેટલાંય પરગણાં પાછાં લઈ લીધાં. આ રીતે સંબંધ બગડ્યો.

શ્રીનાથજી

એક બીજી ઘટનાથી પણ બાદશાહ નારાજ થઈ ગયો. એક ધર્મગુરુ શ્રીનાથજીની પ્રતિમા લઈને દર-દર ભટકતા હતા. ઔરંગજેબ તેની પાછળ પડ્યો હતો. તે પ્રતિમાને તોડી નાખવા માગતો હતો. તેના ભયથી કોઈ રાજ પ્રતિમાવાળા ધર્મગુરુને આશરો આપવા તૈયાર ન હતા. અંતે મેવાડના મહારાજા રાજસિંહે તેમને આશ્રય આપ્યો અને શ્રીનાથજીના સ્થાપના કરવા દીધી તથા રક્ષણ પણ આવ્યું. આથી નારાજ થયેલા ઔરંગજેબે કેટલાંય મંદિરો તોડી નાખ્યાં. નવાં મંદિરો બાંધવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. અને મૂર્તિપૂજાની કિયા ઉપર પણ પ્રતિબંધ મૂક્યો. આ કારણે વૈષ્ણવો મંદિરોની જગ્યાએ હવેલી બાંધતા હશે તથા સ્થાપિત પ્રતિમાની જગ્યાએ ચલિત નાની

પ્રતિમાની પૂજા કરવા લાગ્યા હશે. કદાચ આવા જ ભયના કારણે મંદિરમાં પડદો રહ્યાતો હશે.

આ જ સમયે મારવાડના મહારાજા જશવંતસિંહનું અવસાન થઈ ગયું. ઔરંગજેબે મારવાડનું રાજ્ય ખાલસા કરી નાખ્યું. જશવંતસિંહના પુત્ર અઞ્જિતસિંહને માન્યતા આપી નહિ. રાજ્ય દિલહીમાં ભેળવી દીધું. આ અન્યાયનો સામનો કરવા વીર દુર્ગાદાસ રાઠોડ બાદશાહ સામે મેદાને પડ્યો. અઞ્જિતસિંહના જાનને ખતરો હોવાથી તેણે રાજાની મદદ માર્ગી. મહારાજા રાજસિંહે બાળકને રક્ષણ આપ્યું. અઞ્જિતસિંહની માતા રાજસિંહની ભત્રીજી હતી. આ ઘટનાથી ઔરંગજેબ નારાજ થઈ ગયો. તેણે તરત જ રાજસિંહને ધમકીભર્યો પત્ર લખ્યો. પણ રાજસિંહ જરાય વિચલિત ન થયો. અંતે બાદશાહે એક મોટી સેના મેવાડ મોકલી. સેનાએ ઘણી લુંટફાટ કરી અને ઘણાં પરગણાં છીનવી લીધાં. રાજસિંહ કુંગરોમાં ચાલ્યો ગયો. તેણે છાપામાર યુદ્ધ શરૂ કરી દીધું. ઔરંગજેબના શાહજાદા મુઅજ્જમે ઉદ્યપુર જીતી લીધું અને પ્રસિદ્ધ જગદીશજીનું ભવ્ય મંદિર તોડી નાખ્યું. ઉદ્યપુર બંધાયેલાં બીજાં ત્રણ મંદિરો પણ તેણે ધ્વસ્ત કરી નાખ્યાં. ઔરંગજેબ ચિતોડ પહોંચ્યો અને કિલ્વામાંનાં 63 મંદિરોને ધ્વસ્ત કરી નાખ્યાં. શાહજાદા અકબરને ચિતોડનો હક્કેમ નીમીને ઔરંગજેબ અજમેર ચાલ્યો ગયો. તેના જતાંની સાથે જ રાજપૂતો ફરી પાછા ગેરીલા યુદ્ધમાં ઉત્તરી આવ્યા. તેમણે ઘણાં પરગણાં પાછાં મેળવી લીધાં. ઔરંગજેબ સાથેનો આ સંઘર્ષ રાજસિંહ માટે જીવનપર્યત ચાલ્યો. ઈ.સ. 22-10-1680ના રોજ મહારાજા રાજસિંહનું અવસાન થઈ ગયું.

અકબરનો વિદ્રોહ

ઔરંગજેબનો શાહજાદો અકબર ચિતોડનો હક્કેમ હતો. રાજપૂતોએ તેને સમજાવીને ઔરંગજેબનો વિરોધી બનાવી દીધો. અકબરે બાદશાહની સામે વિદ્રોહ કરી દીધો. રાજસિંહનો પુત્ર ગાઢીએ બેઠો હતો તેણે અકબરનું સમર્થન કર્યું. અકબરે પોતાને બાદશાહ જહેર કરી દીધો. ઔરંગજેબે ચતુરાઈથી અકબરને મનજાવીને રાજપૂતોથી અલગ કરી દીધો પણ વીર દુર્ગાદાસ અને મહારાજા જયસિંહના પ્રયત્નોથી અકબરને સકુશળ મરાઠારાજા શંભાજી પાસે મોકલી દીધો. હવે ઔરંગજેબને દક્ષિણમાં મરાઠાઓ સાથે અને ઉત્તરમાં રાજપૂતોની સાથે સંઘર્ષ થયો. આથી તેણે મહારાજા સાથે સંધિ કરવી યોગ્ય લાગી.

તા. 24-6-1681ના રોજ સંધિ થઈ અને શાંતિ થઈ.

6. આમેર-જયપુર

જોધપુરના રાઠોડો અને ઉદ્યપુરના રાણાઓ વિશે થોડું જાણ્યા પછી હવે આપણે જયપુરના કષ્ટવાહા રાજ્યપૂતો વિશે થોડું જાણીએ. આમેરનો રાજા ભારમલ થયો. તેણે અકબરની સાથે વૈવાહિક સંબંધો સ્થાપિત કર્યા અને બાદશાહની સેવા કરી. ભારમલ પછી તેનો પુત્ર ભગવન્તદાસ ગાઢીએ આવ્યો. તેણે પણ બાદશાહની ખૂબ નિષ્ઠાથી સેવા કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર માનસિંહ આમેરની ગાઢીએ આવ્યો.

માનસિંહ

માનસિંહનો જન્મ 21-12-1550ના રોજ થયો હતો. 12 વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ તે બાદશાહની સેવામાં હાજર થઈ ગયો હતો અને મૃત્યુપર્યંત તે સેવા કરતો રહ્યો.

રણથંભોર

રાજા ભારમલે પોતાની કુંવરીનાં લગ્ન અકબર સાથે કર્યા. તે પછી વરરાજા અકબરને વળાવવા તે કિલ્લાના દ્વાર સુધી ગયો હતો. અકબર અહીંથી જ ભગવન્તદાસ તથા પૌત્ર માનસિંહને શાહી દરબારમાં સાથે લેતો ગયો. અકબરે મેવાડના પ્રસિદ્ધ કિલ્લા રણથંભોરને જીતવા માટે તૈયારી કરી. આ સમયે રણથંભોર ઉપર સુર્જન હાડાનું રાજ્ય હતું. અકબરે પોતે નેતૃત્વ લીધું અને 21-12-1568 ના રોજ આગરાથી રણથંભોર પહોંચ્યી ગયા. ભગવન્તદાસ તથા કુંવર માનસિંહ પણ સાથે જ હતા. અકબરના તોપખાનાએ જોતજોતામાં કિલ્લાની દીવાલો તોડી નાખી. આથી સુર્જન હાડાએ સંધિ કરી લેવાનું નક્કી કર્યું. ભગવન્તદાસના માધ્યમથી સુર્જન હાડા અને અકબર વચ્ચે સંધિ થઈ. હાડાએ કિલ્લાની ચાવી અકબરને સૌંપી દીધી. અકબર પ્રસન્ન થયો અને હાડાને શાહી સેવામાં લઈ લીધો.

ગુજરાત

અકબરે ગુજરાતને પોતાને આધીન કરવાની ઈચ્છાથી 1572માં આકમણ કરી દીધું. ગુજરાતમાં શેરખાં ફોલાદી અને તેના પુત્રોએ વિદ્રોહ કરીને પોતાને સુલતાન બનાવી દીધા હતા. શેરખાંને પકડવાની જવાબદારી અકબરે માનસિંહને સૌંપી. માનસિંહે પીછો કર્યો અને શેરખાં વગેરેને માલસામાન સાથે પકડી લીધા. માનસિંહે પકડેલો મોટો ખજાનો અકબરને સૌંપી દીધો. આ સમયે અકબર પાઠણમાં હતો તે અમદાવાદ ધસી આવ્યો. અમદાવાદમાં સૂબો હતો એતમાદખાં. તેણે તરત જ કિલ્લાની ચાવીઓ અકબરને આપી દીધી. અકબરે ગુજરાતના બે ભાગ કરી બે સૂબા નક્કી કરી ખંભાત તરફ ચાલ્યો ગયો. તેના જતાંની સાથે જ મીરજાઓએ વિદ્રોહ કરીને ઘણો પ્રદેશ કબજે કરી લીધો. આથી અકબરે રાજા ભગવન્તદાસ તથા માનસિંહને સુરત જીતવા મોકલી દીધા. પણ તે હજુ સુરત પહોંચ્યો પણ ન હતો ત્યાં ભરુચનો ઈબ્રાહીમ મીરજા અકબર ઉપર હુમલો કરવા આવી રહ્યો હતો. અકબરે માનસિંહને પાછો બોલાવી લીધો. માનસિંહના નેતૃત્વમાં મીરજાની સેનાનો મુકાબલો મહી નદીના કિનારે થયો. માનસિંહની સેના જીતી ગઈ. ઈબ્રાહીમ મીરજા યુદ્ધકોત્થી ભાગી ગયો. ફરીથી માનસિંહને કુંગરપુર જીતવા મોકલ્યો. તેની સાથે બીજા સેનાપતિઓ પણ હતા. માનસિંહે કુંગરપુર ઉપર આકમણ કર્યું અને ત્યાંના રાવલ આશકરણ સિસોદિયાને હરાવી દીધો. આશકરણ પર્વતોમાં ભાગી ગયો. કુંગરપુર જીતીને કુંવર માનસિંહ રાણા પ્રતાપને મળવા ઉદ્યપુર ગયો અને અપમાનિત થયો. જેમાંથી હલદીઘાટીનું યુદ્ધ થયું. આ ચર્ચા પહેલાં આવી ગઈ છે.

બંગાળ, બિહાર અને ઉડિસા ઉપર અફ્ઘાનોની નવાબી હતી. નવાબના મૃત્યુથી અશાંતિ થઈ ગઈ. ઉત્તરાધિકારી બયાજિદની હત્યા અમીરોએ કરી નાખી. તે પછી તેનો નાનોભાઈ દાઉદખાં સુલતાન બન્યો. તેણે મોગલ પરગણાં ઉપર હુમલાઓ કરવા માંડ્યા. આથી દંડ દેવા માટે અકબર પૂર્વ તરફ સેના લઈને નીકળી પડ્યો. સાથે ભગવન્તદાસ તથા માનસિંહ પણ હતો. પણ વચ્ચે જ સમાચાર મળ્યા કે ભારમલનું મૃત્યુ આમેરમાં થઈ ગયું છે. તેથી ભગવન્તદાસ તથા માનસિંહ અકબરની રજા લઈને પાછા આમેર ચાલ્યા ગયા.

રાણા પ્રતાપ

2-4-1576ના રોજ માનસિંહને મોટી સેના સાથે પ્રતાપની સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલવામાં આવ્યો. હલદીઘાટીના યુદ્ધનું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે.

કુંવર માનસિંહને બલોચીઓને દબાવવા બલૂચિસ્તાન મોકલ્યો. પણ માનસિંહ સર્જણ ન રહ્યો. તેથી અકબર નારાજ થયો.

કાશ્મીરના સુલતાનના મૃત્યુ પછી તેના પુત્રોને ગાઢી માટે ઝઘડો થયો. યુસુફખાં પંજાબમાં માનસિંહના શરણમાં આવી ગયો. માનસિંહે યુસુફખાંને અકબર સાથે મેળવીને તેને શરણું અપાવ્યું.

ઈ.સ. 1560માં મીરજા હકીમે વિદ્રોહ કરી દીધો. હકીમ કાબુલનો સૂભો હતો અને અકબરનો સાવકો ભાઈ હતો. તેણે બદખસાં ઉપર હુમલો કરી દીધો. પણ માનસિંહ વગેરે ત્યાં પહોંચે તેના પહેલાં હકીમખાં જતી ગયો.

ઈ.સ. 1580માં અકબરે સિંધુ નદીના પ્રદેશનો વહીવટ માનસિંહને સોંઘ્યો. માનસિંહે ત્યાંની વ્યવર્સ્થા ઠીક કરી ત્યાં તો હકીમખાંએ પોતાના સેનાપતિ શાહમાનને ભારત ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. તેણે સિંધુ નદી ઉપરનો કિલ્લો ઘેરી લીધો. ત્યાં તો માનસિંહ સેના સાથે આવી પહોંચ્યો. ઘોર યુદ્ધ થયું. શાહમાન ઘાયલ થયો અને પછી મરી ગયો. આ માનસિંહનો પ્રથમ સ્વતંત્ર વિજય હતો.

મીરજા હકીમ ભારત ઉપર હુમલો કરવા નીકળી પડ્યો. માનસિંહ લાહોરમાં હતો. અકબર પણ લાહોર આવવા નીકળી પડ્યો. હકીમે કિલ્લો ઘેરી લીધો પણ સફળતા ન મળી તેથી પાછો ચાલ્યો ગયો. અકબરે પોતાના ભાઈ મીરજા હકીમને મનાવવા-સમજવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે માન્યો નહિ. આથી અકબરે મુરાદના નેતૃત્વમાં એક સેના કાબુલ મોકલી, જેમાં માનસિંહને સેનાના અધિક્રમ ભાગની જવાબદારી સોંપી હતી. હકીમે પાછળથી હુમલો કર્યો પણ રાજ્યપૂત સેનાપતિઓએ જોરદાર મુકાબલો કરીને હકીમને તથા તેની સેનાને ભગડી મૂકી. કાબુલ જતી લીધું. 10-8-1581ના રોજ અકબરે કાબુલમાં પ્રવેશ કર્યો. હકીમના બન્ને પુત્રોને કેદ કરીને માનસિંહ અકબર પાસે લઈ ગયો અને કાબુલની સૂબેદારી પોતાના પુત્ર જગતસિંહને સોંપી દીધી. અકબરે માનસિંહને કાબુલનો સૂબેદાર બનાવી દીધો. અફઘાનિસ્તાનમાં એક રોશનિયા પંથ હતો. જેના ગુરુ અકબર વિરોધી પ્રચાર કરીને લોકોને ઉશ્કેરતા હતા. માનસિંહે રોશનિયાઓનું દમન કરી નિષ્કંઠ રાજ્ય બનાવી દીધું.

યુસુફજાઈ

અફઘાનિસ્તાનમાં યુસુફજાઈ નામની એક પઠાણજાતિ હતી. તેણે અકબરની સામે વિદ્રોહ કરી રાખ્યો હતો. તેમનું દમન કરવા અકબરે બીરબલને મોકલ્યો. પઠાણોએ બીરબલની હત્યા કરી નાખી એટલે અકબરે ટોડરમલને મોકલ્યો. સાથે માનસિંહને પણ મોકલ્યો. સ્વાત અને બાજૌર પરગણામાં આ યુસુફજાઈનો ભારે ઉપદ્રવ હતો. માનસિંહે બુંનેર પાસે કિલ્લો બનાવડાયો. અહીંથી તેણે સામનો શરૂ કર્યો. ટોડરમલ અને માનસિંહે મળીને યુસુફજાઈઓને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા. આ યુદ્ધમાં ઘણા પઠાણો માર્યા ગયા, ઘણા ભાગી ગયા, ઘણા બંદી બનાવાયા અને ઘણા શરણે આવ્યા. આ રીતે અફઘાનિસ્તાનની અનેક વિદ્રોહી જાતિઓનું સફળતાપૂર્વક દમન કરીને માનસિંહે અકબરના રાજ્યને મજબૂત બનાવ્યું. પણ કાબુલની સૂબાગીરી કોઈને પણ પસંદ ન હતી. કારણ કે પઠાણો સાથે વેરજેર રાખવું અને જળવાયુથી બીમાર થવાનું કોઈને ગમતું નહિ. માનસિંહ બીમાર થઈ ગયો.

બિહાર

ઈ.સ. 1587માં માનસિંહને બિહારનો સૂબેદાર બનાવવામાં આવ્યો. બિહારમાં ત્યારે ભારે અરાજકતા હતી. લોકો અને અફઘાન સરદારો કેન્દ્રની મોગલ સત્તાને માનતા ન હતા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં માનસિંહ જ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવશે તેમ સમજને અકબરે માનસિંહને બિહાર મોકલ્યો. પણ થોડા જ દિવસોમાં તેના પિતા ભગવન્તદાસનું અવસાન થઈ ગયું. તેથી તે આમેર પાછો આવ્યો. અહીં તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો (14-2-1590). અકબરે તેને રાજાની ઉપાધિ અને પાંચ હજારી મનસબ આપી. આમેરમાં થોડા દિવસ રહીને ફરી પાછો તે બિહાર આવ્યો. અને બિહારની સ્થિતિ સુધારવામાં લાગી ગયો. તેણે બિહાર વિદ્રોહી સરદારોનું કડક હાથે દમન કર્યું.

ગિધૌર

બિહારમાં ગિધૌર નામનો સરદાર ઘણો શક્તિશાળી હતો. હાજ્યપુર તરફનો પ્રાન્ત તેને આધીન હતો. માનસિંહે તેના ઉપર આકમણ કરી દીધું. તેણે સરળતાથી તેનો કિલ્લો તોડી નાખ્યો અને પૂરણમલનો ખજાનો પડાવી લીધો. પૂરણમલે આધીનતા સ્વીકારી લીધી એટલું જ નહિ પોતાની કન્યાનાં લગ્ન માનસિંહના ભાઈ સાથે કરી દીધાં. માનસિંહે તે પછી ઘણા સરદારો સાથે કાર્યવાહી કરી અને ઘણી કન્યાઓનાં લગ્ન પોતાના પરિવારના માણસો સાથે કરાવ્યાં. પાકા સંબંધો માટે આવાં લગ્નો કરાતાં. હવે માનસિંહ સંગ્રામસિંહ તરફ આગળ વધ્યો. સંગ્રામસિંહે પણ અકબરની આધીનતા સ્વીકારી લીધી અને માનસિંહને ઘણી ભેટો આપી. તે પછી ગયા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ગયામાં અનન્ત ચેરુએ હાહાકાર મચાવ્યો હતો. તેને પરાસ્ત કર્યો. તે પછી શંભુપુરીના રાજાને હરાવ્યો. માનસિંહ જ્યારે બિહારમાં કાર્યવાહી કરી રહ્યો હતો ત્યારે બંગાળથી ભાગીને આવેલા બે પઠાણ સરદારોએ પટના તરફ આગળ વધવા માંડયું. ત્યારે પટણાની રક્ષા માનસિંહનો પુત્ર જગતસિંહ કરતો હતો. તેણે બન્ને પઠાણોને હરાવી દીધા. માનસિંહ પણ આવી ગયો. આ દિવિજયમાં માનસિંહને 54 હાથી ભરાય તેટબું જર-ઝવેરાત વગેરે મળ્યું, જે તેણે અકબરને લાહોર મોકલી દીધું જેથી અકબર પ્રસન્ન થયો.

ઉડિસા

1590ના એપ્રિલ મહિનામાં માનસિંહ ઉડિસા ઉપર આકમણ કરવા નીકળી પડ્યો. બિહારથી બંગાળ થઈને ઉડિસા જવાનો રસ્તો હતો, તેથી ભાગલપુર-બર્દિવાન થઈ તે હુગલી આગળના જહાનાબાદ પહોંચી ગયો. અહીં ઉત્તરી ઉડિસાના શાસક કતલુખાંએ એક શક્તિશાળી સેના રાયપુર મોકલી. માનસિંહે જગતસિંહને સામનો કરવા મોકલ્યો. અફધાનોએ ઓચિંતો હુમલો કરીને જગતસિંહની સેનાને ચારે તરફથી ઘેરી લધી. જગતસિંહ હારી ગયો. ઘણા સરદાર મરાયા. જગતસિંહ પણ ભારે ઘાયલ થઈ ગયો. બેહોશ દશામાં રાજા હમીરે તેને રણભૂમિમાંથી બહાર કાઢ્યો અને પોતાના કિલ્વામાં વિષુપુર લઈ ગયો જેથી તે બચી ગયો.

માનસિંહે કતલુખાંને દંડ દેવા યુદ્ધની તૈયારી કરી પણ કતલુખાં કુદરતી મોતે મરી ગયો અને તેનો દીકરો નાસીર ગાઈએ બેઠો. તેણે માનસિંહ સાથે સંધિ કરી લીધી. તેણે માઝી માણી અને 150 હાથી તથા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ બેટ કરી. મોગલોની સર્વોપરીતા સ્વીકારી લીધી. અકબરને આ સંધિ ગમી નહિ પણ તેણે માનસિંહનું માન રાખવા સ્વીકારી લીધી. સુલતાન નાસીરે જગન્નાથપુરીના મંદિરને પણ અકબરને સૌંપી દીધું.

આ સંધિ લાંબો સમય ચાલી નહિ. અફધાન સરદારોએ સંધિ ભંગ કરી નાખી અને હુમલાઓ શરૂ કરી દીધા. જગન્નાથ મંદિર પણ કબજે કરી લીધું. આથી માનસિંહે પટણાથી નીકળીને ફરીથી આકમણ કર્યું.

જલેસરનું યુદ્ધ

માનસિંહ મોટી સેના લઈને જલેસર પહોંચ્યો. અફધાનો પણ જલેસર પહોંચી ગયા. બન્ને વચ્ચે ઘમસાણ યુદ્ધ થયું. પઠાણોએ ભારે હાહાકાર મચાવી દીધો. પણ માનસિંહ અને તેના બન્ને દીકરાઓ (જગતસિંહ તથા દુર્જનસિંહ)એ ભારે પરાકમ બતાવીને હારની બાજુ જીતમાં પલટાવી નાખી. માનસિંહના તોપખાનાએ પણ ભારે કામ કર્યું. પઠાણો સેંકડો મડદાં છોડીને ભાગી ગયા. માનસિંહે જલેસરમાં અકબરના નામે ખુતબો પઢાયો અને સિક્કા ઢળાવ્યા. જલેસરથી માનસિંહ આગળ વધ્યો. તેણે કટક લઈ લીધું. બીજાં પણ કેટલાંય પરગણાં લીધાં. ખુરદાનો રાજા રામચંદ્ર ભારે વિદ્રોહી હતો. તેને પણ નમાયો. તેવામાં સમાચાર આવ્યા કે પઠાણોએ ફરીથી જલેસર ઉપર અધિકાર કરી લીધો છે. માનસિંહે તરત જ ત્યાં સેના મોકલી અને જલેસર ફરી પાછું પ્રાપ્ત કરી લીધું. ઉડિસાના ઘણા કિલ્વા માનસિંહે જીતી લીધા. ખુરદાના રાજા રામચંદ્રે પોતાની કન્યા અક્ષયદેવીનાં લગ્ન માનસિંહ સાથે કરાવી દીધાં.

બંગાળ તથા ઉડિસાથી હરાવેલા પઠાણો છેક પૂર્વ બંગાળ અને આસામ સુધી પહોંચીને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. માનસિંહે આ બધાને દબાવ્યા અને અકબરના બોલાવવાથી તે લાહોર પહોંચ્યો. ત્યાં તેનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. સલીમે સામે ચાલીને તેને આવકાર આય્યો. આ રીતે માનસિંહે બિહાર અને ઉડિસામાં મોગલસત્તાને સ્થાપિત કરી દીધી.

બંગાળનો સૂબેદાર

17-3-1594ના રોજ અકબરે માનસિંહને બંગાળનો સૂબેદાર બનાવ્યો. માનસિંહે કેટલાય પઠાણ સરદારોને હરાવીને ઘણો ભાગ જીતી લીધો. ઉડિસાથી ભાગી આવેલા પઠાણો પણ વિદ્રોહ કરતા હતા. માનસિંહે પોતાના પુત્રના દ્વારા આ બધાનું દમન કરાવ્યું.

કુચબિહાર

કુચબિહારનો રાજા લક્ષ્મીનારાયણ પોતાના ભાઈ રાઘવદેવ સાથે ગાઈની તકરારમાં ફસાયેલો હતો. રાઘવદેવ પઠાણોને આમંત્રણ આપી ગાઈ મેળવવા માગી. તો બીજી તરફ લક્ષ્મીનારાયણે માનસિંહનું શરણું લીધું. લક્ષ્મીનારાયણે પોતાની બહેનનાં લગ્ન માનસિંહ સાથે કરી દીધાં. રાઘવદાસે લક્ષ્મીનારાયણની સામે યુદ્ધ શરૂ કરી દીધું. માનસિંહે લક્ષ્મીનારાયણની સહાયતાર્થી સેના મોકલી. રાઘવદાસ હાર્યો અને ઈશાખાંના શરણે ચાલ્યો ગયો. માનસિંહના પુત્ર હિંમતસિંહનું બીમારીથી મૃત્યુ થયું જેથી માનસિંહને આઘાત લાગ્યો.

ફરીથી યુદ્ધ

રાઘવદાસ અને ઈશાખાં બને હજુ હાર્યો ન હતો. બન્નેએ મળીને કુચબિહાર ઉપર હુમલા કરવાના ચાલુ રાખ્યા. માનસિંહે તેમનો સામનો કરવા પોતાના પુત્ર દુર્જનસિંહના નેતૃત્વમાં એક સેના નાવો દ્વારા મોકલી. પણ ઈશાખાં અને માસ્યુમખાં પણ નાવો દ્વારા સામે આવી ગયા. બન્ને વચ્ચે ઘમસાણ યુદ્ધ થયું જેમાં દુર્જનસિંહ મરાયો અને માનસિંહની સેના હારી ગઈ. માનસિંહ ફરીથી યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેથી ઈશાખાં ગભરાયો અને તેણે સંધિ કરી લીધી. થોડા જ દિવસોમાં માસ્યુમખાંનું મૃત્યુ થયું તે પછી ઈશાખાં પણ મરી ગયો. તેથી બંગાળમાં શાંતિ થઈ.

અકબર મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવા માગતો હતો. તેણે સલીમની સાથે માનસિંહને પણ મેવાડ જવાનો આદેશ કર્યો. જગતસિંહને બંગાળનો સૂબેદાર બનાવ્યો પણ તેનું મૃત્યુ આગરામાં જ થઈ ગયું. તેથી તેના પુત્ર મહાસિંહને બંગાળનો સૂબેદાર બનાવીને મોકલવામાં આવ્યો.

બંગાળના સૂબા તરીકે નિયુક્ત થયેલો મહાસિંહ હજુ કિશોર હતો. તેથી તેનો કાકો પ્રતાપસિંહ તેની સાથે બંગાળ ગયો. પણ પઠાણોએ ફરીથી વિદ્રોહ કરીને બંગાળના ઘણા ભાગો જીતી લીધા. પ્રતાપસિંહ નિષ્ફળ રહ્યો. તેથી મેવાડથી પાછા ફરેલા માનસિંહને પાછો બંગાળ મોકલવામાં આવ્યો. માનસિંહે કડક રીતે પઠાણોના બળવાને દબાવી દીધા.

હવે માનસિંહે ઢકાના રાજા કેદારરાય પાસે મોગલ સત્તાની આધીનતા સ્વીકારાવી. જોકે બંગાળમાં વારંવાર દેશી રાજાઓ તથા પઠાણો વિદ્રોહ કરતા રહ્યા અને માનસિંહ તેને દબાવતો રહ્યો. આ પ્રક્રિયા ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલી. 10-11 વર્ષ સુધી તે બંગાળનો સૂબેદાર રહ્યો. તેના ત્રણ પુત્રો બંગાળમાં મરાયા. તે બંગાળથી પાછો આગરા આવ્યો. અકબરે તેને ખૂબ માન આપ્યું. ખરેખર તો અકબરનો રાજવિસ્તાર માનસિંહને આભારી હતો. તે પૂર્ણ વજાદાર અને અતિપ્રાકમી સેનાપતિ હતો.

અકબરના અંતિમ દિવસો

અકબરના અંતિમ દિવસો બહુ દયનીય સ્થિતિમાં વીત્યા. તેની માતાનું અવસાન થઈ ગયું. તે પછી તેના પુત્ર દાનિયલનું મૃત્યુ દારુ પીવાથી થઈ ગયું. શાહજાદા મુરાદ પણ અતિશય દારુ પીવાથી મરી ગયો. હવે એકમાત્ર પુત્ર સલીમ જીવતો હતો. સલીમ અને અકબરને બનતું નહિ. તેણે વિદ્રોહ કરેલો તેનું માંડ શમન થયું. જોકે તે અકબરની શરણે આવ્યો પણ દારુની લત છોડવવા ઘોર પ્રયત્નો થયા. અકબરને સમજાઈ ગયું કે હવે મારો અંત નજીક છે. તેણે માનસિંહને બંગાળથી બોલાવ્યો. અને અબ્દુલરહીમ ખાનખાનાને પણ દક્ષિણથી બોલાવ્યો. તે સલીમથી બહુ દુઃખી હતો. 15-10-1605ના રોજ અકબરનું મૃત્યુ થઈ ગયું. સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરીને બાદશાહ બન્યો. તેણે માનસિંહને ફરીથી બંગાળનો સૂબેદાર બનાવીને મોકલ્યો પણ તેના ઉપર નજર રાખવા વજીરખાંને પણ મોકલ્યો. જહાંગીર માનસિંહ સાથે સારા સંબંધો ચાલુ રાખ્યા.

એવું કહેવાય છે કે બાદશાહ બનતાં પહેલાં જહાંગીરે જ્યાસબેગની દીકરી મેહેરુનિસા સાથે પ્રેમ કર્યો હતો. પણ અકબરે તેનાં લગ્ન અલીકુલીખાં સાથે કરાવી દીધાં. અલીકુલીખાં હવે બર્દવાનનો ઝોજદાર હતો. જહાંગીર કોઈ પણ ભોગે મહેરુનિસાને પ્રાપ્ત કરવા માગતો હતો. તે કામ માનસિંહની ઉપરસ્થિતિમાં થઈ શકે તેમ ન હતું. તેથી માનસિંહને બંગાળમાંથી બિહારમાં ખસેડવામાં આવ્યો અને પોતાના ધાઈભાઈ કુતુબુદ્ધીનખાન કોકાને બંગાળનો સૂબેદાર બનાવ્યો. કુતુબુદ્ધીન અને અલીકુલીખાન વચ્ચે ઝઘડો થઈ ગયો. જેમાં બન્ને એકબીજાની તલવારથી માર્યા ગયા. મહેરુનિસા વિધવા થઈ. તેને બાદશાહની ઈચ્છા પ્રમાણે તેની દીકરી લાડલી સાથે જહાંગીરના હરમમાં મોકલી દેવાઈ. આગળ જતાં આ જ સ્વી નૂરજહાં બની.

શરૂઆતમાં તો જહાંગીર માનસિંહ સાથે સારા સંબંધ રાખ્યા પણ પછી તે સંબંધ બગડતા ગયા. માનસિંહને દક્ષિણ ભારતમાં મોકલવામાં આવ્યો તે પણ તેનાથી જુનિયર અબ્દુલરહીમ ખાનખાનાના નેતૃત્વ નીચે રાખીને. દક્ષિણ મલિક અંબર મોગલ સેનાને હેરાન કરતો હતો. તેની સાથે વારંવાર યુદ્ધ થયું પણ માનસિંહ સ્વતંત્ર સેનાપતિ ન હોવાથી બહુ સારાં પરિણામ ન આવ્યાં. અંતે 6-7-1614ના રોજ દક્ષિણ ભારતમાં એલિયપુરમાં તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

7. મીરજા રાજા જ્યસિંહ

રાજા માનસિંહને કોઈ પુત્ર ન હતો તેથી ભાવસિંહ આમેરની ગાડી ઉપર બેઠો. ખરી રીતે તો માનસિંહના મોટા પુત્ર જગતસિંહનો દીકરો જ્યસિંહ ખરો ઉત્તરાધિકારી હતો. પણ ત્યારે તે બાળક હતો તેથી તેની હત્યાની બીકથી રાજી દમયંતી જ્યસિંહને લઈને દૌસા ચાલી ગઈ. જ્યસિંહનું શિક્ષણ સારી રીતે કરાયું હતું. ઈ.સ. 1621માં ભાવસિંહનું અવસાન થઈ ગયું તેથી દમયંતી પોતાના પુત્ર જ્યસિંહને લઈને આમેર આવી ગઈ. ત્યારે તેની ઉંમર 11 વર્ષની હતી. તેને ગાડીએ બેસાડી દેવામાં આવ્યો. જ્યસિંહે 1622થી 1667 સુધી રાજ કર્યું. જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગજેબ એમ ત્રણ મોગલ બાદશાહોની તેણે સેવા કરી.

ગાડી ઉપર બેસતાં જ જહાંગીરે તેને માન્યતા આપી અને દક્ષિણમાં અંબરને દબાવવા મોકલ્યો. જ્યસિંહે અંબરને દબાવ્યો અને દલેલખાંને પણ પરાસ્ત કર્યો. આથી તેનું માન-સન્માન વધી ગયું. જહાંગીરના અવસાન પછી શાહજહાં ગાડીએ આવ્યો. જ્યસિંહની મહત્ત્વાના શાહજહાંના સમયમાં પણ ચાલતી રહી.

શાહજહાંના સમયમાં તેણે જાયેના ઉપદ્રવને દબાવ્યો. તેણે ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદી ભાગોમાં ઊઝબેકોના વિદ્રોહને પણ દબાવ્યો. ફરી પાછો દક્ષિણમાં ખાનેજહાંની વિરુદ્ધમાં તેને મોકલવામાં આવ્યો. અહીં પણ તે સફળ રહ્યો. દક્ષિણમાં મરાઠા રાજા શાહજીની ધાક હતી. અવારનવાર મોગલો સાથે તેનો સંઘર્ષ થયા કરતો હતો. જ્યસિંહે શાહજી સાથે પણ યુદ્ધ કર્યા પણ બહુ ફાયદા નહિં.

ઈ.સ. 1636માં શાહજહાં બીજાપુર અને ગોલંકુંડા ઉપર વિજય મેળવવા દક્ષિણ ભારત ગયો. ત્યારે સેનાનો મુખ્ય અગ્રણી જ્યસિંહ હતો. જ્યસિંહે વારંવાર મોગલસેનાને વિજયી બનાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો તેથી તેને ‘મીરજારાજ’ની ઉપાધિ આપી.

શાહજહાંએ જ્યસિંહને કંદહાર જીતવા માટે પણ મોકલ્યો. મધ્ય એશિયાના સૈનિક અભિયાનમાં જ્યસિંહ સૌથી આગળ હતો. લગભગ 10 વર્ષ સુધી કંગડા, કંદહાર, પેશાવર વગેરે પ્રદેશોનાં યુદ્ધોમાં જ્યસિંહે ઘણાં પરાકરમ બતાવ્યાં.

કંદહાર વિજય પછી તેને કાબુલનો સૂલેદાર બનાવાયો. દારા સાથે ઔરંગજેબનું યુદ્ધ થયું તેમાં જ્યસિંહ ઔરંગજેબના પક્ષે વીરતાથી લડ્યો હતો અને દારાને ગુજરાત તરફ ભગાડ્યો હતો. જ્યસિંહ તેની પાછળ પક્ષ્યો હતો અને તેને સતત ભગાડ-ભગાડ કરતો રહ્યો હતો. દારાના પુત્ર સુલેમાનને જ્યસિંહના પુત્ર રામસિંહે શ્રીનગરની પાસેથી પકડી લીધો હતો. જ્યસિંહની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને ઔરંગજેબે જ્યસિંહને એક કરોડની જાગીર તથા એક લાખ રૂપિયા નગદ ઈનામ આપ્યું. તેમના દીકરા રામસિંહને પણ 2॥ લાખની જાગીર આપી. આમ જુઓ તો ઔરંગજેબને ગાડીએ લાવવામાં રાજ્પૂતોએ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ફરી દક્ષિણ ભારતમાં

દક્ષિણ ભારતમાં મરાઠાઓની શક્તિ વધી રહી હતી. મરાઠા સરદાર શિવાજી મહારાજ ચારે તરફ વિજયકૂચ કરી રહ્યા હતા. ઔરંગજેબે શાહજાદા મુઅજ્જમ અને મહારાજા જશવંતસિંહને દક્ષિણની વ્યવસ્થા સોંપી હતી. પણ શિવાજી મહારાજ આગળ આ બન્નેનો પ્રભાવ ચાલતો ન હતો. અવારનવાર મોગલોનાં થાણાં લુંટાં જ હતાં તેથી ઔરંગજેબે તે બન્નેને પાછા દિલહી બોલાવી લીધા અને જ્યસિંહને આ ભાર સોંઘ્યો. જ્યસિંહ પોતાના બન્ને પુત્રો સાથે દક્ષિણમાં ગયો. જ્યસિંહે ચારે તરફનાં બધાં રજવાડાં, અંગ્રેજો, પોર્ટુગીઝો વગેરેને પોતાના પક્ષમાં કરી લીધાં અને શિવાજી મહારાજના સેનાપતિઓને પણ લાંચ-રુશવત આપીને પોતાના પક્ષમાં કરી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. પછી શિવાજી મહારાજને પણ ઔરંગજેબની આધીનતા સ્વીકારી લેવા પ્રલોભનો આપ્યાં. આવી રીતે બધી રાજનૈતિક તૈયારી કર્યા પછી જ્યાં શિવાજી મહારાજ હતા તે પુરન્દરના કિલ્લાને ઘેરી લીધો. બે મહિના સુધી મરાઠા સૈનિકો જબરદસ્ત યુદ્ધ કરતા રહ્યા પણ અંતે મરાઠા સૈનિક થાકી ગયા અને પુરન્દરની સંધિ થઈ. જ્યસિંહ અને શિવાજી મહારાજ વચ્ચે ખૂબ સારો મેળ થઈ ગયો. શિવાજી મહારાજને અનેક વચ્ચનો આપીને તેણે આગ્રા ઔરંગજેબના દરબારમાં મોકલ્યા. જ્યાં જ્યસિંહના પુત્ર રામસિંહના ત્યાં તેમનો ઉતારો રહ્યો. ઔરંગજેબનો ધાર્યા પ્રમાણે સારો વ્યવહાર ન રહ્યો. થોડી બોલાચાલી થઈ અને તેમને નજરકેદ કરી લેવામાં આવ્યા. જ્યસિંહને ભારે ચિંતા થઈ કે ઔરંગજેબ કયાંક શિવાજીની હત્યા ન કરાવી દે. તેમણે રામસિંહને પણ સાવધાન કર્યો અને બાદશાહને પણ પોતાનું વચ્ચન પાળવા ભલામણ કરી. શિવાજી મહારાજ પણ પરિસ્થિતિને સમજી ગયા અને મીઠાઈઓની ટેપલીમાં સંતાઈને આગાથી ભાગીને પાછા દક્ષિણમાં આવી ગયા. શિવાજી મહારાજની આ કુશળતાથી ઔરંગજેબ હાથ ઘસતો રહી ગયો.

બીજાપુર

બીજાપુરમાં આદિલશાહનું શાસન હતું. તે શિયા હતો. ઔરંગજેબને તે કાંઠાની માફક ખટકતો હતો તેથી જયસિંહને તેના ઉપર આકમણ કરવાનો આદેશ આપ્યો. પૂરી તૈયારી કરીને જયસિંહ બીજાપુર તરફ ચાલ્યો પણ બીજાપુરની નજીકનાં બધાં ગામો ઉજ્જવ કરીને આદિલશાહે એવી સ્થિતિ કરી હતી કે મોગલસેના આગળ ન વધી શકે. મોગલસેના બીજાપુરથી દૂર જ ઊભી રહી ગઈ. બીજાપુરી સેનાએ તેના ઉપર અવારનવાર ગેરીલા હુમલા કરી પરેશાન કરી દીધી. બીજાપુરથી 12 માર્ગિલ જ પહોંચીને અંતે જયસિંહને પાછા ફરી જવાનું ઉચિત લાગ્યું. જયસિંહનું આ સૈનિક અભિયાન તદ્દન નિષ્ફળ ગયું.

જયસિંહનું મૃત્યુ

ઔરંગજેબે જયસિંહને પાછો બોલાવી લીધો અને તેની જગ્યાએ શાહજાદા મુઅજ્જમ તથા જશવંતસિંહને દક્ષિણ મોકલ્યો. જયસિંહ જ્યારે પાછો ફરી રવ્યો હતો ત્યારે બુરહાનપુરની નજીક 2-7-1667ના રોજ તેનું અવસાન થઈ ગયું. જયસિંહ એક મહાન કૂટનીતિજ્ઞ, વીર અને બૂહબાજ સેનાપતિ હતો. ત્રણ ત્રણ બાદશાહો સાથે તેણે રાજ્ય વધારવાનું કાર્ય કર્યું. તેણે અફધાનો, ઉઝબેકો, મોગલો, રાજ્યપૂતો અને મરાઠાઓની સાથે અનેક યુદ્ધો લડ્યાં હતાં. શિવાજી મહારાજને મોગલ દરબારમાં મોકલવાનું કાર્ય તેની સર્વોત્તમ કૂટનીતિ હતી. જો ઔરંગજેબે શિવાજી મહારાજ સાથે યોગ્ય વ્યવહાર કર્યો હોત તો કદાચ આવનારો ઇતિહાસ જુદો હોત.

8. સવાઈ જયસિંહ દ્વિતીય

જોધપુરમાં ત્રણ જશવંતસિંહ થયા. તેમ જયપુરમાં પણ બે જયસિંહ થયા. એક મીરજારાજા જયસિંહ અને બીજો સવાઈ જયસિંહ. મીરજારાજા જયસિંહના અવસાન પછી તેનો પુત્ર રામસિંહ ગાદીએ બેઠો. શિવાજી પ્રકરણમાં ઔરંગજેબ તેનાથી નારાજ હતો તેથી તેને આમેરથી દૂર આસામમાં જ રાખવામાં આવ્યો. તેના મૃત્યુ પછી બિસનસિંહ આમેરનો રાજા થયો. તેના મૃત્યુ પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જયસિંહ દ્વિતીય ગાદીએ બેઠો. જેને સવાઈ જયસિંહ કહેવામાં આવ્યો.

સવાઈ જયસિંહ

જયસિંહનો જન્મ 3-12-1688એ થયો હતો. ઔરંગજેબે તેને ‘સવાઈ’ ની ઉપાધિ આપી હતી. 10 વર્ષની નાની ઉંમરમાં તે ઔરંગજેબની સેનામાં કામ કરવા લાગ્યો હતો. તેને દક્ષિણ મોકલવામાં આવ્યો પણ લગ્નના બહાને તેના પિતાએ તેને પાછો આમેર બોલાવી લીધો. તે આમેર પહોંચ્યો કે થોડા જ સમયમાં તેના પિતા બિસનસિંહનું અવસાન થઈ ગયું. 12 વર્ષની નાની ઉંમરે તે ગાદીએ બેઠો. તેણે સામંતોનો વિદ્રોહ દબાવ્યો. કારણ કે જયપુરના મહારાજાઓ મોટા ભાગે મોગલસેનામાં રાજ્યથી દૂર બહાર જ રહેતા હતા. તેથી પોતાના રાજ્યની બ્યવસ્થા બરાબર કરી શકતા નહિં. આ કારણે તેનું રાજ્યમાં રહેવું જરૂરી હતું. પણ ઔરંગજેબના વારંવારના આગ્રહથી અંતે તે દક્ષિણ જવા રવાના થયો. દક્ષિણમાં રહીને જયસિંહે મરાઠા શક્તિને દબાવવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો. તેનાથી પ્રસન્ન થઈને બાદશાહે તેને માળવાનો નાયબ સૂબેદાર બનાવી દીધો.

ઈ.સ. 1707માં ઔરંગજેબનું અવસાન થયું. તેથી શાહજાદા-ઓમાં સત્તાસંઘર્ષ ચાલુ થઈ ગયો. ઔરંગજેબનો એક દીકરો કામબક્ષ દક્ષિણમાં હતો. તે દક્ષિણમાં જ પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કરવા માગતો હતો. તેથી તે દિલ્હી ન ગયો. બીજો પુત્ર આજમ પણ દક્ષિણમાં હતો. જયસિંહ પણ દક્ષિણમાં હતો. તેણે આજમને સાથ આપ્યો. ત્રીજો પુત્ર મુઅજ્જમ (બહાદુરશાહ) ઉત્તરમાં હતો. મુઅજ્જમનું સમર્થન જયસિંહનો નાનોભાઈ વિજયસિંહ કરતો હતો. તે મુઅજ્જમની સાથે થઈ ગયો. તે આમેરનો રાજા બનવા માગતો હતો. બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે જાજઉમાં યુદ્ધ થયું. જેમાં આજમ હાર્યો અને માર્યો ગયો. એટલે મુઅજ્જમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરીને દિલ્હીની ગાદીએ બેસી ગયો. પોતાને સાથ ન આપનાર જયસિંહને દંડિત કરવા તેણે આમેરની ગાદી વિજયસિંહને આપી દીધી. બહાદુરશાહ પોતાના ત્રીજા ભાઈ કામબક્ષને ઠીક કરવા દક્ષિણ ગયો. જયસિંહ પણ સાથે ગયો. જોધપુરથી અજિતસિંહ પણ બાદશાહની સાથે થઈ ગયો. તેણે બહાદુરશાહને ઘણો સમજાવ્યો કે આમેરની ગાદી પાછી જયસિંહને આપી દેવામાં આવે. પણ બાદશાહ માન્યો નહિં, આથી નારાજ થઈને બન્ને રાજાઓ મેવાડના રાજા અમરસિંહ પાસે ગયા. બહાદુરશાહે કહ્યું કે જો જયસિંહ પાછો આવીને માઝી માગે તો આમેરની ગાદી તેને પાછી આપી દેવશો. પણ ત્રણ રાજ્યપૂત રાજાઓ તેની ચાલને સમજી ગયા અને ત્રણે શક્તિઓ (મેવાડ, મારવાડ, આમેર)એ મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કરી લીધું. ત્રણેની સંયુક્ત સેના જોધપુર પહોંચી અને જોધપુર કબજે કરી અજિતસિંહને ગાદીએ બેસાડી દીધો. વીર દુર્ગાદાસનું સ્વખન પૂરું કર્યું.

તે પછી આ સંયુક્ત સેના આમેર તરફ આગળ વધી. તેમણે આમેર પણ જીતી લીધું અને ફરીથી સવાઈ જયસિંહ આમેરની ગાદીએ બેસી ગયો. મેવાડના રાજા અમરસિંહે પોતાની કુંવરી જયસિંહને પરણાવી પણ શરત એ હતી કે તેનું સંતાન ભવિષ્યમાં રાજા થાય. થોડા દિવસો પછી અજિતસિંહે પણ પોતાની કુંવરી જયસિંહને પરણાવી.

કામબક્ષ-બહાદુરશાહ યુદ્ધ

દક્ષિણમાં કામબક્ષ અને બહાદુરશાહ બન્ને હૈદરાબાદની નજીક યુદ્ધમાં ભીડી ગયા. તેમાં કામબક્ષ માર્યો ગયો. હવે બહાદુરશાહ પાછો ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો. ઉત્તરમાં શીખોએ વિદ્રોહ કરી દીધો હતો. રાજ્યપૂતોની સહાયતા વિના આ વિદ્રોહ દબાવી શકાય તેમ ન હતું. તેથી બાદશાહે જયસિંહ સાથે મેળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેવામાં ઈ.સ. 1712માં બહાદુરશાહનું અવસાન થઈ ગયું. તેના પછી ગાદીએ ફર્સુખસિયાર બાદશાહ આવ્યો. તેણે જયસિંહને મનાવી લીધો. 7000ની મનસબનું પદ આપી તેને માળવાનો સૂબેદાર બનાવ્યો. જયસિંહે છત્રસાલ બુંદેલા તથા બુદ્ધસિંહ હાડાનો સાથ લઈને અફઘાન વિદ્રોહીઓને દબાવવા શરૂ કરી દીધા. ઈનાયતખાં અને દિલેરખાંને હરાવ્યા. આ વખતે મરાઠાઓ નર્મદા પાર કરીને આગળ વધવા માગતા હતા. જયસિંહે તેમને અટકાવ્યા અને હરાવ્યા. આ

રીતે જ્યસિંહે બાદશાહના પક્ષમાં બહુ મોટું કામ કર્યું.

જાટોનું દમન

દિલ્હીની આજુબાજુના જાટો પણ વિદ્રોહ કરી બેડા હતા. બાદશાહે જ્યસિંહને બોલાવીને જાટોના દમનના કાર્યમાં લગાવી દીધો. જાટનેતા ચૂઢામણિને કિલ્લામાં ઘેરીને અંતે તેને સંધિ કરવા વિવશ કર્યો.

માળવા ઉપર મરાઠાઓના હુમલા વધી ગયા હતા. તેથી તેમનું દમન કરવા વારંવાર જુદા જુદા સેનાપતિઓને મોકલ્યા. બીજી તરફ અસંતુષ્ટ સૈયદોએ મરાઠાઓ સાથે મળીને ફરુખસિયારને ગાઢીથી ઉતારી મૂકીને દારાજાતને બાદશાહ બનાવી દીધો. જ્યસિંહ ભારે ધર્મસંકટમાં આવી ગયો. જોધપુરના અજિતસિંહની મૈત્રીથી બાદશાહ સાથે સંબંધો સુધર્યા. ફરીથી તેણે જાટોનું દમન કર્યું અને શાંતિ સ્થપાઈ.

માળવા ઉપર મરાઠાઓનું ભારે દબાણ હતું. ભયંકર લૂંટફાટને કોઈ રોકી શકતું ન હતું. તેવી સ્થિતિમાં બાદશાહ મહમ્મદશાહે ફરીથી જ્યસિંહને માળવાનો સૂબેદાર બનાવ્યો. બુંદીનો ઝઘડો લાંબો ચાલ્યો. જ્યસિંહના હસ્તક્ષેપથી અંતે દલેલસિંહને ગાઢી ઉપર બેસાડી દીધો.

જ્યસિંહ વધતા જતા મરાઠા હસ્તક્ષેપથી રાજસ્થાનને બચાવવા બધા રાજવીરોનું એક સંમેલન બોલાવ્યું અને સૌએ એકતાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. સૌએ મળીને મરાઠાશક્તિનો સામનો કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ પરસ્પરની ઈર્ષા, દ્વેષના કારણે તેને મૂર્તુરૂપ આપી શકાયું નહિ. બધા મળીને બાદશાહની આગેવાની નીચે મરાઠાઓનો સામનો કરવા તૈયાર થયા. બન્ને તરફની સેનાઓ આગળ વધી. મરાઠાઓએ બાદશાહી સેનાને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી. રસદ બંધ થઈ ગઈ. બીજી તરફ મરાઠાઓ જોધપુર, બુંદી, કોટા તરફ આગળ વધ્યા અને લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. આથી બધા રાજાઓ બાદશાહનો સાથ છોડીને પોતપોતાના રજવાડાનું રક્ષણ કરવા ચાલ્યા ગયા. મરાઠાઓ માતવાની ચોથના રૂપમાં 22 લાખ રૂપિયા લઈને ચાલ્યા ગયા.

ઈ.સ. 1735માં જ્યસિંહને માળવાની સૂબેદારીથી હટાવી દીધો. તેથી તેણે મરાઠાઓની સાથે સહયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. તેણે બાજુરાવ પેશાને ચર્ચા માટે આમંત્રણ આપ્યું. પેશા પૂનાથી નીકળીને ઉદયપુર આવ્યો. મહારાણાને મળ્યો અને પ્રતિવર્ષ દોઢલાખ રૂપિયાની ચોથ આપવાનું નક્કી કર્યું. પેશા ઉદયપુરથી જ્યપુર આવ્યો અને જ્યસિંહની સાથે મળ્યો. ઘણા દિવસો સુધી મંત્રણા ચાલી પણ કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. જ્યસિંહ પેશા અને બાદશાહ વચ્ચે સંધિ કરાવવા માગતો હતો પણ તે ન થઈ શકી.

નવેમ્બર 1736માં પેશા બાજુરાવ પૂનાથી મોટી સેના લઈ નીકળ્યો અને છેક દિલ્હીની નજીક પહોંચી લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. પૂરો પ્રદેશ લૂંટીને પેશા પાછો ચાલ્યો ગયો.

ઈ.સ. 1738માં પેશાએ ભોપાલની પાસે નિઝામ ઉલ મુલ્કને ઘેરી લીધો. વિવશ થઈને તેણે સંધિ કરવી પડી.

ઈ.સ. 1739માં ઈરાનના બાદશાહ નાર્દિરશાહે ભારત ઉપર આકમણ કર્યું. બે મહિના સુધી તેણે દિલ્હીને લૂંટ્યું અને છેવટે કલેઆમ કરી લોહીથી તરબોળ કરી દીધું. દિલ્હીની ભારે દુર્દશા થઈ ગઈ પણ જ્યસિંહ કે પેશામાંથી કોઈ પણ બાદશાહની મદદે ન ગયા. કારણ કે સંબંધો બગડેલા હતા. દિલ્હીની બાદશાહીમાં જ્યસિંહનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે બાદશાહને સમજાઈ ગયું. બાજુરાવ પેશાનું અવસાન થયા પછી બાલજ બાજુરાવ પેશા થયો. તેણે જ્યસિંહને મધ્યસ્થી બનાવીને ઘૌલપુરમાં બાદશાહ સાથે સંધિ કરી. પણ આ સંધિ લાંબી ચાલી શકી નહિ. દિલ્હી ભારે અસુરક્ષા અનુભવતું હતું. દક્ષિણમાં મરાઠાશક્તિ અને પશ્ચિમમાં ઈરાન-અફઘાનશક્તિ પડકાર કરી રહી હતી. આવી સ્થિતિમાં મરાઠાશક્તિ સાથે સંધિ કરવી હિતાવહ હતી. જે જ્યસિંહે કરી પણ તે લાંબી ચાલી નહિ.

જોધપુરનો અજિતસિંહ રાઠોડ ગુજરાતનો સૂબો હતો. બાદશાહે તેની સૂબાગીરી પડાવી લીધી. આથી નારાજ અજિતસિંહે લૂંટફાટ શરૂ કરી દીધી. તેને પકડવા એક મોટી સેના મોકલી પણ જ્યસિંહે વચ્ચે પડીને સંધિ કરાવી દીધી. બાદશાહે ખટપટો કરીને અંતે અજિતસિંહની હત્યા, તે સૂતો હતો ત્યારે, તેના પુત્ર બખ્તસિંહ પાસે કરાવી નાખી.

અજિતસિંહની હત્યા પછી તેના પુત્ર બખ્તસિંહને બાદશાહે નાગોરનું પરગણું આપ્યું અને જોધપુરના રાજા તરીકે અભયસિંહને સ્થાપિત કર્યો. આ બન્નેએ મળીને બીકાનેર ઉપર હુમલો કરી દીધો. બીકાનેર હારી ગયું. બીકાનેરના જોરાવરસિંહ જ્યસિંહ પાસે મદદ માંગી.

જ્યસિંહ સેના લઈને બીકાનેર તરફ આગળ વધ્યો. જોધપુરનો અભયસિંહ ગભરાયો અને સંધિ કરી લીધી. જ્યસિંહ પાછો ચાલ્યો ગયો પણ પાછળથી અભયસિંહે જ્યપુર ઉપર જ હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. જ્યસિંહને ખબર પડી ગઈ. તેણે પણ તૈયારી કરી. જોધપુર ઉપર જ ચંગાઈ કરી દીધી. પુષ્કર નજીક બન્ને પક્ષમાં ભીષણ યુદ્ધ થયું અને અભયસિંહ હારી ગયો. ઉદ્યપુરના મહારાણા વચ્ચે પડ્યા અને બન્ને વચ્ચે સંધિ કરાવી દીધી. સંધિ પ્રમાણે અભયસિંહે જ્યસિંહને 20 લાખ રૂપિયા આપવાના અને બીકાનેર જોરાવરસિંહને પાછું આપી દેવાનું. આ રીતે જ્યસિંહ સવાઈ પૂરા રાજસ્થાનનો પ્રભાવશાળી રાજા થઈ ગયો.

પૂર્વ જોયું તેમ બાદશાહ બહાદુરશાહે આમેરના રાજ્ય ઉપરથી જ્યસિંહનો અધિકાર સમાપ્ત કરી દીધો હતો. પણ જોધપુર, ઉદ્યપુર અને જ્યપુર એમ ત્રણે રાજ્યપૂત શક્તિઓએ મળીને આમેરની રાજગાઢી પાછી મેળવી લીધી હતી. તે પછી તેણે આજુબાજુનો કેટલોય ભાગ પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. આમેર રાજ્યને ઘણું મોટું બનાવી દીધું.

જ્યસિંહના અંતિમ દિવસો

લગભગ પ્રત્યેક મહાપુરુષના અંતિમ દિવસો બહુ ખરાબ રીતે વીતતા હોય છે. તેમ જ્યસિંહનું પણ થયું. વૃદ્ધાવસ્થામાં તે બહુ શરાબી થઈ ગયો. સાથે સાથે તેની કામવાસના ઘણી વધી ગઈ. તેને પોષવા તે જાતજાતની ઉત્તેજક દવાઓ ખાવા લાગ્યો. જેના કારણે તેને રક્તવિકાર થઈ ગયો. તેથી તા.1-10-1743ના રોજ તેનું અવસાન થઈ ગયું. વર્તમાન જ્યપુરનગરની સ્થાપના તેણે જ કરી હતી. કહેવાય છે કે બાદશાહ કરતાં પણ તેની પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ હતી. કારણ કે તેના સેનાપતિપદે યુદ્ધો થતાં અને લૂંટનો માલ મોટા ભાગે તે પોતે જ લઈ લેતો.

રાજસ્થાનમાં બહારની શક્તિઓ

રાજસ્થાનમાં વર્ધનવંશની સમાપ્તિ પછી ઘણાં વિભાજન થયાં. જેમાં ઘણાં નાનાં-મોટાં રજવાડાં થઈ ગયાં. પ્રથમ તો તે પરસ્પરમાં જ લડતાં રહ્યાં. પછી મુસ્લિમશક્તિએ પ્રવેશ કર્યો. દિલ્હીમાં અને આગ્રામાં મુસ્લિમશાસન સ્થાપિત થયા પછી તેની અસર રાજસ્થાન ઉપર પણ પડી. મુસ્લિમો અવારનવાર રાજસ્થાનનાં નાનાં-મોટાં રાજ્યો ઉપર હુમલા કરતા જેમાં ઘણી વાર તે જીતતા અને રાજસ્થાનમાં પોતાનાં રાજ્યો બનાવતા. મુસ્લિમોનાં આકમણોની કરુણાકથા ‘જૌહર’ અને ‘કેસરિયાં’ છે. વીર રાજ્યૂનો પોતાની હાર નિશ્ચિત થતાં જ કેસરિયાં કરી દેતા તો બીજી તરફ પોતાના શિયળની રક્ષા કરવા વીર રાજ્યૂનાણીઓ અધિનમાં કૂદી પડતી. મુસ્લિમ આકાન્તા સિવાય બીજા કોઈ આકાન્તા વખતે જૌહર થયાનું જાણવામાં નથી આવતું. સતત મુસ્લિમ આકમણોથી થાકીને કેટલાક રાજ્યૂનોએ મોગલો સાથે મેળ કરવાનું નક્કી કર્યું. ખાસ કરીને ઉદેપુર સિવાયનાં લગભગ બધાં રજવાડાં મોગલો સાથે મેળ કરીને રહેવા લાગ્યાં. આથી તેમની સુરક્ષા નિશ્ચિત થઈ ગઈ. મેવાડ આવો મેળ ન કરી શક્યું. તેથી તેને ભારે કષ્ટો ભોગવવાં પડ્યાં. પણ લોકમાનસમાં મેવાડના રાણાઓનું જે સ્થાન છે તે મારવાડના શાસકોનું નથી. મોગલોએ મારવાડ-જ્યપુરના રાજાઓને સેનાપતિ બનાવી તેઓ ઘણાં યુદ્ધો લડ્યા અને જીત્યા. ઘણી વાર તો રાજ્યૂનોના દ્વારા રાજ્યૂનોનું દમન કરાવ્યું.

મોગલોની સત્તા જ્યારે અસ્તાચળ તરફ છીની રહી હતી ત્યારે દક્ષિણમાં મરાઠાશક્તિનો ઉદ્ય થયો. મરાઠા લૂંટફસ્ટ કરવા અને ચોથ ઉઘરાવવા માટે નીકળી પડતા અને હાહાકાર મચાવી દેતા. કદાચ મોગલો કરતાં પણ મરાઠા શક્તિથી રાજસ્થાન વધુ ત્રસ્ત થતું રહ્યું. કર્નલ ટોડે મરાઠા રીતભાતની ભારે નિંદા કરી છે. જોકે મરાઠાઓની નજર માત્ર ધન ઉપર જ રહેતી. જ્યારે મુસ્લિમ-મોગલોની નજર ધન અને સ્ત્રીઓ ઉપર પણ રહેતી. તેથી જે જૌહર મુસ્લિમ સામેના યુદ્ધોમાં થયાં તે મરાઠા અને અંગ્રેજો સામેનાં યુદ્ધોમાં ન થયાં. દિલ્હીમાં અંગ્રેજોની સત્તા સ્થાપિત થતાં જ પરિસ્થિતિ બદલાઈ. વેલેસ્લી કરાર પ્રમાણે બધા રાજાઓ સુરક્ષિત થઈ ગયા. પરસ્પરનાં યુદ્ધો બંધ થઈ ગયાં. લગભગ 125 વર્ષ સુધી બધા રાજાઓ નિશ્ચિંત થઈને રાજ કરતા રહ્યા. પ્રજા પણ યુદ્ધની ભયંકરતાથી મુક્ત રહી. ભારતની બહાર કે સીમાડા ઉપર તો યુદ્ધ થતાં રહ્યાં પણ અંદરના ભાગોમાં ક્યાંય યુદ્ધ ન થતું. વિવાદોનો ઉકેલ કાયદા-કાનૂનથી થતો. ખરેખર તો પૂરા ઈતિહાસમાં આ 100-125 વર્ષનો ગાળો સૌથી વધુ શાંતિદાયક રહ્યો.

જ્યપુરના મહારાજા સવાઈ જ્યસિંહે મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહની કન્યા ચંદ્રકુંવરબાઈની સાથે લગ્ન કર્યા, ત્યારે વચ્ચે આપ્યું હતું કે ચંદ્રકુંવરનો પુત્ર જ જ્યપુરનો ઉત્તરાધિકારી થશે. તે પછી જ્યપુરના મહારાજાને ખીંચીરાણી સૂરજકુંવરથી એક પુત્ર થયો. તેનું નામ

ઈશ્વરીસિંહ રાખવામાં આવ્યું (1722). તે પછી 1728માં (૪ વર્ષ પછી) મેવાડની રાણીથી પુત્ર થયો. જેનું નામ માધોસિંહ રાખવામાં આવ્યું. શરત પ્રમાણે માધોસિંહ છ વર્ષ નાનો હોવા છતાં પણ રાજ્યનો ગાદી વારસદાર તે જ બને. પણ જ્યસિંહનો પક્ષ ઈશ્વરીસિંહ તરફ હતો તેથી તેમના અવસાન પછી ઈશ્વરીસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ માધોસિંહ આ અન્યાયને સહન કરી શક્યો નહિં. બન્ને વચ્ચે સંઘર્ષ શરૂ થઈ ગયો.

માધોસિંહના પક્ષમાં મેવાડ, બુંદી વગેરે ૨જવાડાં આવી ગયાં. સાથે સાથે ૨૦ લાખ રૂપિયાના વચ્ચે હોલ્કર પણ આવી ગયો. બીજી તરફ ઈશ્વરીસિંહના પક્ષે રાણોજ સિન્ધિયા આવી ગયો. ૧૭૪૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં માધોસિંહે જ્યપુર ઉપર આકમણ કરી દીધું પણ ઈશ્વરીસિંહે તેને સિન્ધિયાની મદદથી હરાવીને ભગાડી દીધો. માધોસિંહે ફરી પાછા સંગઠિત થઈને હુમલો કર્યો. પણ આ વખતે પણ ઈશ્વરીસિંહ વિજયી રહ્યો. માધોસિંહ અને ઈશ્વરીસિંહ વચ્ચે ત્રણ-ચાર વાર યુદ્ધ થયાં પણ વારંવાર ઈશ્વરીસિંહ જ જતતો રહ્યો. અંતે જ્યારે ભારત ઉપર અહમદશાહ અબ્દાલી ચઢી આવ્યો ત્યારે બાદશાહને મદદ કરવા ઈશ્વરીસિંહ પંજાબ ગયો. આ બાજુ જ્યપુરને ખાલી જોઈને માધોસિંહ મરાઠા ભિન્નો સાથે ચઢી આવ્યો. પણ ઈશ્વરીસિંહ પંજાબથી તરત જ પાછો ફર્યો અને માધોસિંહને ભગાડી મૂક્યો. અંતે મરાઠા સેનાએ ફરીથી ઈશ્વરીસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો. ઈશ્વરીસિંહ હાર્યો અને સંધિ કરીને માધોસિંહને કેટલાંક પરગણાં આપ્યાં.

ઈશ્વરીસિંહની આત્મહત્યા

ઈશ્વરીસિંહને સંધિ પ્રમાણે જે રૂપિયા મરાઠાઓને આપવાના હતા તે સમયસર આપી શક્યો નહિં. આથી પેશા છેક જ્યપુર નજીક આવી ગયો. ઈશ્વરીસિંહે દૂતના દ્વારા બે લાખ રૂપિયા મોકલ્યા પણ પેશા માન્યો નહિં. આથી ભારે નિરાશ થઈને ઈશ્વરીસિંહે રાત્રે આત્મહત્યા કરી લીધી. પેશાની સેનાનું નેતૃત્વ મલહારરાવ હોલ્કર અને ગંગાધર તાત્યા કરી રહ્યા હતા.

ઈશ્વરીસિંહની આત્મહત્યા પછી બન્નેએ માધોસિંહને બોલાવીને જ્યપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. માધોસિંહે મરાઠા સરદારોને ૧૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા પણ મરાઠા સરદારોને સંતોષ ન થયો. તે બહુ મોટી રકમ માગતા હતા. માધોસિંહ મરાઠા સરદારોથી ત્રાસી ગયો હતો. તેણે યુક્તિ કરીને બધા સૈનિકોને જ્યપુર જોવા બોલાવ્યા. પછી દરવાજા બંધ કરી દીધા અને જ્યપુરી સૈનિકો તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા. ભારે કત્લેઆમ થઈ ગઈ. કોટ કૂદીને જે બહાર પડ્યા તે ૭૦ મરાઠા સૈનિકો જ બચ્યા. બાકીના બધાને મારી નાખવામાં આવ્યા. મરાઠા સરદારોએ તત્કાળ બદલો લેવાનું બંધ રાખીને શિબિર ઉપાડી લીધું અને આગ્રા તરફ ચાલ્યા ગયા.

રાજસ્થાનના ૨જવાડાંની દશા મરાઠા સરદારોના કારણે અત્યંત દયનીય થઈ ગઈ. મરાઠાઓ વારંવાર ચોથ ઉઘરાવવા ચઢી આવતા. લૂંટફાટ કરતા અને હાહકાર મચાવતા. જ્યારે બે રાજપૂત રાજાઓ ગાદીના વારસા માટે ઝઘડતા ત્યારે પૈસા આપીને તેઓ મરાઠાસૈન્યને પોતાના પક્ષે લઈ આવતા. પણ જો સામેનો પક્ષ વધુ પૈસા આપે તો મરાઠા સરદારો પેલા પક્ષમાં ચાલ્યા જતા. આવી સતત પ્રક્રિયાથી રાજસ્થાનનાં લગભગ બધાં ૨જવાડાં ભારે દીન-હીન કંગાળ થઈ ગયાં. આવા સમયમાં અંગ્રેજોના હાથમાં કેન્દ્રિય સત્તા આવી. રાજસ્થાનના ઘણા રાજાઓએ અંગ્રેજોની સંપ્રભુતામાં રક્ષાસંધિઓ કરી લીધી, જેથી તેઓ મુસ્લિમો, મરાઠાઓ અને પોતાના સંઘર્ષોથી બચ્યા ગયા. અંગ્રેજોએ મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરીને તેમને કમજોર બનાવી દીધા.

કૃષ્ણાકુમારી

મેવાડની રાજકુમારીનું નામ હતું કૃષ્ણાકુમારી. મહારાણાએ તેની સગાઈ જોધપુરના રાજા ભીમસિંહની સાથે કરી હતી. પણ લગ્ન પહેલાં જ ભીમસિંહ મરી ગયો. તેથી મેવાડના રાણાએ કૃષ્ણાકુમારીનાં લગ્ન જ્યપુરના સવાઈ રાજા જગતસિંહ સાથે નક્કી કર્યો. પણ જોધપુરના વારસદાર ગાદીપતિ માનસિંહે તેનો વિરોધ કર્યો. તે પોતે તેની સાથે લગ્ન કરવા માગતો હતો. જગતસિંહ અને માનસિંહ કૃષ્ણાકુમારી માટે આમનેસામને આવી ગયા. પોતાનો વિજય કરવા માટે જગતસિંહે પીંગરીનેતા અમીરખાને પોતાના પક્ષે કરી લીધો. બન્નેએ મળીને જોધપુર ઉપર ચડાઈ કરી દીધી. પણ માનસિંહે વધુ પૈસા આપીને પીંગરા અમીરખાનને પોતાના પક્ષે કરી લીધો. તેણે જ્યપુરનાં પરગણાં લૂંટવા માંડાં એટલે જગતસિંહ તેને દબાવવા જોધપુરથી જ્યપુર તરફ ગયો. અંતે જોધપુર અને જ્યપુરના બન્ને રાજાઓએ સંધિ કરીને કૃષ્ણાકુમારી સાથે કોઈએ પણ લગ્ન નહિં કરવાં તેવું નક્કી કર્યું. માનસિંહ ઈચ્છતો હતો કે કૃષ્ણાકુમારી જીવતી રહેશે તો કદાચ તે જ્યપુરના મહારાજા સાથે લગ્ન કરશે. આથી તેણે અમીરખાનને ઉદ્યપુર લૂંટફાટ કરવા મોકલી દીધો. અમીરખાને ઉદ્યપુરના મહારાણા

પાસે 11 લાખ રૂપિયા માંગ્યા તથા કૃષ્ણાકુમારીને જોધપુરના માનસિંહ સાથે પરણાવી દેવાની પણ માંગાડી કરી. અમીરખાને એકલિંગજી મંદિરને લૂટ્યું અને ધ્વસ્ત કર્યું. એકલિંગજી ઉદ્યપુરના મહારાણાઓના ઈઝફેવ હતા. આ ઉપરથી પીંઢારાઓનો કેટલો ત્રાસ હશે તે જાણી શકાય તેમ છે. અંતે મહારાણાએ કૃષ્ણાકુમારીને વિષ આપીને મારી નાખી. રૂપાળી મેવાડી કન્યાના આવા હાલ બતાવે છે કે રાજ્યપૂર્તો સ્વીઓ જેવી બાબતોમાં પણ અંદરોઅંદર કેટલી હદે લડાઈ કરતા અને અમીરખાન જેવા પીંઢારાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરતા. અમીરખાન પીંઢારો જ્યાપુર અને જોધપુર એમ બન્ને રાજ્યો પાસેથી ધન પડાવતો રહેતો. એક તરફ મુસ્લિમો, બીજી તરફ મરાઠા અને ત્રીજી તરફ આ પીંઢારાઓ વચ્ચે રાજસ્થાન પિસાતું-લૂટાતું રહ્યું. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજોની કંપની સરકાર જ હવે તેમની રક્ષક થઈ શકે તેમ હતી. આથી લગભગ બધાં રજવાડાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે સંધિ કરવા તૈયાર થઈ ગયાં. લોડ હેસ્ટિંગ્સે અંતે 1817માં મેટકાફના દ્વારા પ્રત્યેક રાજ્ય સાથે અલગ-અલગ સંધિ કરી લીધી. આ સંધિ પછી લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી રાજસ્થાનમાં શાંતિ રહી. રાજા-પ્રજા બન્ને સુરક્ષા અનુભવવા લાગ્યાં.

પીંઢારાઓ કોણ હતા ?

તે સમયે પીંઢારાઓના મુખ્યત: ચાર નેતાઓ હતા. 1. કરીમખાં 2. વસીમ મુહમ્મદ 3. ચિતુ અને 4. અમીરખાન. આ બધા સેનાપતિઓ અને સૈનિકો હતા. રાજ્યપૂર્તો, મરાઠાઓ વગેરે તેમને પગારદાર તરીકે રાખતા પણ જરૂર ન હોય ત્યારે છૂટા કરી દેતા. છૂટા થતાં પોતપોતાના ઘોડેસવારો લઈ તેઓ લૂટફાટ કરવા નીકળી પડતા. હજારોની સંખ્યામાં તેઓ તીડોની માફક લોકો ઉપર તૂટી પડતા અને ધન તો લૂટતા જ સાથે સાથે બહેન-બેટીઓની ઈજીત પણ સલામત રહેવા દેતા નહિ. તેઓ એટલા બધા શક્તિશાળી હતા કે કોઈ રાજા પણ તેમને દબાવી શકતો નહિ. બલકે ઘણી વાર રાજાઓ શત્રુપક્ષને નુકસાન કરવા તેમનો સાથ લેતા. અંગ્રેજોએ પાંચ સેનાઓ ઊભી કરી અને પાંચ તરફથી આક્મણ કરીને તેમને ઘેરી લીધા. ચારમાંથી ત્રણને મારી નાખ્યા. ચોથા અમીરખાનને ટેંકની જાગીર આપી નવાબ બનાવ્યો. આજાદી સુધી તેનો વંશ ચાલુ હતો. આ રીતે અંગ્રેજોએ પીંઢારાઓના ત્રાસમાંથી રાજાઓ તથા પ્રજાઓને મુક્તિ અપાવી.

9. કેટલાક રાજવંશો

રાજપૂતોના કેટલાક વંશો જાણવા રુચિકર રહેશે એટલે મુખ્ય મુખ્ય વંશો અહીં બતાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

રાજપૂતોના કેટલાક મુખ્ય વંશો આ પ્રમાણે છે:

1. સૂર્યવંશ
2. નિમિવંશ
3. નિર્દુંભવંશ
4. નાગવંશ
5. ગોહિલવંશ
6. ગહેલોતવંશ
7. રાડોડવંશ
8. ગૌતમવંશ
9. મૌર્યવંશ
10. પરમારવંશ
11. ચાવડાવંશ
12. ડોડવંશ
13. કછવાહાવંશ
14. પરિહારવંશ
15. બડગૂજરવંશ
16. સિકરવારવંશ
17. ગૌડવંશ
18. ચૌહાણવંશ
19. બૈસવંશ
20. દાહિમાવંશ
21. દહિયાવંશ
22. દીક્ષિતવંશ

ચંદ્રવંશની કેટલીક શાખાઓ:

1. ચંદ્રવંશ
2. પુરુષવંશ
3. હરિદ્વાર ક્ષત્રિય
4. કુરુવંશ
5. દુર્વસ્સુવંશ
6. દ્રધ્યુવંશ
7. અનુવંશ
8. પાંચાલવંશ
9. શાલ્યવંશ
10. કાશ્યવંશ
11. કષ્ણવંશ
12. કૌશિકવંશ
13. જનવારવંશ
14. પલવારવંશ
15. ભારદ્વાજવંશ
16. કાક્તીયવંશ
17. બાસ્થિલાવંશ
18. જરૈલિયાવંશ

બીજા કેટલાક વંશો:

2. યદ્વારવંશ
3. હૈહયવંશ
4. ભાટીવંશ
5. જાડેજાવંશ
6. ચન્દેલવંશ
7. તેવરવંશ
8. સેંગરવંશ
9. ગહેરવારવંશ
10. બુન્દેલાવંશ
11. જાલાવંશ
12. સોલંકીવંશ
13. વાઘેલાવંશ
14. બનાફ્ફરવંશ

ચંદ્રવંશની કેટલીક શાખાઓ:

1. કાન્ઠવંશી
2. રક્સેલ
3. કટોચ
4. ચૌપટખંભ
5. ગર્જવંશ

કેટલીક જૂની ચંદ્રવંશીય શાખાઓ:

1. મૌખરી
2. સેન
3. પાંડ્ય
4. ચોડ
5. ચેર
6. શિલાહાર
7. વાકાટક
8. પલ્લવ
9. વાતાપીના ચાલુક્ય
10. યૌદ્ધેય
11. પ્રધોત
12. શિશુનાગ
13. નંદવંશ

બીજા કેટલાક વંશ:

1. બિજનોરના રાજપૂતો
2. રૌતરવંશ
3. ગમેલવંશ સિંગરૌરવંશ

સૂર્યવંશની કેટલીક વિશેષતાઓ:

ગૌત્ર: કૃશ્યપ, પ્રવરત્રણ કાશ્યપ, અયસાર અને ધ્રુવ

વેદ: યજુર્વેદ

શાખા: વાજસનેયિ, માધ્યાનિની

સૂત્ર: પારસ્કર, ગૃહસ્થસૂત્ર

ગુરુ: વશિષ્ઠ

કુળદેવી: ચંડિકા

ઇષ્ટદેવ: મહાદેવ નિમિવંશ (વૈવસ્તવતમનુનો પુત્ર)

ગોત્ર: વશિષ્ઠ પ્રવરત્રણ: વશિષ્ઠ, અત્રિ, સાંકૃતિ

વેદ: યજુર્વેદ

શાખા: વાજસનેયિ-મધ્યાનિની

સૂત્ર: પારસ્કર, ગૃહસૂત્ર

ગુરુ: ગૌતમ

કુળદેવી: ચંડિકા

જૂની ગાદી: ભિથિલા

આ રીતે સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી 10-10 મુખ્ય વંશોની ઘણી માહિતી છે. પણ વિસ્તારભયથી આપતો નથી.

સૂર્ય અને ચંદ્રવંશની માફિક બીજા પણ કેટલાક વંશો છે તેની સંક્ષિપ્ત માહિતી આ પ્રમાણે છે:

1. અર્ગિનવંશ

1. પરિહાર 2. પરમાર (ઉજ્જ્વલે, ડોડે, ચાવડા)

સોલંકી (જનવાર, વાધેલા, સુરખી) ચૌહાણ (હાડા, ખીંચી, ભદ્રૌરિયા)

2. ઋષિવંશ:

1. સેંગર 2. કાનપુરિયા 3. બિસૈન 4. ગૌતમ 5. દીક્ષિત 6. પુંડિર 7. ધાકરે ભૃગુવંશી 8. ગર્વવંશી 9. પડિ પારિણતી દેવલ 10. દહિમા

3. નાગવંશ: ટાંક યા તક્ષક

4. ભમ્મીવંશ: કટોચ (કટોકા)

ગુજરાત સાથે સંબંધ હોવાથી ગોહિલવંશની થોડી માહિતી લખું છું.

5. ગોહિલવંશ

ગૌત્ર: કશ્યપ, પ્રવર: કશ્યપ, વત્સાર, નૈધુવ.

વેદ: યજુર્વેદ, શાખા: વાજસનીય, માધ્યંહિની

સૂત્ર: પારસ્કર, ગૃહસૂત્ર

કુળદેવી: બાળમાતા

કુળદેવ: મહાદેવ

ગોહિલ અને ગહુલોત પ્રથમ એક જ વંશ હતા. આમાંથી જ સિસ્સોદિયા શાખા થઈ.

આ વંશની ઉત્પત્તિ ગુહુદતથી બતાવાઈ છે. બાધ્યા રાવલની ઉત્પત્તિ ગુહીલવંશમાં બતાવાઈ છે. એવું કહેવાય છે કે મહારાજા ગોહિલે જિખા નામના ભીલને મારીને લૂણી નદીના કિનારે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરેલું. તે સમયે તે રાજ્યમાં 340 ગામો હતાં. તેની રાજ્યાની ખેરગઢ હતી. ગોહિલોની 20 પેઢીઓએ અહીં રાજ કર્યું. તેમના છેલ્લા રાજા સેજાકજી હતા. તેમની પાસેથી આસ્થાન રાઠોડે રાજ્ય પડાવી લીધું હતું. આ કારણે સેજાકજી રાજસ્થાન છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. ઈ.સ. 1250માં સેજાકપુરનગર વસાવી ત્યાં રાજ કર્યું. ત્યારે ત્યાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહિલોનાં બે રાજ્યો હતાં. એક શિહોર અને બીજું બગવા. આ ભાગને આજે પણ ગોહિલવાડ કહેવાય છે. આ ગોહિલવંશની ભાવનગરમાં રાજ્યાની રહી. ભાવનગરની સ્થાપના સેજાકજીના પુત્ર રાણોજી અને તેમના પુત્ર ભાવસિંહજી દ્વારા સ્થાપિત કહેવાય છે. સેજાકજીના બીજા પુત્ર સારંગજીએ લાઠીમાં અને પાલિતાણમાં સેજાકજીના નીજા પુત્ર શાહજીએ રાજ્યાની સ્થાપિત કરી હતી.

રાઠોડવંશ

ગૌત્ર: ગૌતમ અથવા કશ્યપ.

પ્રવરત્રણ: કશ્યપ, શાંદિલ્ય અને અત્રિ, પ્રવરત્રણ ગૌત્રમ, વશિષ્ઠ અને બાર્હસ્પત્ય.

વેદ: સામવેદ

શાખા: ક્રૌથુમી

સૂત્ર: ગૌભીલ ગૃહસૂત્ર

ગુરુ: શુક્રાચાર્ય

કુળદેવી: અર્ગિનપંખિની તેનાં બીજા નામ છે વિંધ્યવાસિની, રાઠેશ્વરી અને નાગણેચી દેવી, રાઠોડ માટેનું બિસુદ્ધ હતું 'રણબંકા'.

હિરાયકશ્યપની રાજી દિતિથી રાઠોડોની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે. રાજા મુચુકુન્દનું નામ રાઠોડ પણ હતું તેથી વંશ રાઠોડ કહેવાયો.

કર્નલ ટોડના મતે આ વંશ શક જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. કેટલાક વળી રામના પુત્ર કુશથી ઉત્પન્ન થઈને રાષ્ટ્રકૂટ થયો, જેના ઉપરથી

રાઠોડ થયો છે એમ માને છે. આ વંશ ફરતો ફરતો રાજસ્થાનના પાલીનગરમાં આવ્યો. પ્રથમ પુરુષ હતા ‘રાવ સીહા’. તેમણે પાલીવાલ બ્રાહ્મણોની સહાયતાથી ઈ.સ. 1243માં મારવાડ રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ વંશની પરંપરામાં ‘રાવ જોધા’ થયા તેમણે જોધપુર વસાયું. રાવ જોધાનો બીજો પુત્ર રાવ બીકા થયો. તેણે 1485માં બીકાનેર વસાયું અને રાજ્ય કર્યું. મારવાડમાં રાઠોડોનાં ત્રણ રાજ્યો હતાં: 1. જોધપુર 2. બીકાનેર અને 3. કિશનગઢ. આગળ જતાં રત્નામમાં પણ રાઠોડોનું રાજ્ય થયું.

ઈડર

મારવાડના પ્રથમ રાઠોડ સિહાજના પુત્ર રાવ સોનંગજાએ ઈડર રાજ્યની સ્થાપના કરી.

પરમારવંશ

પરમાર શબ્દનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે પરાન્દ મારયતિ. ઈતિ પરમાર. અર્થાત્ જે શત્રુઓને મારે તે પરમાર. મહારાષ્ટ્રમાં પવાર પણ કહેવાય છે. આબુ પર્વતના યજ્ઞમાં અહિનથી ઉત્પન્ન થયેલો આ વંશ છે. પ્રથમ પુરુષનું નામ ‘ધૂમરાજ’ ધૂમ એટલે ધૂમાડો. પરમાર વંશના કેટલાક રાજાઓએ જુદી જુદી જગ્યાએ રાજ કર્યું હતું તેની નાની યાદી: 1. માળવા 2. વાગડ 3. મારવાડ 4. જાલોર, 5. દાંતા, 6. બિન્નમાળ 7. આબુ. આ બધાં સ્થાનોમાં પરમાર રાજાઓ રાજ કરતા હતા.

ચાવડાવંશ

ચાવડાને ચાપવંશ પણ કહેવાય છે. ચાપોટક પણ કહેવાય છે. શિવજના ધનુષ્યથી તેમની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાથી ચાપ-ચાવડા કહેવાય છે. ચાવડા શિવભક્તો હતા. કર્નલ ટેડના મત પ્રમાણે ચાવડા સિથિયન પ્રજા છે. કેટલાક પરમાર વંશની જ શાખા માને છે. બિન્નમાળમાં તેમની રાજધાની હતી. મહાકવિ માઘના દાદા ચાવડા રાજાના પ્રધાનમંત્રી હતા. બિન્નમાળમાં રાજ્યનું પતન થતાં આ ચાવડાઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. વનરાજ ચાવડાએ અણહિલપુર પાટણ વસાવીને અહીં રાજ્ય શરૂ કર્યું હતું.

ડોડવંશ

એવું કહેવાય છે કે આબુ પર્વત ઉપર વશિષ્ઠ ઋષિએ ચાર રાજ્યપૂતોની ઉત્પત્તિ કરી ત્યારે પાસે જ કેળાના ડોડવા હતા. તેના ડોડ-ફૂલમાંથી એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તેને ડોડ કહેવામાં આવ્યો. ડોડ ઉપરથી ડોડિયા રાજ્યપૂતો થયા. આમ જુઓ તો આ પરમારવંશની જ શાખા છે. તેમની રાજધાની વડોદરામાં હતી. આ વંશના 16 રાજાઓ બુંદેલખંડ વગેરે સ્થળોએ થયા.

જાડેજાવંશ

લાહોરના રાજા વાળંદજાએ હિસાર (હરિયાણા)ને જીતીને પોતાના રાજ્યમાં સ્થાપિત કર્યું. તેમને 12 પુત્રો હતા. તેમાંના એક સભાજાએ સિંધમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. સિંધમાં પરિહારોનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તેમની પદવી જામ હતી તે જાડેજાઓએ પડાવી લીધી અને પોતાને ‘જામ’ કહેવડાવવા લાગ્યા. સિંધમાંથી તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા અને રાજકોટ, કર્ણાણ, નવાનગર, ગોંડલ, મોરબી વગેરે સ્થળોએ રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા. છણી શતાબ્દીમાં રાજકોટમાં ગાદી સ્થાપિત કરાઈ.

જાડેજાવંશની શાખાઓ: ચુડાસમા, સરવૈયા, રૈજદાસ, વજ

ઝાલા

ગોત્ર: કશ્યપ

પ્રવરત્રણ: કાશ્યપ, અધ્યસાર, નૈધુવ

વેદ: સામવેદ

શાખા: કૌથુમી

સૂત્ર: ગોમિલ ગૃહ્ય સૂત્ર

કુળદેવી: મહાકાળી

ઇષ્ટદેવ: મહાદેવ

આ વંશની ઉત્પત્તિની અનેક ધારણાઓ છે. ચંદ્રવંશના મકવાણા ક્ષત્રિયોથી જાતાની ઉત્પત્તિ માની છે. મુખ્ય બાળ ઉપરથી મખબાળ અને તેના ઉપરથી મકવાણા શબ્દ બન્યો હોય તેવું લાગે છે. આ વંશના સત્તાવીશમા રાજા ઋતુકેસરના પુત્ર ધનંજ્ય જ્યારે હિંગળાજમાતાનાં દર્શને જતા હતા ત્યારે સિંધદેશના પરમારોને હરાવીને ત્યાં કાન્નિગઢમાં રાજધાની સ્થાપિત કરી. આ વંશમાં 23મા રાજા વ્યાસદેવ મકવાણા થયા. તેમના સમયમાં પરમારોએ હુમલો કર્યો અને વ્યાસદેવ મકવાણાનું મૃત્યુ થઈ ગયું. તેમના પછી તેમના પુત્ર કેસરીસિંહે હમીર સુમરો ઉપર હુમલો કર્યો અને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી. કાન્નિગઢને પરમારોએ નષ્ટભષ્ટ કરી નાખ્યો.

કેસરીસિંહને ત્રણ પુત્રો હતા: હરપાલ, વિજયપાલ અને સાતાજી. યુદ્ધમાં બચી ગયા તેમાં વિજયપાલને મુસલમાનોએ કેદ કરી મુસ્લિમ બનાવી દીધા. તેમના વંશાંઝે હવે મહીકંઠામાં રહે છે. સાતાજી કોળીઓ સાથે ભણી ગયા. ત્રીજા હરપાળ વૈદક પણ જાણતા હતા. તેમણે પાટણના રાજા કર્ણદેવની રાણીની બીમારી દૂર કરી દીધી. તેથી રાજાએ તેમને પ્રસન્ન થઈને પોતાના પરિવાર પ્રતાપસિંહ વાઘેલાની કન્યા શક્તિદેવીનાં લગ્ન હરપાળ સાથે કરી દીધાં. ઉપરથી 1800 ગામોની સ્વતંત્ર જાગીર આપી. હરપાળે પોતાની રાજધાની પાટડીમાં સ્થાપિત કરી. હરપાળને ત્રણ પુત્રો હતા. સોઢાજી, માંગુજી, શેખરજી અને એક પુત્રી ઉમાદેવી હતી. કહેવાય છે કે એક વાર આ બાળકો કોઈ ગાંડા હાથીની પકડમાં આવી ગયાં તે વખતે શક્તિદેવીએ જાલીને બચાવી લીધા. તેના ઉપરથી તેઓ (મકવાણા) જાલા કહેવાવા લાગ્યા. હરપાળના મૃત્યુ પછી સોઢાજી, પાટડીના રાજા થયા, માંગુજી આબુમાં રહેવા લાગ્યા. તેમના વંશાંઝે હવે લીંબડીમાં છે. શેખરજીના વંશાંઝે સચાણા અને ચોર-વડોદરામાં છે.

સોઢાજના વંશજ જેતસિંહ પાસેથી સુલતાન મહમદ બેગડાએ પાટડી પડાવી લીધું. જેતસિંહના વંશાંઝેએ 1444માં હળવદમાં રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. આ વંશના કેટલાક રાજ્યપૂતોએ મેવાડના રાણાની સેનામાં કામ કર્યું. ઘણા વીરો મેવાડી રાણાની સાથેના યુદ્ધમાં કામ આવ્યા, શહીદ થયા. વંકાનેર અને વઢવાણ ઉપર જાલાવંશના રાજ્યપૂતોએ રાજ્ય કર્યું. આ વંશનાં કેટલાંય 2જવાડાં ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં હતાં જેમાં ધ્રાંગધ્રા, લીમડી, વઢવાણ, લખતર, વંકાનેર, જાલરા, પાટણ અને રાજસ્થાનમાં જાલાવાડ છે. મેવાડમાં મોટી સાંદડી, દેલવાડા અને ગોગુંદા છે. કોટામાં કોટાર અને કુનાડીમાં જાલાઓએ પોતપોતાનાં નાનાં-મોટાં 2જવાડાં વસાયાં હતાં. જાલાવંશમાંથી જ એક કેન્દ્રિય મંત્રી બન્યા હતા, જેમનું નામ દિવિવજયસિંહજી હતું.

સોલંકીવંશ

ગોત્ર: ભારદ્વાજ

પ્રવર: ભારદ્વાજ, બાહુસ્પત્ય, અંગીરસ

વેદ: યજુર્વેદ

શાખા: વાજસનેથી, માધ્યનિંદી

સૂત્ર: પારસ્કર ગૃહસૂત્ર

કુલદેવી: ચંડી અથવા કાલી

નદી: સરસ્વતી.

સોલંકીવંશનું બીજું નામ ચાલુક્યવંશ પણ છે. સોલંકી વંશની ઉત્પત્તિ અગ્નિથી થઈ છે તેવો એક મત છે.

કર્નલ ટોડ અને વિલિયમ તેને વિદેશીઓથી ઉત્પન્ન થયેલો માને છે. કેટલાક ચુલુક—અંજલિ—થી તેમની ઉત્પત્તિ માને છે. આ ચંદ્રવંશ છે.

સોલંકીવંશની શાખાઓ: વાઘેલા કે ભરસુંડા. વાઘેલાઓનું ગોત્ર કૌન્ડિન્ય છે. વેદ-યજુર્વેદ છે. શાખા: વાજસનેથી અને માધ્યનિંદી છે. દેવી ચંડી અને દેવ મહાદેવ છે.

આ સિવાય મૌખરીવંશ, સેનવંશ, દક્ષિણ ભારતમાં પાંડ્યવંશ, ચૌલવંશ, ચેરવંશ, શીલાહારવંશ, વાકાટક વંશ, પલ્લવવંશ, વાતાપી ચાલુક્ય, યૌદ્ધેય, પ્રદ્યોતવંશ, શિશુનાગવંશ, નન્દવંશ.

આ રીતે ભારત અને ભારતની બહાર રાજ્યપૂતો-ક્ષત્રિયોના કેટલાય વંશો છે. જેને વિસ્તારથી આ વંશોની જાગકારી જોઈતી હોય તેમણે

નીચેનાં પુસ્તકોનો સંપર્ક કરવો:

‘ક્ષત્રિય જાતિકી સૂચી’, ‘ક્ષત્રિયવંશ ભાસ્કર’, ‘ક્ષત્રિય વંશોકા ઈતિહાસ’, ‘ક્ષત્રિયકુલ વંશાવલી’, ‘ક્ષત્રિય વંશાવલી’, ‘રાજ્યૂત રાજવંશ’ (પ્રાપ્તિસ્થાન: રાજસ્થાની ગ્રંથાગાર, સોજતી ગેટ, જોધપુર)

* * *